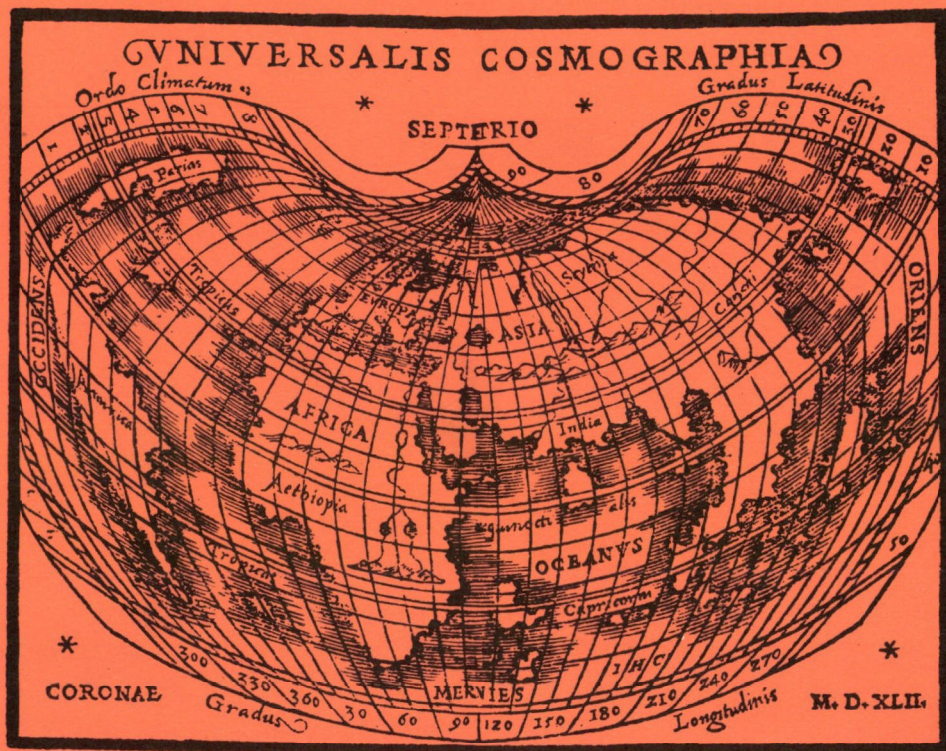

57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1992. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1992. tavasz—nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Volker Press: Ausztria és Németország a 18. században	3
Dieter Langewiesche: Németország és Ausztria. Nemzettévalás és államalkotás Közép-Európában a 19. században	20
Tomka Béla: Történészviták a Harmadik Birodalom gazdaságáról	33
Makai János: Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája	44
Kaló Ferenc: A Kolokol és az orosz jobbágyszabadítás	55
Tüzes Károly: Nagy-Britannia és az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatai, 1867—1871 (A bécsi angol követ jelenti...)	62

SZEMLE

Jean Béranger: Histoire de l'empire des Habsbourg 1273—1918. (Ism. Niederhauser Emil)	88
Peasant Economy, Culture and Politics of European Russia, 1800—1921. (Ism. Tagányi Zoltán)	91
Willy Buschak: Das Londoner Büro. Europäische Linkssozialisten in der Zwischenkriegszeit. (Ism. Jemnitz János)	94
Alistair Horne: Macmillan, 1894—1986. (Ism. H. Haraszi Éva)	96

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 60,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatás- és Szerveztelemző Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

9220711 **AKAPRINT** Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

AUSZTRIA ÉS NÉMETORSZÁG A 18. SZÁZADBAN

Amikor Franciaország és a napóleoni császári proklamáció nyomására 1804-ben a bécsi udvar a felettebb veszélyeztetett német-római császári korona örökölhetőségének alternatíváján kezdett el gondolkodni, számba vette a Magyarország és Galícia császára méltóságot is, mivel a Habsburg Monarchia ezen részei nem tartoztak a birodalom szervezetébe.¹ A bécsi politikusok valószínűleg a birodalmon belüli helyzetük súlypont-eltolódásából vonták le a következtetést az újabb örökös tartományi nagyhatalmi állásra vonatkozóan. Bizonyos logika egy ilyen döntésben talán azért is benne rejtett, mivel ez a császári felségcím Ausztria és Csehországra történő leszűkítését, a birodalmi alkotmánnyal való szakítást — egyfajta felülről jött forradalmat — jelentett volna, mivel ezek a Német-Római Birodalom alkotórészei voltak. Hogy ez mégis megtörtént, arról még beszélünk.

Egy ilyen császári cím logikus következmény is lett volna, mivel a Habsburg uralom Janus-arcú volt, ami a kétfejű sas esetében tulajdonképpen nem is meglepő: a császári méltóság a birodalomban és a Monarchia keleten, de mindkettő mindenkor magában foglalta Csehországot és a német örökös tartományokat. Az utóbbiak következésképpen mintegy összekötő láncszemek voltak, miközben nem felejtendő el, hogy 1648-tól 1803, ill. 1805-ig Dél-Németország jelentős területe: az ún. Elő-Ausztria is egészen a Rajnáig a Habsburgok tulajdonát képezték.

A német örökös tartományok tehát összekapcsolták a birodalmat és a Monarchiát, az örökös tartományok és a birodalom közötti összes császári szerepkonfliktusok esetében — amelyek ugyanolyan régóta megvoltak, mint amióta a Habsburgok a római királyi, ill. császári koronát viselték — a Habsburg császárok rendszerint előnyben részesítették az örökös tartományokat, amelyek kétségtelenül közelebb álltak az érdekeikhez, mint a birodalom, amelyet választások útján mindig újra és újra meg kellett szerezniük. Ebből az következett, hogy az örökös tartományoknak különösen kedveztek, ami egyre inkább kiemelte az örökös tartományok különleges szerepét a birodalmon belül, és amiből végül — ha jóval később is, mint ahogy azt sokan gondolják — az önálló osztrák államiság nőtt ki, amely a maga nemében nem választható el a Habsburgok császárszerepétől. A Habsburgok számára arról volt szó, hogy a császárok a birodalom örökös tartományai számára a lehetőség szerint sok jogot és lehetőleg kevés köteleességet rögzítsenek. Ez olyan folyamat volt, amely messze a késő középkorba nyúlt vissza. Az 1648. év azonban mégis jelentős mérföldkő volt.²

A vesztfáliai béke pontot tett annak a császári birodalmi expanziós politikának a végére, amelyet elsősorban II. Ferdinánd folytatott sok tanácsadójának kritikájától kisérvé.³ A birodalmat rendi birodalomként határozták meg, amely a birodalmi gyűlésben öltött testet, a császárt pedig a „primus inter pares” szerepére korlátozták. A régebbi, nemzetállami és kisérvésű német történetírás a vesztfáliai béke eseményét a császár megaláztatásaként és a német kisállamiság rögzítéseként határozta meg.

Időközben éppen ezt az álláspontot — kezdve Hugo Hantsch-sal és Max Braubachhal és iskolájával, Heinrich Lutzon, Karl Otmar Freiherr von Aretinen és Rudolf Vierhan-

son át újabban egészen a birodalom szerkezetével történő intenzív foglalkozásig — revízióknak vetették alá.⁴ Mellőzőm most ennek az egyre bonyolultabbá váló vitának az ismertetését és megkísérlem saját értelmezésemet előadni. Helyes volt az a vélemény, hogy a hatalmakkal — Svédországgal és Franciaországgal — a hátuk mögött a német rendek szűk határokat vontak a császár számára. Így a vesztfáliai béke valóban a német területi államiság Magna Chartája volt, amelynek jogait rögzítették. Eközben azonban gyakran átsiklottak afölött, hogy egyrészt a német területeknek csak egy nagyobb része tudott valójában ennek a pozíciónak megfelelni, másrészt pedig most már Ausztria számára is előírták a territorializálás és a konfesszionizálás folyamatát, amely a Habsburgoknak az osztrák—cseh rendi ellenzék felett aratott győzelmével későn történt meg. Ezzel azonban a Habsburgok újabb expanziós politikájuk számára szilárd bázishoz juthattak, amely nemcsak Magyarország felé irányult, hanem a spanyol örökség felé is, beleértve Itáliát és Németalföldet, sőt újra a birodalom felé is.

Mindazonáltal döntő különbség alakult ki. 1648-ban a birodalmat ténylegesen rendi birodalomként tervezték meg, olyan koncepciót alkottak meg, amelyet a császár már nem volt képes megdönteni. Következésképp a bécsi udvar már III. Ferdinánd idején alkalmazkodott az új törvényes helyzethez, de megpróbálta azt elképzelései szerint alakítani. Ez azt jelenti, hogy a császár olyan sajátos befolyásolási módszereket fejlesztett ki a birodalomra vonatkozóan, amelyek rendszerint régebbi hagyományokban gyökereztek — és ez nagyon gyorsan kellett, hogy sikerüljön neki, hogy ti. még egyszer uralkodó szerepet játsszék, mely szerep I. Lipót és I. József uralkodásával kapcsolódott össze és azután a VI. Károly idején kibontakozó örökösödési válságra való tekintettel már erősen megingott.

A Habsburgok helyzete a birodalomban mindenféle kísérlet ellenére, hogy ti. a birodalmat a császár nélkül vagy a császár ellenében szervezzék meg, ahogy arra mindennek-előtt a mainzi választófejedelem, birodalmi főkancellár, Johann Philipp von Schönborn kísérletet tett, a 17. század második felében megszilárdult.⁵ A német birodalmi rendek érdekeinek sokféleségével szemben a császári udvarban a cselekvés egysége állt. A bécsi udvar a törökök és a franciák elleni védelmet arra tudta felhasználni, hogy a birodalmi szervezet nagy részét császári irányítás alatt fogja össze. A birodalom kontingensei nemcsak 1663-ban és 1683-ban játszottak nagy szerepet a török elleni védharokban, hanem a császári offenzívákban is, amelyek a Habsburg határokat messze délkelet felé tolták ki, és egész Magyarországot és Erdélyt megszerezték az Ausztriai Ház számára.⁶ Továbbá a birodalom vezetője központi szerepet játszott nyugaton is Franciaország ellenében a birodalmi határok megszilárdításában. Ettől kezdve a birodalmi császári méltóság újra legitímálódott. De már ezzel is egyértelművé vált, mit jelentett a Habsburg-ház számára a császári szerep nimbusza. Enélkül elképzelhetetlen lett volna a birodalmi erők mozgósítása; a császári szerep a Habsburgok számára rangemelkedést, olyan presztízt jelentett, ami mélyen érezte hatását az örökös tartományok feletti uralmukban is, teljesen eltekintve a dinasztia európai rangjától.

A császári méltóság tehát a 17–18. században még mindig jelentős befolyással volt a birodalom szervezetére. Stabilizálólag hatott, és minden császárellenes ellenzéki ség ellenére az uralkodóház felülkerekedett: Franciaországot több birodalmi rend nemsokára jóval veszélyesebb hatalomnak tekintette, a török háborúk pátosza még mindig együttérzéssel töltötte el őket — végül is keleten a birodalom a császáráért, nyugaton a császár a birodalomért harcolt, ahol a mérleg végül sokkal kedvezőbb volt, s mint ismeretes, ez a mérleg mélyreható következményekkel járt a magyar történelemre nézve.

A spanyol örökösödési háború a századfordulón persze még egyszer megosztotta az örökös tartományok és a dinasztia érdekeit, mivel az európai hatalmi koncertben V. Károly császár birodalmának felélesztésére nem lehetett gondolni. Világosan megmutatkozott a nagy ellentét a spanyol trónkövetelő III/VI. Károly és Ausztria önös érdekeit keményen védelmező bátyja, I. József között mind a császári itáliai és németalföldi okkupációs politikában, mind pedig az összes béketárgyaláson. I. József halála azután a dualizmust — birodalom-dinasztia-örökös tartományok — ismét dualizmussá tette, s ez a spanyol igényekről történt lemondáshoz vezetett, de az ausztriai uralomnak Itáliában és Németalföldön történő megszilárdítását is eredményezte, miközben mindkét esetben birodalmi jogi igényeket vetettek latba — egészében véve azonban ezzel a birodalommal szemben felerősödött az örökös tartományi helyzet hangsúlyozásának tendenciája, a dinasztikus és az örökös tartományi érdekek rövid ideig tartó összeütközése végül az utóbbiakat erősítette.⁷

A császári befolyás tehát a birodalomban 1700 körül új minőséget nyert. Ez a különböző hatások sokszínű szövevényén nyugodott, amelyek persze nem közelíthetők meg az államfejlődés modern kategóriáival, mivel ezek preetatikusak, arisztokratikusak és személyes jellegűek voltak. Természetesen a birodalom legfontosabb területein ott voltak a császár követői, de sokkal jelentősebbek voltak e területek Bécs felé irányuló kapcsolatai.⁸ Itt merül fel a bécsi udvar teljesen központi, részleteiben még egyáltalán nem feldolgozott problémája. Ez a 17. század végi és 18. század eleji bécsi udvar, amelyet a harmincéves háború kezdetén az előtérbe nyomuló katolikus osztrák és cseh arisztokrácia határozott meg, s erős katolikuság alakított, kész volt elfogadni a messzire kiható Habsburg politikát. Ebben az átalakulásban az osztrák nemesség az első, a cseh pedig a másodhegedűs szerepét játszotta. A tartományi rendi ellenzék szétverése ellenére az udvari arisztokrácia helyzete a regionális területen továbbható erős szereppel kapcsolódott össze, ahol a nemeseknek uradalmi és majorsági hatalmi központjai voltak. Ugyanúgy, mint a magyarországi nemesség, úgy a birodalmi nemesség is alulreprezentált volt az udvarban — a bécsi udvar azonban a birodalmi arisztokrácia számára nagy vonzerőt jelentett; a katolikus főnemesség kapcsolódást keresett ezzel a befolyásos, protekciós és esélykövetítő hellyel, gyakran kombinálva (ezt) az osztrák—cseh örökös tartományokban, kisebb mértékben a visszafoglalt Magyarországon lévő birtokkal. A bécsi udvar szociális szövevénye tehát a birodalmi szervezet belső életére is kihatott, de a bécsi udvar kizárólag katolikus jellege mindenekelőtt a katolikus arisztokrácia csatlakozását tette lehetővé — a protestánsok számára ez sokkal nehezebb volt, nekik később a persze viszonylag széles körű konvertálási mozgalomhoz kellett csatlakozniuk.⁹ A birodalomból származó családok kötődése a bécsi udvarhoz azonban az Ausztriai Ház területi befolyását és nem utolsósorban a császár birodalmi gyűlési szavazatainak gyarapodását is jelentette, ha olyan dinasztiák, mint a Liechtenstein, Schwarzenberg, Kaunitz, Auersperg, Dietrichstein uradalmakkal rendelkeztek a birodalomban is.¹⁰ A császár már a harmincéves háború óta megszilárdította befolyását a német püspökválasztásokra, amelyek persze azután gyakran rövid életű politikai számításoknak estek áldozatul, ami megakadályozta azt, hogy a megválasztottat következetesen a császár iránt elkötelezetté tegyék. De a császári befolyás itt sem volt csekély és megerősödött. Főhercegi püspökjelöltek hiányában Habsburg-barát „püspök-dinasztiákat” próbáltak alapítani, ilyenek voltak kezdetben a Königsseggek, majd a Schönbornok és a Pfalz-Neuburgi- és Lotharingiai-házak.¹¹

Így világosan kialakult egy Habsburg-klientéla, amely katolikus és főnemesi jellegű volt és lassan túlnőtt a Délnyugat-Németországra koncentrált régebbi császári párthíven.¹² Ez azonban olyan következményekkel is járt, hogy egyre több birodalmi rend magát kisebb hatalmúnak érezte és rászorultak a császár védelmére. Ez nemcsak az egyházi államokra volt érvényes — számos kisebb birodalmi rend és a birodalmi lovagság támaszt keresett a császári udvarnál a hatalmasabb birodalmi rendek túlkapásaival szemben. Ez érvényes volt evangélikus rendekre is, amelyek fennen hangoztatták a „hűség a birodalomhoz és a lutheri tanok” régi jelszavát, még ha lehetőségeik a bécsi udvarban korlátozottak is voltak. A harmincéves háború óta a császár a maga részéről ismét megszilárdította befolyását a birodalmi városokban, melyeknek császárkultusza még napjainkban is kézzelfogható az épületeken és képi ábrázolásokon, még ha ezek a városok többségükben evangélikusok voltak is — a kisebb birodalmi rendek persze nem tudtak túlságosan nagy hatást gyakorolni a császári rendekre, de ezek fontos és veszélyes fegyvert jelentettek a nagyobbak igéyeivel szemben.

A császári politika maga a Bécsi Udvari Birodalmi Tanács volt¹³, melynek bírósági funkciói egyre inkább háttérbe szorították a tanácsadói funkciókat, és amely a birodalmi rendek által létrehozott speyeri, 1689 óta wetzlari Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék¹⁴ fölébe kerekedett, s mivel mentes volt mindenféle pénzügyi gondoktól, gyorsabban és hatékonyabban működött, mint a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék, és különleges lehetőségekhez jutott a császárnak fenntartott jogokból. Ezzel az Udvari Birodalmi Tanács gyakorlatilag a legtöbb „politikai” eljárás urává vált, mindenekelőtt a birodalom déli és nyugati régi központi területei számára. Az Udvari Birodalmi Tanács előtt lezajlott perek kiterjedtek a fejedelmek egymást közti viszálykodásaitól kezdve alattvalóik ellenük irányuló pereire, melyek révén a hatalmas parasztfelkelések szinte teljesen megszűntek a birodalomban.¹⁵ Idetartoztak a vallási, az adósságügyi, a tartományi rendek szerepe, a földesurak házassági ügyei és sok más ügy körüli viszálykodások. Ez azt jelentette, hogy a császári udvar beavatkozhatott a területek ügyeibe, miután érvényt tudtak szerezni a regionális konfliktusok rendezésének és ezzel össze tudták kapcsolni a császári érdekeket — mindenekelőtt a kisebb és közepes nagyságú birodalmi rendek esetében. De a bajor választófejedelem is kénytelen volt meghátrálni a 18. században tartományi rendjeinek fenyegetése elől, amelyek a választófejedelem abszolutisztikus törekvéseivel szemben az Udvari Birodalmi Tanácshoz folyamodtak.¹⁶

Az Udvari Birodalmi Tanács befolyási lehetőségei a német területekre jelentős társadalomtörténeti következményekkel jártak: ezek például szabályozták a tartományi urak magatartását, mindenekelőtt a kisebbeket alattvalóikkal szemben — és itt még mindig nagy lehetőség nyílik a kutatásra. Az Udvari Birodalmi Tanács bíraskodása mély hatást gyakorolt német tartományi fejedelmek parasztpolitikájára. Egészében véve azt lehet mondani, hogy az Udvari Birodalmi Tanács törvénykezése döntő lökést adott ahhoz, hogy a császár befolyással legyen a birodalomra.

Ezzel azonban az Udvari Birodalmi Tanács különösen és a császári udvar tevékenysége általában nagy előnyt nyert a kései birodalmi gyűléssel mint a birodalmi politika alakításának fórumával szemben, jóllehet, a parlamentárisan inspirált történeti kutatás mind a mai napig mindenekelőtt a birodalmi gyűlésre irányítja a figyelmet. Az utóbbi az 1640—41. és 1653—54. évi birodalmi gyűlések után, a harmincéves háborút követően kétségtelenül nagyon megélénkült és a császár, valamint a rendek között fontos szabályozó szervvé vált; a birodalmi gyűlés 1663 óta folyamatosan ülésezett — egyre „folytono-

sabb” lett, miután a feloszlatására már nem került sor. Persze a birodalmi gyűlés a császári intézkedésekkel szemben kimondottan védekező álláspontot képviselt — a birodalom feje fokozatosan itt is ki tudta építeni pozícióját, főleg mikor sikerült az együttműködés az ügyrend urával, a mainzi választófejedelem-főkancellárral és érsekekkel. De a rendi ellenzéknek is megvolt a maga platformja a birodalmi gyűlésen — az ellenzék itt alakíthatta ki saját arculatát a császárral szemben, aki a maga részéről felvonultathatta a maga klientéláját, anélkül azonban, hogy a birodalmi rendek részéről megnyilvánuló szolidaritás szabályait hatálytalanítani tudta volna.¹⁷

I. József idején a császár helyzete bizonyos mértékig csúcspontjára ért; a császári fegyverek sikerei a Franciaország elleni európai szövetségben akkoriban teljes egészében érvényre jutottak. Még ha vallásosságban I. József messze apja mögött maradt is, a bécsi udvar meghatározó katolicizmusa megmaradt, és ez azt is jelentette, hogy a császári politika révén a katolikusok folyton előnyt élveztek, még ha taktikai kivételek adódtak is. De ez a katolicizmus nem jelentett-e hátrányt abban a birodalomban, melynek vallásilag paritásos jellegét a vesztfáliai béke rögzítette? Nem szűkítette-e ez a császár cselekvési mozgáskörét? Gabriele Haug-Moritz épp most befejezett tübingeni disszertációja ennek pontosan az ellenkezőjére mutatott rá.¹⁸ A katolikusok döntő előnyökhöz jutottak annak révén, hogy a császár, a bécsi udvar és főleg az Udvari Birodalmi Tanács katolikusok voltak — kétséges esetben előnyös döntésre számíthattak. 1648 után tehát a paritásos birodalomban a katolikusok valamelyest egyenlőbbek voltak, mint a protestánsok, és ez döntő előnyt jelentett. Következésképpen a katolikusság tehát az Ausztriai Házsal való szoros kapcsolatot jelentette — az evangélikus vallás pedig inkább távolságtartást. A vallásoknak a vesztfáliai békében bekövetkezett tudatos egyenlővé tétele így nem tudta kivédeni a katolikus fél döntő előnyét, a császárság fennmaradását; az evangélikusok számára gyorsan egyértelművé vált, hogy az 1648. évi békeszerződésben rögzített valamennyi jogi biztosíték ellenére a katolikus fél meghatározó előnyöket őrzött meg. Sőt Haug-Moritz asszony továbbá meggyőzően mutat rá arra is, hogy ebben a helyzetben rejtett a döntő oka annak, hogy a protestánsok nagyobb arányban voltak jelen a birodalmi publicisztikában, ami a német politikai irodalom feltűnő jelensége. Ehhez járultak még azok az egyértelmű előnyök, amelyeket a katolikus császári udvar a birodalomból jövő katolikusok számára kínált.

Ezzel azonban a bécsi udvar által megtestesült Habsburg Monarchia belső struktúrája visszahatott a birodalomra.¹⁹ A Habsburg császár ugyanis — Magyarországot kivéve — „domesztikálta” és katolizálta az örökös tartományok rendjeit, de nem távolította el őket. Ezek továbbra is jelentős szerepet játszottak, nem utolsósorban mint a császári hitel garantálói. A bécsi udvar főurainak nemcsak földbirtokai, de palotái is a koronatarományokban, ill. fővárosaikban voltak: Prágában, Brünmben, Boroszlóban, Linzben, Grazban vagy Ljubljánában és a rendek között e helyeken szerepeltek. Hitelük ismételen elengedhetetlen volt az alakuló Monarchia messze kiható politikája számára. A birodalomban tisztán rendi alapon kormányzó császár tehát a Csehország és Morvaország számára kiadott „Verneuerte Landesordnungen” (Megújított Tartományi Rendelkezősek) szellemében nem volt teljesen abszolutista uralkodó. A bécsi udvar uralkodási stílusát rendileg biztosított félabzolutizmusnak lehetne nevezni, amelyet az udvari társaság, a növekvő bürokrácia és a hangsúlyozott katolikusság tartott össze.²⁰ Megköszönöm azt a tételt, hogy az örökös tartományok rendjei által biztosított hitelen kívül az Udvari Birodalmi Tanács védő funkciója előnyös volt a német tartományi rendek számá-

ra az örökös tartományok rendszerének megőrzése érdekében. Nem szabad lebecsülni a kétféle császári szerep közül a birodalom fejének befolyását az osztrák örökös tartományok belső struktúrája érdekében.

Természetesen a felvázolt események a magyar történelemre is hatást gyakoroltak, ahogy a magyar történelem nemcsak az osztrák örökös tartományok, de a birodalom számára is fontos volt. I. Lipót, miután helyzetét az örökös tartományokban megszilárdította, hivatalnokai, helytartói és tábornokai útján megpróbálta a magyar viszonyokat a pacifikált és katolizált örökös tartományok mintájára mintegy a vesztfáliai békének a birodalmi tartományokra vonatkozó területi intézkedései szellemében alakítani. I. Lipót Magyarországon Ausztria újabb koronatarományát látta, az örökös tartományok macacssága ugyanis innen új impulzusokat kaphatott. Egy ugyanilyen összehasonlítás a birodalom szerkezetével mint egésszel, nem felelt meg neki. De az abszolutisztikus kurzus Magyarországon erős, túlnyomóan arisztokrata ellenzékkel találta magát szembe, melynek ellenálló erejét a császári erők csak az 1711. évi szatmári kompromisszumos békével tudták visszazorítani. Ennek az volt az ára, hogy lemondtak Magyarország katolikus térítéséről és tartománnyá tételéről, ami megtartotta a rendek erős pozícióját és az egyértelmű távolságot a bécsi udvar csábító hatásától, a maga összes előnyeivel és hátrányaival. Magyarország helyzete a Habsburg birtokok rendszerében közelebb volt, mint a birodalomé, de távolabbi, mint az osztrák—cseh örökös tartományoké. Biztos, hogy a bécsi udvar Magyarországot és a birodalmat nem párhuzamosan tekintette. Érdekes lenne azonban azt megvizsgálni, mennyiben hatott egymásra a birodalmi és a magyar politika — ugyanis ugyanazon körből származó férfiakról van szó, akik végül is mindkettő felől döntöttek. A rendek ügyének teljes győzelme Magyarországon valószínűleg hatással volt az osztrák—cseh örökös tartományokra. Nehezen megválaszolando az a kérdés, mennyire határozták meg végül is I. József önmérsékletét a Pálffy Sándorral folytatott tárgyalásain a birodalomban szerzett tapasztalatok. Magyarország vallási nyitottságának nem volt párja a többi örökös tartományban, annál inkább a birodalomban, jóllehet a magyar mágánások szerepe ismételten más volt, mint a német tartományuraké. A német és magyar nemeseknek a bécsi udvarhoz való viszonyulását is érdemes lenne következetesen összehasonlítani.

A Habsburgok uralmát tehát egy ellipszisként lehetne tekinteni, középpontban az örökös tartományokkal és a birodalommal, amiben 1648 óta a súlypontok fokozatosan az örökös tartományokra tevődtek át — de az osztrák—cseh örökös tartományokat is uralmi központként lehetne tekinteni, amely körül Magyarország, az osztrák Itália, az osztrák Németalföld és a birodalom külső állásai csoportosulnak. Főleg Magyarországon és a birodalomban a rendi gyűlések jelentős szerepet játszottak. Ha 1648-ban Magyarország helyzete nyitottabb volt, mint a birodalomé, úgy 1700 után Magyarország jelentősége a bécsi udvar számára nemcsak kézenfekvőbb volt, mint a birodalomé, hanem külön szerepe ellenére időközben a többi örökös tartomány jellegéhez is közelebb került, mint a választói, a monarchia-birodalom. Hogy mindkettő — mind Magyarország, mind pedig a birodalom — legalábbis indirekt módon mindig kölcsönösen hatottak egymásra, ez kézenfekvő.

Mindkettő azonban a bécsi udvar hangsúlyozott katolikusságának szívó hatása alatt állt. Bécs a birodalmi csoportosulásokat gyakran különböztette meg „jóindulatú” vagy „rosszindulatú” jelzőkkel, amelynek során az első jellemző jegy a vallási hovatartozás volt. A német protestantizmus viszonylagos gyengesége megengedte ezt — jelentette ez

egyrészt az evangélikusok csökkent esélyeit a császári udvarban, másrészt Bécsben is lehetetlenné tette azt, hogy az evangélikusok között fokozatosan császári párthíveket toborozzanak. Az 1700 után kibontakozó megannyi vallási viszály gyakran a fejedelmek és az urak katolikus hitre történt áttérésével állt összefüggésben, és ezek kapcsolatot teremtettek a fejedelmi, most már katolikus felekezeti abszolutizmus és a bécsi politika között, amely kapcsolat gyakran nagyon megterhelővé válhatott Bécs számára.²¹ A protestánsok körében ezért ismételtlen jellegzetes fenyegetettség érzés bukkant fel — a választófejedelmi tanácsban bekövetkezett fejlődés ezt jól illusztrálhatja.

A 16. században két ízben fenyegetett a protestáns többség veszélye, most viszont Hanovernek választófejedelemséggé történt felemelkedése ellenére reménytelen kisebbségben voltak. 1685-ben a pfalzi választófejedelemségben a neuburgi katolikus dinasztia következett, 1697-ben Frigyes Ágost szász választó, a Corpus Evangelicorum vezére tért át a katolikus vallásra, hogy a lengyel királyi trónra jelöltségét előkészítse. A 18. században hét katolikus és két protestáns választófejedelem állt egymással szemben.

Ezek a tendenciák alkalmasak voltak arra, hogy újra védekezésre kényszerítsék a protestánsokat, akik egyes rekatolizált tartományurak valláspolitikáját mint vallási túlkapásokat tekintették, melyeket Bécs fedezett, ahol persze maguk is jól érzelték, mennyire ártottak az udvarnak olyan túlkapások, mikor pl. a salzburgi érsek elűzte a protestánsokat.²² Ennélfogva a protestáns szolidaritás és bizalmatlanság a katolikus osztrák politikával szemben Németországban ismét tért hódított. Egyetlen komolyan veendő ellensúly egyedül Brandenburg-Poroszország maradt, mellette Anglia-Hannover és Dánia is másodlagos szerepet játszott. Brandenburg-Poroszország ügyesen használta ki a vesztfáliai békét, Észak-Németország hegemon hatalommá emelkedett. Ausztria teljesen felismerte a veszélyt és a 17. század vége óta igyekezett a hannoveri választófejedelemséget támogatni, noha nem minden fenntartás nélkül. Úgyhogy Hannover Észak-Németországban a császári politika ideiglenes „ifjabb partnerévé” vált. Hamarosan kirajzolódtott azonban, hogy Brandenburg-Poroszországnak mint Észak-Németország urának, a német protestánsok szószólójának és Ausztria ellenlábásának a szerepe a birodalmi politikában kulcspozícióhoz vezetett. A vallási kérdés, amely a vesztfáliai békével látszólag lecsendesedett, következképp napirenden maradt.

A vallási kérdés megkönnyítette Brandenburg-Poroszország felemelkedését, amely egyre inkább latens nagyhatalmi szerepben jutott kifejezésre. I. Frigyes Vilmos, a katonakirály összpontosítása a hadseregre és a bürokráciára, lemondása Bécs javára az udvari konkurenciáról Brandenburg-Poroszországot később teljesen az arisztokrata udvari jellegű katolikus Béccsel ellentétes modellé tette.²³ Komoly vetélytárs, több, a birodalomban már nem volt. A pfalzi választófejedelemséget a vesztfáliai békében kettéosztották, és 1685 óta katolikus dinasztia uralma alatt állt; Szászországot Brandenburg már a 17. században túlszárnyalta, Bajorországnak végképp el kellett temetnie ambícióját a spanyol örökösödési háborúban, az 1710 óta Nagy-Britanniával perszónálunióban álló hannoveri választófejedelemséget pedig a brit világhatalmi politika követeléseit túlságosan igénybe vették, amely egyre inkább prioritást élvezett. A császár számára állandóan bizonyos problémát jelentett, hogy behatoljon a német területek regionális uralmi övezeteibe. Poroszország azonban most már kétségtelen vezető szerepet vívott ki magának Észak-Németországban, s egyre inkább kezdte onnan kiszorítani Ausztriát, még ha Poroszország fenyegető túlsúlyával szemben néhány északnémet fejedelem éppenséggel Bécsben keresett magának támaszt, mindenekelőtt az északnémet püspökségek.

1740-ben azután a megváltozott helyzet nyilvánvalóvá vált. Nagy Frigyes új porosz politikája olyan helyzetben kereste az összeütközést a Habsburg Monarchiával, amikor az ősi férfi ágon kihalt Habsburg-ház egy utód dinasztiával történő felváltása nyílt kérdés volt, s még nem szerezte meg az új Habsburg-Lotharingiai-ház a császári méltóságot. A porosz megelőző csapás 1740-ben amilyen brutális, olyan zseniális is volt. Szilézia nemcsak igen gazdag tartomány volt, mely katonailag közvetlenül nemcsak a brandenburgi központi területeket fenyegette, hanem a birodalomban a Habsburg befolyás nagy jelentőségű sarkköve is volt, egyfajta ujj, amely Észak-Németország felé mutatott. Szilézia elfoglalása és megtartása súlyosan megrázta Ausztria birodalmi helyzetét, megakadályozta a Habsburg-Lotharingiai császárválasztást, s megerősítette Poroszországot mint Észak-Németország urát és most már mint európai nagyhatalmat is. Ausztria veresége eklatáns volt, a katonai-bürokratikus Poroszország fölénye az udvari, arisztokratikus Béccsel szemben egyértelmű kifejezést nyert. A következő lépés a Wittelsbach VII. Károly császársága, amivel figyelmen kívül hagyták az új Habsburg-Lotharingiai-dinasztia igényeit.²⁴

De éppen a bajor kísérlet, amely túl későn jött a Wittelsbachok számára, mutatta meg az osztrák pozíció erejét. A Wittelsbach trónkövetelő, hasonlóképpen szász sógora, I. József leányainak férjeiként igyekeztek megszerezni az állítólagos csödtömegből az örökös tartományok egy részét. A csapás, amely mindenekelőtt a cseh területek ellen irányult, megtört a Monarchia ellenálló erején, ezek a nőági örökösödésen túl is elfogadták a Monarchia dinasztikusan legitimizált, rendileg és nemzetközileg biztosított egységét, persze rendi struktúrájuk garantálása mellett.

Így 1740-ben nemcsak az új nagyhatalom, Poroszország erősödött meg, hanem a valamivel régebbi Ausztria is kiállta a tűzpróbát. Ezzel azonban Wittelsbach VII. Károly császársága is kudarcra volt ítélve. A bajor császárnak sohasem sikerült önálló pozíció: kivívnia. Jóllehet legitim megválasztása nem volt kétségbevonható, amint arra Bécs kísérletet tett, de a birodalmi szervezet nagy része várakozó álláspontra helyezkedett. Kiderült, hogy a Habsburg-klientéla nem egy absztrakt császárhoz, hanem a konkrét Ausztriai Házhöz kötődött. Így halt meg 1745-ben VII. Károly mint Franciaország kitarthatója és a porosz politika védenca és eszköze, midőn saját, éppen az ellenség által felszabadított fővárosába visszatért.

A Wittelsbach-császár sakkfigurává vált és egyáltalában nem volt abban a helyzetben, hogy az egymással szemben álló nagyhatalmak között eljátssza a döntőbíró szerepét. Egyértelmű volt, hogy a birodalom vezetőjének egy Habsburgnak kellett lennie — vagy ne legyen senki sem. Egy evangélikus császárságra vonatkozó tervek pedig periferikusak voltak.²⁵ Ausztria örökösője, Mária Terézia a háborút a legelőkelőbb cím birtokosaként, Csehország és Magyarország királynőjeként harcolta végig. De ezzel nyilvánvalóvá váltak nagyhatalmi helyzetének igazi alapjai. Ez ismét következményeket kellett, hogy maga után vonjon. Már 1745-ben sikerrel tudták keresztülvinni a korábban VII. Károly ellenében alulmaradt fejedelmi férj, Ferenc Lotharingiai herceg, Toscana nagyhercege császárságát.²⁶

I. Ferenc azonban ott próbálta folytatni, ahol 1740-ben abbahagyták — de ez már egyáltalában nem volt egészen ugyanaz a helyzet. Egyrészt Nagy Frigyes Poroszországa 1763-ig folytonos nyomás alatt tartotta Ausztriát, 1756-tól újra háborúval — azok a tervek, miszerint 1751–1755 között a Habsburg-Lotharingiai-dinasztia helyzetét II. József királlyá választásával biztosítsák,²⁷ meghiúsultak. A hétéves háború nemcsak nyugta-

lanságot okozott a birodalomban, de ismét gyengítette a császár helyzetét, főleg Észak-Németországban. Utána pedig I. Ferenc császár birodalmi politikája egészen egyértelműen Mária Terézia árnyékában állt, azaz az örökös tartományok érdekeivel háttérben, és pedig oly mértékben, amilyenben soha azelőtt. Birodalmi politikájának érdekében I. Ferenc császár nem rendelkezett saját mozgástérrel, még ha a birodalmi szervek továbbra is ugyanúgy működtek, mint VI. Károly idején, miután Münchennek ki kellett szolgáltatnia a birodalmi aktákat — Bécs egyébként a Wittelsbach-császár részére az ő aktáinak kiadását folyton megtagadta. A politikai kezdeményezések azonban kizárólag Mária Teréziától indultak ki. Ezek azok az események, amelyeket lényegében véve nem kutattak. Ezekben nemcsak a császár alárendelt, kielégítetlen szerepe felesége oldalán jut kifejezésre, hanem a Habsburg örökös tartományokbeli és nagyhatalmi politika teljesen egyértelművé vált fölérendeltsége is; a Monarchia előnyt élvezett a birodalommal szemben. Reformintézkedésekre került sor mindenekelőtt a központi hatóságok körében²⁸ és a felvilágosult eszmék behatolására, de a császárné bizonyára nem kérdőjelezte meg a vezető csoportokkal való alapvető konszenzust, sem az osztrák—cseh udvari arisztokráciával, amelyet persze kényszerkölcsönökkel a háborúk finanszírozása érdekében erősen fizetésre kötelezett, sem pedig a magyar főurakkal. A külső nyomás, amely a német dualizmus jegyében alakult ki, kétségkívül kedvezett a császárné fejedelmi abszolutizmusával szemben álló ellenzéknek — az örökös tartományok problémái azonban egyértelműen az előtérben maradtak. Igen figyelemreméltó módon azonban éppen Mária Terézia érezte a lelke mélyén, mit jelentett a Német-Római Birodalomban tisztelt császári méltóság által biztosított legitimáció hiánya az örökös tartományokbeli helyzetére nézve, teljesen eltekintve attól, milyen szerepe volt a dinasztiának az európai nagyhatalmak családiag meghatározott rendszerében.²⁹ A császári méltóság hosszú időn át történt birtoklása azt eredményezte, hogy a császári cím azokon a területeken is presztízskölcsönzővé vált, ahol annak államjogiilag nem volt hatása, mint pl. Magyarországon.

Még ha a birodalmi politikát a hagyományos stílusban folytatták is, és újra kezdett hatékonnyá válni, most keményen beleütközött a német dualizmus problémájába. Az újonnan létrejött nagyhatalom, Poroszország a Birodalmi Udvari Tanács politikájával is szembehelyezkedett, megerősítette saját felekezeti polarizáló törekvéseit, s megpróbálta az evangélikus rendeket maga köré gyűjteni;³⁰ Poroszország a birodalmi adók garantálásával néhány északnémet területet szilárdan a maga oldalára állított. Ezzel azonban felerősödtek a Németország kettéosztására irányuló tendenciák, sőt ezek, a szövetségek 1756. évi felbomlásával, újabb impulzusokat kaptak.³¹ Ekkor a régi ellenfelek, Ausztria és Franciaország délen egyezkedtek, Poroszország és Nagy-Britannia-Hannover pedig északon — ez azt jelentette, hogy Ausztria délen megszilárdította uralmát, még ha Franciaország, úgy mint régen, most is ügyelt nyugati határaitra. A délnémet fejedelmek cselekvési mozgástere azonban majdnem teljesen összeomlott; ezek most már nem tudták Bécset és Versailles-t egymás ellen kijátszani. Ebből kifolyólag sikerült a császári birodalmi politikának Dél-Németországban 1756 után döntő előnyökhöz jutni — ennek ára volt a fokozatos visszavonulás északról, mivel Hannover mint a császárság junior-partnere és Poroszország ellenfele most már nem a régi szerepet játszotta, mint a császár ifjabb partnere és Poroszország ellenlábas. Poroszország vezetőhatalmi szerepe így megszilárdult. Természetesen megvoltak továbbra is a versengési övezetek, mindenekelőtt a katolikus Vesztfália volt az Ausztria és Poroszország közötti összeütközések színtere, amelyek pl. a püspökválasztásokon jutottak kifejezésre. Másrészt Poroszország Brandenburg-Ansbach Hohenzollern fejedelemségekkel délen hídfőállást épített ki.³²

II. (Nagy) Frigyes felismerte a helyzetet és elődeinek nyomdokain egyre aktívabb birodalmi politikát folytatott, amely a birodalom protestáns fejedelemségeiben felhasználta a dinasztikus kapcsolatokat — ez a vallás iránt viszonylag közömbös porosz királynak azzal vált a hasznára, hogy evangélikus klientélát vont össze maga körül. Poroszország Ausztria-ellenes nagyhatalmi politikájának volt egy eddig alig figyelemre méltatott jellegzetesen birodalmi politikai összetevője is. II. Frigyes a birodalomban lett Ausztria legjelentősebb ellenfele — Aretin szerint az „ellencsászára”. Frigyes mindazonáltal nem akart császár lenni, még ha az osztrák követ, Belgioso Frigyesnek saját evangélikus egyházáról tett frivol megjegyzéseiből egy ízben azt a következtetést vonta is le, hogy a porosz konvertálni akart — ezt a követ csak a porosz császárjelöltség előjátékaént foghatta fel.

Az 1763. évi békekötés azután végre meghozta a Habsburg-Lotharingiai-ház számára a régóta várt dinasztikus biztosítékot 1764-ben József főhercegnek római királlyá választásával. Már 1765-ben, azaz viszonylag gyorsan, II. József apja váratlan korai halálával császár lett.³³ Mária Terézia féktelenül utánatolakodó fiát az örökös tartományok társuralkodójának szerepével próbálta meg kártalanítani, miközben II. József császárságát nem vonhatta kétségbe. II. József belevetette magát a birodalmi ügyekbe, hogy túllépjen a pusztá birodalmi adminisztráción; tervei jóval messzebbre jutottak, mint amikor valaha I. Ferenc a birodalmi politikával foglalkozott.³⁴ Bár a császárné megtartotta kezében a közpolitika gyeplőjét, de József nem József lett volna, ha saját hatáskörében nem próbált volna új szempontokat felvetni. A császár kitűnő képzést kapott a birodalmi alkotmányról, s azonnal felismerte, hogy a birodalom mindenekelőtt jogi rendszer volt, és hogy a birodalmi szervezetre való befolyást a birodalmi törvényszékek feletti megerősített uralommal lehetett elérni. Egy birodalmi jogreform a császár hatalmi helyzetét kellett, hogy megszilárdítsa. A Birodalmi Udvari Tanáccsal kezdte, melyet a császári birodalmi politika hatékony eszközévé tett. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszéknél 1767-ben tett nagy vizitációja, amelyet a fiatal császár hozott lendületbe, kísérletet tett arra, hogy a Birodalmi Udvari Tanáccsal versengő második legfőbb birodalmi törvényszéken is megszilárdítsa a császári befolyást. A Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék szintén a császár birodalmi politikájának fontos eszköze kellett, hogy legyen — II. József a birodalom érdekében világosan felismerte az igazságszolgáltatás központi jelentőségét. Nemsokára azonban heves ellenzékkel találta magát szemben, a rendek féltek a császári beavatkozástól. Végül ugyan megtörtént a Legfelsőbb Birodalmi Törvényszék reformja, nagyobb lett a hatékonyság, de semmiképpen sem a remélt megerősödött császári befolyás. 1776-ban II. József csalódottan visszavonult.³⁵

Már itt megmutatkozott a birodalmi alkotmányba történt megerősödött császári beavatkozás. A jozefinista politika nem adta föl — még ha a császári lehetőségek korlátai egyértelműek lettek is. Ismeretes, mennyire hatott II. Józsefre példaképe, II. Frigyes porosz király. Ez persze megfelelt a császár elvi hajlamainak is, ti. hajlott arra, hogy a dolgokat elvont-elméleti szempontból lássa, és gyakran kevés érzéke volt a történelmileg kialakult hagyományok és az emberek mentalitásában gyökerező irracionális dolgok iránt. Ez meglehetősen jellemző az örökös tartományokkal kapcsolatos politikájára. Erich Wangermann néhány évvel ezelőtt rámutatott elvontan nivelláló és racionalizáló gondolkodásának az arisztokrata bécsi udvar hagyományos alapstruktúráival történő összeütközésére, amely a császárt végül két olyan jellegzetesen felvilágosult személlyel is szembeállította, mint Pergen és Kaunitz.³⁶

II. Józsefnek, „az állameszme Loyolai Ignácá”-nak különösen kevés érzéke volt a birodalom és abban a Habsburg befolyás ősi játékszabályai iránt. Ez a probléma már Má-

ria Terézia esetében is jelentkezett. Problematikusabb volt az, hogy csekély érdeklődést mutatott a délnyugat-németországi hagyományos osztrák párthívek iránt, mint a császári koronának „bolondsipka”-ként történt pongyola megnevezése.³⁷ II. József lemondott kezdeti birodalmi reformpolitikájáról — a „birodalmi reform” kifejezés tulajdonképpen 18. századvégi jelszó és (lényegében) „Frigyes-féle” birodalmi politikát folytatott. Mária Terézia sohasem heverte ki Szilézia elvesztését, József ezt Bajorország megszerzésével próbálta kompenzálni. A koncepció egyszerű volt: csere Belgiummal, amely ugyan tőkeközpontként és csapatokat verbuváló területként fontos volt, de messze volt és bele volt keverve Nyugat-Európa konfliktusmezőibe. Bajorország ellenben területrendezést, megerősített pozíciót jelentett Dél-Németországban, miközben a Pfalz-Wittelsbach Károly Tivadart, Bajorország örökösét a királyi méltósággal járó rajnai állam reménye lelkesítette. A csere terve azonban alkalmas volt arra, hogy szétzúzza a birodalmi szervezetet, amibe József hidegvérűen bele is törődött — mindazonáltal ebben egy további fontos tényt ismert föl. A birodalmi alkotmány a német dualizmus jegyében Ausztriának mint versengő nagyhatalomnak jóval kisebb mozgásteret hagyott, mint a konkurens nagyhatalomnak, mert Ausztria császári kötelességei révén sokkal erősebben le volt kötelezve. József azonban kétszer is csődöt mondott a bajor cseretervvel: 1778–79-ben és újra 1785–86-ban, másodszor már egyeduralkodóként. Egy taktikai balszerencse mindkét-szer megkönnyítette a porosz politika számára, hogy a birodalmat a császár ellen mozgósítsa, sőt másodszor egy „fejedelmi szövetség” formájában. Az utóbbit II. Frigyes felhasználta céljainak érdekében, jöllehet a többi partner esetében a császár kalandorpolitikájának kritikája a reformok utáni vágygal, azaz a birodalmi szervezet megmentésével kapcsolódott össze. II. József súlyos vereséget szenvedett, amely a dualizmus jegyében ismét Poroszország taktikai előnyeit erősítette meg.³⁸ Érdekes módon abból, hogy egyike a vezető „birodalmi reformereknek” a fejedelmi szövetség tagjai közül, Károly Ágost weimari herceg a reformok mellett foglalt állást, nőtt ki később az ő magyar királyi jelölése.³⁹

Az örökös tartományok helyzete Józsefnél egyértelműen ismét elsőbbséget élvezett. Ez egyházpolitikájában is megmutatkozott — a közös püspöki érdekek ellenére rendkívül elutasító volt a birodalmi egyházzal szemben: a birodalom számos kisebb prelátusával nem törődött, nem foglalkozott a salzburgi cseretervvel, amely szerint az érseket Lüttichbe kellett volna áthelyezni, és főleg nem foglalkozott a passauai egyházmegye leválasztásával, amikor II. József a passauai hercegérsek, gróf Leopold Ernst Firmian halála után 1782-ben egy váratlan akció keretében az örökös tartományi területet, az egyházmegye területének túlnyomó részét elvonta Passautól és egy új belső-ausztriai egyházmegyei rendnek vetette alá.⁴⁰ Ez egy birodalmi fejedelemséggel történt nyíltan goromba bánásmódot jelentett, aki azonnal mozgósította társait.

A jozefinista politikának azonban volt még egy másik oldala is. Ahogy a császár világosan felismerte a Monarchia nyomasztó problémáit, úgy megérthette azt is, hogy az egyházi államok és a kis világi territoriumok mint a császár hívei egyértelműen elaggó erőket képviseltek, amelyek állandóan veszítettek jelentőségükből és számos esetben strukturális okokból erősen el voltak adósodva. Az osztrák-cseh arisztokráciával, a Monarchia tartóoszlopaival összehasonlítva, amely a majorsági gazdálkodás vagy egy gazdaságilag jól kiépített földesúri birtoklás feltételei között meglehetősen jól élt, a megkövült agrárviszonyok és a birodalomtól közvetlenül függő egzisztencia terhei a birodalom kis urainak nagy része számára már nem bizonyultak elviselhetőnek.⁴¹ A klientélához kötődés a birodalomban ekképp fék volt, alapjában véve súlyosabb, mint a mo-

dernebbül gazdálkodó arisztokrácia a Monarchiában. Egy meghatározó reform ügyének azonban egyik pártot sem lehetett megnyerni. Minden ellenvetés ellenére azt lehet mondani, hogy II. József halálával elszállt a birodalmi szervezet megújításának utolsó reménye. Mindazonáltal a császár „birodalmi reformokat” célzó kezdeményezései végül is szilárd örökös tartományi érdekpolitikává alakultak át.

A francia forradalommal való harcra Németország elavult rendi világa már képtelen volt.⁴² Ausztria kezdeti habozás után elszánt védekezés mellett határozta el magát, amelynek során a Poroszországgal való régi versengést a közös forradalomellenesség ugyan áthidalta, amelyet azonban a Lengyelország felosztásait illető vetélkedés ismét kiélezett. II. Ferenc császár szakítása a felvilágosult-reformer törekvésekkel, a következetes forradalomellenesség, amelynek során azonban a felvilágosult tendenciák a Birodalmi Udvari Tanácsban mindamellet meg lehetőségek sokáig éltek tovább, megfelelt a bécsi udvar és az őt uraló udvari arisztokrácia hagyományainak. Ennélfogva éppenséggel logikus következmény lenne az anakronisztikussá vált birodalmi alkotmány fenntartása. Az osztrák politika azonban éppen ezt semmiképpen sem tette meg fenntartás nélkül. A Bajorországgal szembeni régi expanziós tervek végigkísérték és terhére voltak az 1793-ban megüzent birodalmi háborúnak, amely a Monarchia elleni 1792. évi francia hadüzenetet követte. A császári hadsereg Dél-Németországban állomásozott és ott a császári hatalmat fitogtatta, úgy, ahogy azt a harmincéves háború napjai óta nem tapasztalták, de a forradalommal és következményeként létrejött belső viszályokkal szembeni hatékony védelem mégis súlyos pénzügyi terheket jelentett, melyekre éppen a Habsburgok kisértelmei klientélája már nem volt képes — itt mindenekelőtt ennek a klientélának az összeomlása volt készülőben. A császári hadsereg a közepes nagyságú államok számára is súlyos terhet jelentett, ezek azonban ezt mégis jobban ki tudták védeni — másrészt fennmaradását addig a pontig megőrizte, ahol a köztársaság egyre kompromisszumkészebb lett. Az osztrákok azonban nem kedveltették meg magukat — ezzel előkészítették az utat a francia szövetségi tervek számára — a közepes nagyságú államokkal, amelyek az 1756 (renversement des alliances) előtti hagyományhoz kapcsolódtak. Ausztria háborús politikája a másik oldalon konzerválta a helyzetet az örökös tartományokban és véglegesen befagyasztotta a jozefinista reformokat.⁴³

Poroszország 1795-ben a bázeli békében kilépett a háborúból és ezzel gyakorlatilag a birodalmi szervezet iránti szolidaritást is felmondta — egész Észak-Németországot saját, a Franciaország által garantált semlegességi zónájába vonta.⁴⁴ Észak a háborútól gyötört Dél számára egyfajta ígéret földje lett, amely akkoriban megteremtette a feltételeket a német klasszika tüneményes fellendülése számára. Poroszország egyértelmű lépéseket tett az osztrák politikával szemben és Bécs rámenős vonalvezetését a délnémet államok körében tetemesen lejáratta. Ezek igen rossz előjelek voltak a császári katonai hatalom gyakorlása szempontjából Dél-Németországban. Ez meggátolta a zendüléseket, de egyértelmű ellentétben állt a bécsi politika koncepciótlanságával. Így nem meglepő, hogy a direktórium és Napóleon révén mérséklődött forradalom jegyében a nagyobb délnémet államok végül is a Franciaországgal való kiegyezést keresték. Ausztria ellenben az előterep megszállásával határain belül biztosította a régi rend fenntartását.

Az új évszázaddal azonban az osztrák pozíció Németországban fokozatosan összeomlott. Ez a bécsi állam irányítóinak, Cobenzlnak és Colloredonak a tehetségtelenségével függött össze; a császár már 1797–98-ban titokban kénytelen volt feladni a Rajna bal partját és katasztrofális vereségeket követően az 1801. évi lunéville-i békében véglegesen el kellett fogadnia ezt a leválasztást és olyan kompenzációkba kellett belenyugodnia,⁴⁵

amelyeket 1803-ban a Reichsdeputationshauptschlussban rögzítettek, és mind klientélájának rovására mentek: a birodalmi egyház és a birodalmi városok többnyire eltűntek.⁴⁶ Sőt, a birodalmi szervezetet újjáalakították anélkül, hogy a császár Napóleon és Oroszország mellett ebbe komolyan beleszólhatott volna. Amikor Ausztria 1805-ben szembeszállt Napóleonnal, megtörtént a második tisztogatás: eltűntek a birodalmi grófok, az új fejedelmek és a birodalmi városok maradványai.⁴⁷ Ezt megelőzően azonban a délnémet középállamok Napóleon pártjára álltak és vele együtt Ausztria ellen vonultak, úgy hogy Bécsben egyenesen a választófejedelmek lázadásáról beszéltek.

Ezzel azonban ütött az ősi birodalom és a Habsburg uralom órája. Ezt már 1804-ben jelezte az, amikor Napóleon felvette a franciák császára címet és egyúttal fenyegető gesztusokat tett a birodalmi szervezet felé. Néhányan, mint pl. a mainzi választófejedelm-főkancellár és érsek, Dahlberg akkoriban úgy vélték, hogy Napóleon megújítja a birodalmi struktúrát.⁴⁸ Az új francia császárság mindenesetre 1804-ben Ausztriát nemcsak az európai dinasztiák együttesében, hanem a birodalmi szervezeten belüli legitimitációjában is fokozott versengési nyomás alá helyezte. Bécs akkor saját császári méltóságának kihirdetésével reagált. Az államkancellária érvelései itt nem követhetők nyomon — ezek a nehézségek az új méltóság meggyökereztetését illetően jelentősek voltak. A magyarországi és galíciai császári méltóság gondolatáról már esett szó. Ez lett volna a logikus következmény és a helyes birodalmi-jogi megoldás, mivel az osztrák és a cseh örökös tartományok a birodalmi szervezethez tartoztak. Ezekre nem lehetett semmiféle, a birodaloméval versengő császári méltóságot alapozni. De egy magyar-galíciai császári cím is jelentős eltávolodást jelentett volna a birodalomtól és Németországtól. sőt annak a semmibevételét is jelentette volna, hogy Ausztria a Habsburg államszövetség központi területe volt; ezen felül mindenekelőtt II. József idején már nemzetközi jogi intézkedéseket foganatosítottak, amelyek a fennálló birodalmi szervezet ellenére egyértelműen Ausztriát tartották a Monarchia központi területének — új öntudat, de hangsúlyozott különállás kifejeződéseként. A szakvéleményekben is ismételten utalás történt a Habsburg Monarchia érdekében a császári méltósághoz történő kapcsolódásra, ez pedig Bécshez és Ausztriához kötődött. Egy magyar-galíciai császári cím bizonyára mind az örökös tartományokra, mind pedig a birodalomra meglepően és eltávolítóan hatott volna. Így került sor Bécsben az osztrák császárság forradalmi aktusára, melynek meggyökereztetését tudatosan függőben hagyták, amely azonban nevével és címével mégis megkérdőjelezte a birodalmi szervezet integritását. Alapjában 1805–06 fordulóján a Napóleon kegyéből királyok és nagyhercegek csupán a birodalom fejét utánózták, amikor uralkodói címekkel a birodalmi struktúra felrobbantását előkészítették. A császári korona letelele II. Ferenc, most már I. Ferenc osztrák császár által 1806. augusztus 6-án Napóleon nyomására ismét csupán logikus következmény volt.⁴⁹

Eleinte úgy tűnt, mintha Ausztria visszavonult volna Németországból — meg is fosztották a birodalomba beleékelődő területeitől, Tiroltól és Elő-Ausztriától, visszavetették az Inn-Salzach vonalra, kiszorulva Németországból. A birodalom egykori központi területei Napóleon protektorátusa alatt a Rajnai Szövetségben egyesültek⁵⁰ — a császári klientéla megmaradt részei többnyire beolvadtak a közepes nagyságú államokba. De Poroszország sem tudta a vélt úrt kitölteni, még egy északnémet egyesülés terveivel sem. Az 1806 őszen bekövetkezett katonai katasztrófa Poroszországot az Elba mögé vetette vissza és a Rajnai Szövetséget kiegészítette Szászországgal és más közép-német államokkal.

Az Ausztriai Ház számára ezzel megszűnt a császárság és az örökös tartományok közötti évszázadokon át tartó kettős szerep, de német pozíciójának árán. 1809-ben az osztrák

rák politika élén álló Stadion gróf kísérletet tett arra, hogy ezt a csapást még egyszer ki-
küszöbölje és csődöt mondott — de megőrizte Ausztria igényét arra, hogy a német
ügyekbe beleszóljon. Egyelőre azonban a Monarchia magára volt utalva, és egyértelmű
kontinuitásban fejlesztette ki konzervatív államiségét. A régi Európa élharcosa nem kö-
vette a Rajnai Szövetségben és Poroszországban foganasított reformokat és lényegében
véve megmaradt a félbeszakított jozefinista reformoknál. Az 1813—15. évi katonai győze-
lem még megerősítette ezt a fejlődést. Ausztria azonban nem vonult ki Németországból;
a Német Szövetség mindenekelőtt Bécs számára kedvező, sőt bizonyos tekintetben sok-
kal kedvezőbb megoldást teremtett, mint amit az ősi birodalom nyújthatott. A konszoli-
dált német középállamok elismerésével, azaz a Németország irányában tett területrende-
zési tervek feladásával Ausztria mint fő hatalom a szövetségen belül döntő befolyással
rendelkezhetett. Azonban egyre világosabbá vált monarchiájának saját dinamikája,
mégha a napóleoni korszak idején véghez nem vitt reformjainak súlyos megter-
helésével — a Németországtól való eltávolodás további előfeltétele alakult ki; aminek
persze nem kellett volna kényszerűen bekövetkeznie.

Amikor a Németország és Ausztria közötti 18. századi kapcsolatokról esett szó, ebben
Magyarország állandóan jelen volt — mint a Monarchia fontos része közvetve mégis be-
folyásolta annak Németországhoz való viszonyát, éppenúgy, ahogy a császári pozíció a
birodalomban a Szent Istváni Korona országaira is visszahatott. Mindazonáltal nem an-
nak bizonyításáról volt szó, hogy Magyarország nemcsak 1989-ben osztozott a német
gondokban, hanem arról, hogy egy kis időszakban kimutassuk, mennyire sürgető a be-
szélgetés és együttműködés német és magyar történészek között.

(Fordította: Soós István)

Jegyzetek

- 1 Ez annak az előadásnak a szövege, amelyet 1989 szeptemberében az MTA Történettudományi Intézetében Budapesten tartottam. Az idézetek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des kaiserlichen Hauses fondjaiból valók. A címeket lásd mindenekelőtt: *Volker Press*: Österreichisches Kaisertum und Niederlegung der Reichskrone 1804/6. In: Zeitschr. f. Neuere Rechtsgesch.
- 2 *Volker Press*: Die Erblande und das Reich von Albrecht II. bis Karl VI. (1438—1740). In: Robert A. Kann/ Friedrich Prinz (Szerk.), Deutschland und Österreich. Wien/München 1980. 44—88.; *Uő*: Die kaiserliche Stellung im Reich zwischen 1648 und 1740 — Versuch einer Neubewertung. In: Georg Schmidt (Szerk.), Stände und Gesellschaft im Alten Reich. Stuttgart 1989. 51—80.
- 3 *Fritz Dickmann*: Der Westfälische Frieden. Münster, 1985.⁵
- 4 *Vö. V. Press*: Kaiserliche Stellung (lásd a 2. jegyzetet, különösen az 51—53.)
- 5 *Georg Mentz*: Johann Philipp von Schönborn, Kurfürst von Mainz, Bischof von Würzburg und Worms, 1605—1673. I—II. k. Jena, 1869—99; *Karl Wild*: Johann Philipp von Schönborn, genannt der deutsche Salomo, ein Friedensfürst aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Heidelberg, 1896; *Friedhelm Jürgensmeyer*: Johann Philipp von Schönborn (1605—1673) und die römische Kurie. Mainz, 1977.
- 6 *Vö.*: *Thomas M. Barker*: Double Eagle and crescent. Vienna's second Turkish siege and its history. Set- ting, Albany, 1967.
- 7 I. Józsefről lásd: *Karl Otmar Freiherr von Aretin*: Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und öster- reichischer Großmachtpolitik. In: Historische Zeitschrift No. 215, 1972, 529—606, most átdolgozva is. In: *Uő*: Das Reich. Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht. Stuttgart, 1986, 255—313.; *Charles Ingrao*: In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy. West Lafayette/Indiana, 1979.; *Volker Press*: Josef I. (1705—1711 — Kaiserpolitik zwischen Erblanden, Reich und Dynasty. In: R. Melville, C. Scharf, M. Vogt und U. Wengenroth (Szerk.): Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift f. Karl Otmar Frh. v. Aretin z. 65. Geburtstag, 1. Halbband. Stuttgart, 1988, 277—297.
- 8 *Klaus Müller*: Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648—1740). Bonn, 1976.

- 9 *Thomas Fellner—Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Erste Abt., 1—3. köt. Wien, 1907.; *Hubert Christoph Ehalt*: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft: Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. München, 1980; *Robert J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy 1550—1700. Oxford, 1979. (németül 1986.); *Uő.*: The Austrian Habsburgs. The Dynasty as a Political Institution. In: A. G. Dickens (Szerk.): The courts of Europe. Politics, patronage and royalty, 1400—1800. London 1977.; *Volker Press*: The Habsburg Court as Center of the Imperial Government. In: The Journal of Modern History, No. 58. 1986. Supplement, 23—45.
- 10 Egyébként nem mindegyik érte el a birodalmi rendiséget. *Harry Schlip*: Die neuen Fürsten. Zur Erhebung in den Reichsfürstenstand und zur Aufnahme in den Reichsfürstenrat im 17. und 18. Jahrhundert. In: Volker Press—Dietmar Willoweit (Szerk.): Liechtenstein — Fürstliches Haus und staatliche Ordnung. Geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven. Vaduz — Wien, 1988.² 249—292.; *Thomas Klein*: Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550—1806. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 122. 1986. 137—192.; *Volker Press*: Die Entstehung des Fürstentums Liechtenstein. In: Wolfgang Müller (Szerk.): Das Fürstentum Liechtenstein. Ein Landeskundliches Portrait. Bühl-Baden, 1981. 63—91.
- 11 *Hans Erich Feine*: Die Besetzung der Reichsbistümer vom Westfälischen Frieden bis zur Säkularisation 1648—1803. Stuttgart, 1921. Új kiadás: Amsterdam, 1964.
- 12 *Volker Press*: Patronat und Klientel im Heiligen Römischen Reich. In: Antoni Maczak (Szerk.): Klientel-System im Europa der Frühen Neuzeit. München, 1988. 19—46.
- 13 *Oswald von Gschliesser*: Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806. Wien, 1942.; *Wolfgang Sellert*: Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht, insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit. Aalen, 1965.; *Uő.*: Prozeßgrundsätze und Stilus Curiae am Reichshofrat. Im Vergleich mit den gesetzlichen Grundlagen des reichskammergerichtlichen Verfahrens.
- 14 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht. 1. köt.: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911.; *Sigrid Jahns*: Die Assessoren des Reichskammergerichts in Wetzlar. Wetzlar, 1985.; *Volker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
- 15 *Winfried Schulze*: Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1980.; *Uő.* (Szerk.) Aufstände, Revolten und Prozesse. Stuttgart, 1983.; *Werner Troßbach*: Bauernbewegungen im Wetterau-Vogelsberg-Gebiet 1648—1806. Fallstudien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich. Darmstadt-Marburg, 1985.; *Uő.*: Soziale Bewegung und politische Erfahrung. Bäuerlicher Protest in Hessen 1648—1806. Weingarten, 1987.
- 16 Legutóbb: *Ludwig Hammermayer*: Staatliche Herrschaftsordnung und altständische Repräsentation. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der Bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988. 1236—1266. itt: az 1257—1266.
- 17 *Újabb: Anton Schindling*: Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständvertretung und Staatskunst im barocken Reich. Habil. Schrift. Würzburg, 1982. Kézirat; *Uő.*: The Development of the Eternal Diet in Regensburg. In: The Journal of modern history, Uo. 58., 1986. Supplement, 64—75.
- 18 *Gabriele Haug-Moritz*: Württembergischer Ständestaat und deutscher Dualismus. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverbands in der Mitte des 18. Jahrhunderts. Diss. Gépírat. Tübingen, 1989. A mű a szűkebb történelmi problémákra az idevágó alapkérdéseket is tárgyalja.
- 19 *R. J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy.
- 20 A Bécsi udvarra vő. a 9. sz. jegyzetben idézett irodalmat.
- 21 Erre lásd Gabriele Haug-Moritznak a 18. sz. jegyzetben idézett disszertációját.
- 22 *Gerhard Florey*: Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731—32. Wien-Köln-Graz, 1977.; *Franz Ortner*: Reformation, katholische Reform und Gegenreformation im Erzstift Salzburg, 1981. 215—261.
- 23 *Carl Hinrichs*: Friedrich Wilhelm I., König in Preußen. Eine Biographie: Jugend und Aufstieg. Új kiadás: Darmstadt, 1974.; *Gerhard Oestreich*: Friedrich Wilhelm I. Preußischer Absolutismus, Merkantilismus, Militarismus. Göttingen, 1977.; *Heinz Kathe*: Der „Soldatenkönig“ Friedrich Wilhelm I., 1688—1740, König in Preußen. Eine Biographie. Berlin, 1976.
- 24 *Fritz Wagner*: Kaiser Karl VII. und die großen Mächte 1740—1745. Stuttgart, 1940.; *Andreas Kraus*: Bayern im Zeitalter des Absolutismus. In: Max Spindler—Andreas Kraus (Szerk.): Handbuch der bayerischen Geschichte. 2. köt. München, 1988.² 458—532., benne az 514—532.; *Volker Press*: Das wittelsbachische Kaisertum Karls VII. Voraussetzungen von Entstehung und Scheitern. In: Andreas Kraus (Szerk.): Land und Reich, Stamm und Nation. Probleme und Perspektiven bayerischer Geschichte. Fest-

- gabe für Max Spindler zum 90. Geburtstag. 2. köt. München, 1984. 201—234. *Peter Klaus Hartmann*: Karl Albrecht — Karl VII. Glücklicher Kurfürst — unglücklicher Kaiser. Regensburg, 1985. Rainer Koch—Patricia Stahl (Szerk.): Wahl und Krönung in Frankfurt am Main. Kaiser Karl VII. 1742—1745. I—II. köt. Frankfurt am Main, 1986.
- 25 *Heinz Duchhardt*: Protestantisches Kaisertum und altes Reich. Die Diskussion über die Konfession des Kaisers in Politik, Publizistik und Staatsrecht. Wiesbaden, 1977.
 - 26 *Alois Schmid*: Bayern und die Kaiserwahl des Jahres 1745. In: Pankraz Fried—Walter Ziegler (Szerk.): Festschrift für Andreas Kraus zum 60. Geburtstag. Kallmünz, 1982. 257—276.
 - 27 *Meinhard Olbrich*: Die Politik des Kurfürsten Karl Theodor von der Pfalz zwischen den Kriegen (1748—1756). Bonn, 1966. 123—189.; *David Baynes Horn*: The origins of the proposed election of a king of the Romans, 1748—1750. In: English Historical Review. No. 42. 1927. 361—370. *Reed Browning*: The Duke of Newcastle and the Imperial Election Plan. 1749—1754. In: Journal of British Studies, No. 7. 1967/68. 28—47.
 - 28 *Friedrich Walter*: Die österreichische Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias. Wien, 1938. *Uő.* Die Theresianische Staatsreform von 1749. Wien, 1958.
 - 29 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Ministerium des kaiserlichen Hauses.
 - 30 *Erről: Volker Press*: Friedrich der Große als Reichspolitiker. In: Heinz Duchhardt (Szerk.): Friedrich der Große, Franken und das Reich. Köln-Wien-Graz, 1986. 25—56.
 - 31 *Adolf Beer*: Die österreichische Politik in den Jahren 1755 und 1756. In: Historische Zeitschrift, No. 27. 1872. 282—373.; *Uő.*: Zur Geschichte des Jahres 1756. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte, No. 17. 1896. 109—160.; *Richard Waddington*: Louis XV et le renversement des alliances. Paris, 1896.; *Jakob Strieder*: Kritische Forschungen zur österreichischen Politik vom Aachener Frieden bis zum Beginn des Siebenjährigen Krieges. Leipzig, 1906.; *Otto Karl Ebbecke*: Frankreichs Politik gegenüber dem deutschen Reich in den Jahren 1748—1756.; Diss. Freiburg, 1931.
 - 32 A birodalmi közigazgatás kései szakaszához alapvető: *Karl Otmar Freiherr von Aretin*: Heiliges Römisches Reich 1776—1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität. I—II. köt. Wiesbaden, 1967.
 - 33 II. Józsefről legújabb: *Timothy C. W. Blanning*: Joseph II and enlightened despotism. New York, 1971.; *Paul P. Bernard*: Joseph II. New York, 1968.; *Elisabeth Bradler-Rottmann*: Die Reformen Kaiser Josephs II. Göppingen, 1973.; *François Fejtő*: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Graz-Wien-Köln, 1987. ³ *Karl Gutkas*: Kaiser Joseph II. Eine Biographie. Wien-Darmstadt, 1989.; *Lorenz Mikoletzky*: Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten. Göttingen—Zürich—Frankfurt am Main, 1979.; *Volker Press*: Kaiser Joseph II. — Reformen oder Despot? In: Günter Vogler (Szerk.): Europäische Herrscher. Ihre Rolle bei der Gestaltung von Politik und Gesellschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Weimar, 1988. 275—299. Továbbá a fontos gyűjteményes kötetek: Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst, Ausstellung Stift Melk. Wien, 1980.; ³ Anna M. Drabek és mások (Szerk.) Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Wien, 1982.; Österreich im Zeitalter der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Wien, 1985.
 - 34 *Erről K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. Legújabb. *G. Haug-Moritz*: i. m.
 - 35 *Rudolf Smend*: Das Reichskammergericht I: Geschichte und Verfassung. Weimar, 1911. Új kiadás: Aalen, 1965.; *Arnold Winkler*: Über die Visitationen des Reichskammergerichts und die von 1713 bis auf Joseph II. (1765) währenden Vorbereitungen zur letzten Visitation. Schulprogramm. Wien, 1907.; *Uő.*: „Kaiser und Reich“. Das Reichskammergericht zu Beginn der letzten Visitation des höchsten deutschen Reichsgerichts. Schulprogramm. Wien, 1906.; *Volker Press*: Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte. Wetzlar, 1987.
 - 36 *Ernst Wangemann*: Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien—Frankfurt am Main — Zürich, 1966.
 - 37 *Volker Press*: Schwaben zwischen Bayern, Österreich und dem Reich 1486—1805. In: Pankraz Fried (Szerk.): Probleme der Integration Ostschwabens in den bayerischen Staat. Bayern und Wittelsbach in Ostschwaben. Sigmaringen, 1982. 17—18. *Uő.*: Vorderösterreich in der habsburgischen Reichspolitik. In: Hans Maier—Volker Press (Szerk.): Vorderösterreich in der frühen Neuzeit. Sigmaringen, 1989. 1—41.
 - 38 *K. O. Freiherr v. Aretin*: i. m., passim; *Uő.*: Bayerns Weg zum souveränen Staat. Landstände und konstitutionelle Monarchie 1714—1818. München, 1976. 64—119.; *Paul P. Bernard*: Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. Den Haag, 1965.; *Volker Press*: Bayern am Scheideweg. Die Reichspolitik Kaiser Josephs II. und der Bayerische Erbfolgekrieg. In: Festschrift Andreas Kraus. Kallmünz, 1982. 277—307.
 - 39 *Robert Gragger*: Preußen, Weimar und die ungarische Krone. Berlin, 1923.; *Willy Andreas*: Carl August von Weimar und das Angebot der Ungarischen Krone. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte No. 64. 1956. 291—311.

- 40 *Heinrich Ferihumer*: Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josephs II. Linz, 1952.; *K. O. Freiherr v. Aretin*: Heiliges Römisches Reich. 137—147.
- 41 Legújabb: *Völker Press*: Die kaiserlichen Debitkommissionen. Zur Finanzkrise der deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert. In: Bernhard Diestelkamp (Szerk.): Sammelband eines Kolloquiums in Wetzlar 1990. Előzőleg: *Völker Press*: Die aufgeschobene Mediatisierung. Finanzkrise der Kleinstaaten und kaiserliche Stabilisierungspolitik, In: 32. Versammlung deutscher Historiker. Beiheft in Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1979. 139—141.
- 42 *Heinrich Scheel*: Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutschen Süden Ende des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1980.²; *Kurt von Raumer*: Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung. Von 1789 bis 1815. In: *Brandt-Meyer-Just*: Handbuch der Deutschen Geschichte, 3/1. köt. Wiesbaden, 1980. 24—119.; *Sydney S. Biro*: The German Policy of Revolutionary France. A Study in French Diplomacy during the War of the First Coalition 1792—1797. Vol. I—II. Cambridge, Mass., 1957.; *Timothy C. Blanning*: The French Revolution in Germany. Occupation and Resistance in the Rhineland 1792—1802. Oxford, 1986.
- 43 *Völker Press*: Österreich, das Reich und die Eindämmung der Revolution in Deutschland. In: Helmut Berding (Szerk.): Soziale Unruhen in Deutschland während der Französischen Revolution. Göttingen, 1988. 237—258.; *Uő.*: Die Französische Revolution und das Heilige Römische Reich. In: Heiner Timmermann (Szerk.): Die Französische Revolution und Europa 1789—1799. Saarbrücken-Scheidt, 1989. 219—239.; *Uő.*: Warum gab es keine deutsche Revolution? Deutschland und das revolutionäre Frankreich 1789—1815. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Revolution und Krieg. Paderborn, 1898. 67—85.
- 44 *Willy Real*: Der Friede von Basel. In: Baseler Zeitschrift für Geschichte. Uo. 50. 1951. 27—112. Uo. 51. 1952. 115—128. *Uő.*: Von Potsdam nach Basel. Studien zur Geschichte der Beziehungen Preußens zu den europäischen Mächten vom Regierungsantritt Friedrich Wilhelms II. bis zum Abschluß des Friedens von Basel 1786—1795. Basel, 1958.; *Hans Hausscherr*: Hardenberg und der Friede von Basel. In: Historische Zeitschrift. Uo. 184. 1957. 292—335.
- 45 *August Fournier*: Gentz und Cobenzl. Geschichte der österreichischen Diplomatie 1801—1805. Wien, 1880.; *Uta Krüger-Löwenstein*: Rußland, Frankreich und das Reich 1801—1803. Zur Vorgeschichte der dritten Koalition. Wiesbaden, 1972. Még mindig fontos: *Adolf Beer*: Zehn Jahre österreichischer Politik 1801—1810. Leipzig, 1877.
- 46 A birodalmi deputáció fő határozatahoz lásd: *Klaus D. Hömig*: Der Reichsdeputationshauptschluß vom 25. Febr. 1803 und seine Bedeutung für Staat und Kirche, unter besonderer Berücksichtigung württembergischer Verhältnisse. Tübingen, 1969.
- 47 *Rudolfine Freiin von Oer*: Der Friede von Preßburg. Ein Beitrag zur Diplomatiegeschichte des Napoleonischen Zeitalters. Münster, 1965.
- 48 Dalbergre ld. *Karl Freiherr v. Beaulieu-Marconnay*: Karl von Dalberg und seine Zeit. I—II. köt. Weimar, 1879.; *Werner Hertel*: Karl Theodor von Dalberg zwischen Reich und Rheinbund. Grundgedanken seiner Politik vom Regierungsantritt bis zur Gründung des Rheinbundes (1802—1806). Diss. Gépírat. Mainz, 1952.; *Rudolf Reinhardt*: Fürstprimas Karl Theodor von Dalberg (1774—1817) im Lichte der neueren Forschung. In: Tübinger Theologische Quartalschrift. Uo. 144. 1964. 257—275.
- 49 A régi birodalom lehanyatlására lásd *Heinrich Ritter v. Srbik*: Das österreichische Kaisertum und das Ende des heiligen Römischen Reiches 1804—1806. In: Archiv für Politik und Geschichte. 8. 1927. 133—171, 301—335.; *Uő.*: (az előző mű átdolgozott, de nem kiadott változata); *Hellmuth Rössler*: Napoleons Griff nach der Karlskrone. Das Ende des alten Reiches 1806. München, 1957. Továbbá: *Völker Press*. Der Untergang des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation. In: Eberhard Müller (Szerk.): „... aus der anmuthigen Gelehrsamkeit“. Tübinger Studien zum 18. Jahrhundert. Dietrich Geyer zum 60. Geburtstag. Tübingen, 1988. 81—97.
- 50 *Theodor Bitterauf*: Geschichte des Rheinbundes, 1. köt. Die Gründung des Rheinbundes und der Untergang des alten Reiches. München, 1905.; *Erwin Hölzle*: Das Napoleonische Staatensystem in Deutschland. In: Historisches Zeitschrift, 148. 1933. 277—293.; *Eberhard Weis*: Napoleon und der Rheinbund. In: Armgard v. Reden-Dohna: (Szerk.) Deutschland und Italien im Zeitalter Napoleons. Wiesbaden, 1979. 57—80.; *Uő.*: Der Einfluß der Französischen Revolution und des Empire auf die Reformer in den süd-deutschen Staaten. In: Francia, 1. 1973. 569—583.; *Uő.*: (Szerk.) Reformen im rheinbündischen Deutschland. München, 1984.; Helmut Berding und Hans-Peter Ullmann: (Szerk.) Deutschland zwischen Revolution und Restauration. Königstein, 1981.; *Elisabeth Fehrenbach*: Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten, Göttingen, 1983³; *Uő.*: Verfassungs- und sozialpolitische Reformen und Reformprojekte in Deutschland unter dem Einfluß des napoleonischen Frankreich. In: Historische Zeitschrift, 228. 1979. 288—306.; *Franz Ludwig Knemeyer*: Regierungs- und Verwaltungsreformen in Deutschland zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Köln, 1970.

NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA. NEMZETTÉVÁLÁS ÉS ÁLLAMALAKULÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZADBAN

A cím a történettudomány egyik visszatérő témájára utal, amely mindig erősen politikai töltésű volt. A téma historiográfiai vizsgálatának felújítása napjainkban elősegítené az Európa-házzal kapcsolatos vitákat és ezzel összefüggésben Németország helyzetének történeti megalapozását. A kérdés a következő: hogyan definiálhatjuk a német nemzet fogalmát? Miként formálták át a közép-európai államalakulatok a német nemzetet?

Itt magától értetődően csupán arról lehet szó, hogy olyan szempontrendszert kell kidolgozni, amely ezt a témát a mai történettudomány kérdésfeltevéseivel, módszereivel és teóriáival úgy tárgyalhatná, hogy nagyapáink és dédapáink politikai és világnézeti csatározásait ne vívjuk meg még egyszer. Ezt elkerülni nyilvánvalóan nagyon nehéz, mert a közös német—osztrák múlt nem 1866 és 1871 között végződött, hanem az I. világháború után mint aktuális követelés újjáéledt. 1938 ezért sokak számára elsősorban mindannak megvalósítását jelentette, ami a 19. században nem sikerült.

Az a tény, hogy a közös nemzeti út így végződött, napjainkig megterheli a német—osztrák történelemről való gondolkodást. A téma mindmáig tartó politikai érzékenységet bizonyítják azok az indulatos viták, amelyeket a tervezett Német történelem Ausztriában elnevezésű berlini múzeum váltott ki, és amelyek most is tartanak.¹ Bár a múzeum az NSZK-ban is erősen vitatott, de más belpolitikai okokból. A Szövetségi Köztársaság nyilvánosságában más kép él a közös múltról, nem úgy emlékeznek erre az időszakra, mint a mai állam nemzeti identitása elleni merényletre, miként Ausztriában.

Az NDK-ban lezajlott legújabb változás ugyan heves nyilvános vitákat váltott ki a német nemzetről, ezekbe a jövőt illető nemzeti reménykedésekbe azonban Ausztriát senki nem vonta be. Amennyiben a német nemzet ideájától ma még bármilyen politikai formáló erő származik, ennek az eszményképnek a gyökerei csak 1871-ig nyúlnak vissza. Az a kisémet nemzet, amely akkor mint állam létrejött, úgy tűnik, hogy pusztulása ellenére is győzedelmeskedik. Ez érvényes a mai történettudomány legnagyobb részére, amely a 19. századdal foglalkozik. Elég egy pillantás a nagy összefoglaló munkákra, amelyekben a szakma mérleget készít a kutatások eredményeiről és a nyilvánosságra hatni akar. Az NDK és az NSZK történészei figyelemre méltóan megegyeznek abban, hogy a nemzeti állam, amely 1866-tól kezdett kialakulni, határozza meg azt a perspektívát, amelyben a 19. század fejlődését betetőzni látják. Két példát említünk erre: az a 12 kötetre tervezett összefoglaló munka, amely az NDK történettudomány német történeti képét reprezentálja, az 1866-os háborút centrális változásként ábrázolja, mégpedig olyan történésként, amelynek már előzményei voltak. „Minthogy az 1848—49-es forradalom veresége Németország nemzeti egyesítése nagynémet vagy kisémet megoldásának kérdésében máris előzetes döntést jelentett, ettől kezdve a németek a Habsburg Monarchiában a nemzeti különfejlődés végleges útját választották, amely egy önálló kapitalista osztrák nemzet kifejlődéséhez vezetett.”² Ausztria Németországról való leválásának mélyebb okait a szerzők Poroszország gazdasági fölényében látják, amellyel Ausztria semmit sem tudott szembeállítani.

Egészen hasonlóképpen ítéli meg a kérdést szövetségi köztársasági oldalról Thomas Nipperdey „Német történelem 1800—1866” című, bestsellerré vált könyvében. 1866 „egy modern államszervezet modern hadseregének győzelme volt egy idejétmúlt állam idejétmúlt hadserege felett”.³ Alternatívák állítólag nem voltak. „Poszt nacionális ábrándnak vélhetjük, hogy a németek nemzeti-demokratikus akaratát egy föderalisztikus Közép-Európa megnyugtathatta és kielégíthette volna”.⁴

Mindkét álláspont — azaz egy német-német egyetértés — jellemző a mai NDK, ill. szövetségi köztársasági történettudományra. Ez a konszenzus kiterjed arra is, hogy a régi birodalom felbomlásától, mindenekelőtt az 1848—49-es forradalomtól eltelt évtizedek bizonyos tekintetben az 1866-os és 1870-es döntések előzményei. Sőt itt beszélhetünk a történészek egyfajta, össznémet—osztrák szövetségéről. A német történészek ábrázolásában ugyanis Ausztria szerepe az évtizedek német történelmében csupán peremjelenség, amelynek nem érdemes sok figyelmet szentelni. Így van Nipperdey-nél és még fokozottabban Hans-Ulrich Wehler társadalomtörténetében, hogy az utóbbi évek egy másik jelentős összefoglaló munkáját említsük.⁵ Az osztrák kollégák munkáiban mindez fordítva van. Az az olvasó, aki tudását csupán a „Habsburg Monarchia 1848—1918” című nagy munkából meríti, aligha gondolhatja, hogy ez a Monarchia 1866-ig a német történelem centrális része volt.

Mindkét nézőpontot helytelennek tartom: a kisméretet és a Habsburgot egyaránt, mivel mindkettő marginalizálja Ausztria szerepét a 19. századi német történelemben. De mindenekelőtt marginalizálják az akkori lehetőségeket egy föderalista Közép-Európa létrehozására, amely a nemzetállami vágyakat más módon elégíthette volna ki, mint ahogy akár egy egységes kisméret nemzeti állam, akár egy soknemzetiségű Habsburg Monarchia. Közép-Európa föderalista és ugyanakkor nemzeti rendjének ilyen kombinációjára nyilvánvalóan nem volt mód. Ami az 1866—71-re való szelektív visszapillantásnál veszendőbe ment, megvan a korán elhunyt Heinrich Lutz „Habsburgok és poroszok között. Németország 1815—1866”⁶ című utolsó könyvében — ez a munka kivételt jelent a német történelem újabb ábrázolásai között.⁷

Ezen erősen leegyszerűsített áttekintés után, arról a historiográfiai történeti képről, amely a két német államban és Ausztriában a német Közép-Európában lezajlott nemzeti fejlődésről uralkodik, azt kívánom felvázolni, milyen kutatási programot tartok megfelelőnek arra, hogy Németország és Ausztria 19. századi fejlődésének kérdését újragondolhassuk anélkül, hogy a történelmet előre meghatározott célkitűzések szerint írtuk volna meg. Ezzel kapcsolódunk James Sheehan egy igen ösztönző tanulmányához, amelyet a német és európai történelem amerikai ismerője 1981-ben publikált.⁸ Sheehan határozottan síkraszáll a centralista perspektívától való elfordulás mellett. Szerinte nem a nemzet, akárhogy is definiálják, a német történelemben a megfelelő fókusz, hanem a lokális és regionális életrendek sokfélesége. Csak ha tudnánk például, hogy az iskolázottság, az ökonomiai fejlődés, a katonai szolgálat vagy a politikai intézmények hogyan hatottak az ember életviszonyaira, hogyan formálták át, változtatták meg tapasztalatait és magatartásmódját, ismerhetnénk fel, hogy mi is a német történelem, és milyen szerepet játszott benne a nemzet. El a centrumtól, hangzik tehát Sheehan felhívása. Különben a centralista szemlélet elfedné a történelem sokféleségét és talán éppen attól fosztaná meg, ami az ember életében fontos volt.

Sheehan ezen védőbeszéde a nemzetközi történettudománynak abba a trendjébe illeszkedik, amelyet durván úgy írhatunk körül: a struktúratörténettől a tapasztalati történelemig. Én nyílt vagyok ezzel az irányzattal szemben és támogatom is, de nem gondolom

azt, hogy az ily módon készült nagyszámú lokális tanulmány magától egy új összképpé állna össze. A Németország és Ausztria a 19. sz.-ban témára vonatkozóan a különböző talajon végbemenő gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődési folyamatokat a különböző szinteken (centrális, regionális és lokális) analitikusan kell összegyűjteni, hogy felismerhető legyen, hol és hogyan alakultak ki újszerű nemzeti cselekvési és tapasztalati területek és mely területeket nem foglalták magukba. A kérdés tehát a nemzeti fejlődési folyamat és annak határai. Hol és miért nem vezettek nemzeti államok keletkezéséhez?

Fontos kísérletre vállalkozott ebben az irányban Peter Katzenstein⁹ amerikai történész, aki az elsősorban Karl W. Deutsch a nemzettéválásról kidolgozott társadalomtudományi elméletét alkalmazza a német–osztrák történelemre. Ez az elmélet az én áttekintésem alapja is anélkül, hogy részletesebben kifejteném.¹⁰ Az 1815 és 1848 közötti időszakot Katzenstein arisztokratikus mintának nevezi az Ausztria és a Német Szövetség Ausztrián kívüli része közötti kapcsolatokban. Az „arisztokratikus minta” számára a következőt jelenti: együttműködés a vezető elit szintjén azzal a céllal, hogy a liberális és nemzeti törekvéseket elfojtsák, egyébként izoláció — állapítja meg — Ausztria és Németország között.

Ezzel Katzenstein valószínűleg találóan írta le a fejlődés alapsémáját, de tanulmánya súlyos hiányossága, hogy Ausztriát és Németországot különálló egységeknek tekinti és mint tömböket állítja szembe egymással. Ezzel kirekeszti a következő két legfontosabb kérdést:

1. Anyira előrehaladott volt-e akkor már a nemzettéválás, hogy a Német Szövetség nem osztrák államait Németország név alatt összefoglalhatjuk és Ausztriától elhatárolhatjuk?

2. Mit neveznek ebben az esetben Ausztriának ebben az időszakban? Katzenstein Ausztriát úgy definiálja, mint a Habsburg Birodalom nem magyar részeit. Ez egy politikai-jogi definíció, amely semmi esetre sem elegendő, hogy a nemzettéválási folyamat hatótávolságát és határait megválaszolja. Katzenstein álláspontja felől nincs is abban a helyzetben, hogy a nemzettéválás folyamatát Közép-Európában társadalomtörténeti szempontból vizsgálja, mert eleve feltételezi, hogy Ausztria és a Német Szövetség más államai már 1815-től két nemzeti egységet alkotnak, legalábbis két nagy tömböt, amelyeket mint egységeket lehet felfogni és szembeállítani.

Ha ezt az alapvető előzetes döntést el akarjuk kerülni, és el is kell kerülni, nehogy az eredményt előzetesen befolyásoljuk, akkor ez a gyakorlatban a következőket jelenti: a német történelmet, mint nemzeti történelmet, legalábbis 1866-ig csak egy széles közép-európai perspektívából lehet megírni. Mert egy nagyobb része annak, amit a kortársak akkoriban Németországnak tartottak, egyúttal ugyanis a soknemzetiségű Habsburg Monarchiához tartozott. Éppen ezért, aki a német államokban a nemzettéválást akarja vizsgálni, mindig számításba kell hogy vegye a Habsburg Monarchiában lezajló nemzettéválási folyamatot is. Ez az előfeltétele annak, hogy felismerhessük, az 1866-os katonai vereség, amely bár súlyos, de semmi esetre sem megsemmisítő volt, miért vezetett ahhoz, hogy Ausztria hirtelen kivonuljon Németországból, noha minden nagy német állam katonailag az ő oldalán állt, nem a poroszokén, és bár az európai nagyhatalmak diplomáciája is idővel Ausztria mellett avatkozott volna be.¹¹

A Habsburg államvezetés hirtelen elhatározása, hogy egyetlen, a poroszok ellen elvesztett csata után visszavonuljon Németországból, meggátolt minden lehetőséget a katonai vereség politikai kárainak korlátozására. A Habsburgok ezen magatartását a történeti irodalomban rendszerint teljesen magától értetődőnek ábrázolják, úgyhogy erre

nem érdemes több szót vesztegetni. Poroszország győzött és Ausztria eltűnt Németországból — holott idáig mindent megtett, hogy pozícióját a Német Szövetségben Poroszországgal szemben megtartsa. Ezt a teljesen előkészítetlen változást az osztrák Németország-politikában én egyáltalán nem találom magától értetődőnek. Ezt a hirtelen készséget a Németországból való kiválásra, társadalomtörténetileg csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha sikerül kimutatni, hogy a nemzettéválási folyamat a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában milyen mértékben készítette ezt elő. Hiszen ezek a folyamatok mind azonos irányba haladtak: mégpedig a Habsburg Monarchia felbomlásának irányába a nemzetiségek államalkotása révén. A német, valamint az olasz nemzetállam keletkezése csak az első lépés volt ezen az úton. Hogy miért ezeket a lépéseket tették meg elsőként, és a maradék Habsburg rész miért állt fenn tovább — nem tartom értelmetlen kérdésnek. Ha ezeket a kérdéseket társadalomtörténetileg akarjuk megválaszolni, a nemzettéválási folyamatát a Habsburg Birodalom, a Német Szövetség és az olasz államok háromszögében kölcsönhatásukban kell elemezni.

Ezzel egy kutatási terv körvonalazódik, amelyet itt természetesen még csak jelezni is alig tudunk. Ehhez hiányoznak a szükséges előmunkálatok. Nem akartam viszont lemondani arról, hogy legalább utaljak arra, milyen európai keretbe illeszkedik az a német—osztrák nemzettéválási folyamat, amelyet a következőkben felvázolok. Először a 19. század első felére utalok, egészen az 1848-as forradalmi hullám végéig, azután a kisnémet nemzetállam kialakulásáig, majd az osztrák—magyar kiegyezésig tartó fejlődés következik a második lépésben. A fejlődést mindig három területen kísérem figyelemmel: a politika, a gazdaság és a társadalmi-kulturális szint szférájában.

Mindenekelőtt a politika területét vegyük szemügyre. A német államok a bécsi kongresszuson való újjáalakulástól az 1848-as márciusi forradalom kitöréséig intézményesen semmivel sem járultak hozzá a nemzettéváláshoz. Ellenkezőleg, a Német Szövetséget olyan szervezetté tették, amely teljesen a stagnálásra, az 1815-ben létrehozottak fenntartására törekedett. Kifelé az európai politikában ez azt jelentette: a Német Szövetség békemegőrzőként működött. Belülről a fennálló őrzője, a reformtörekvésektől óvó szervezet volt. Ezért nem lehetett sohasem a Német Szövetség a nemzeti remények eszköze.¹² Mindemellett a német államok, amelyek a Német Szövetséget a liberális és nemzeti törekvésekkel szemben védőbástyaként használták, akaratlanul is hozzájárultak a politikai nemzettéváláshoz. Mert a reformok, amelyeket a német államok egy része a napóleoni uralom nyomása alatt vezetett be, elsősorban az állami önfenntartást vagy az újonnan megszerzett területek konszolidációját szolgálták. Mégis ezek a reformok megindították a társadalom mobilizációját és minden állami repressziós törekvés ellenére sem voltak többé már megakadályozhatók, s a német Vormärz időszakában a nemzettéválási centrális részei lettek, sőt azt éppenséggel elősegítették.¹³

Mint fő tendenciát felismerhetjük: minél erősebben hatott a napóleoni korszak kihívása a német államokra, annál erősebb az államok reformra való készsége és annál jobbabb a nemzettéválási folyamat előfeltételei. Hadd illusztráljam két példával ezt.

A porosz reformokhoz hozzátartozott, ellentétben a legtöbb más német állammal, hogy bevezették a korlátozás nélküli iparűzési és letelepülési szabadságot.¹⁴ Ez a céhek és a községek akaratával szemben bevezetett állami kényszermodernizálási művelet volt, amely fontos hozzájárulást jelentett a nemzettéváláshoz, mivel az iparűzési és letelepülési szabadság kiszakította régi kötöttségeikből az érintett embereket és egy nagyobb egységre utalta őket — ebben az esetben gazdaságilag a terjeszkedő piacra, szociálisan pedig a porosz államra. A szociális gondoskodás inséges időben többé már nem az anya-

község, azaz rendszerint a születési hely feladata volt, mint korábban, hanem a lakóhelyé, ahová az egyén letelepült.¹⁵ Másképpen fogalmazva: ez az állami reformaktus sok ember életkörülményeit összeilálta és cselekvési terét kitágította. A reformok által ugyanis minden egyes ember jogot szerzett a céhek engedélye nélküli iparűzésre, valamint arra, hogy lakóhelyét szabadon válassza meg, és anyaközsége hozzájárulása nélkül házasodhasson.¹⁶ Az emberek mobilisabbak lettek azáltal, hogy az állami reformok arra kényszerítették őket, hogy a régi határokat és lokális kötöttségeket túllépjék. Ezek a reformok ezzel a társadalmi nemzettéválás minden egyes formájának alapvető előfeltételét teremtették meg: kitágították az emberek gondolkodási horizontját és cselekvési terét.

Második példaként nézzük a kora parlamentáris intézményeket! A délnémet államok hozták ezeket létre, hogy újonnan megszerzett területeiket a régi állammal egységbe olvassák össze és egyúttal az állami pénzügyeket biztos alapokra helyezték. Mindkét cél megvalósult. Amit azonban az állami reformerek nem láttak előre: az új parlamentek korlátozott együttműködési lehetőségük, ill. részben rendi összetételük ellenére összállami reprezentatív szervezetekké váltak, amelyek a politikai nyilvánosság centrumává nőttek fel, és végül a negyvenes években mind határozottabban az egyes államok határai fölé emelkedtek. Az egyes állami Landtagok tehát olyan intézményekké fejlődtek, ezekben olyan politikai elit iskolázódott, amely végül már egy német nemzeti államot követelt.¹⁷

Azt, hogy ez a fejlődés individuálisan miként zajlott le, példaképpen figyelemmel kísérhetjük az ősi sváb családból származó Ludwig Uhlandnál. Úgy lépett fel kezdetben, mint a „régí jó jog” határozott védelmezője, amelynek vissza kellett volna állítani a rendi viszonyokat. A bürokratikus központi állam ellenfeléből csakhamar liberális lett, aki elutasította az állam fennhatóságát, olyannyira, hogy — mivel Württemberg állam a reformokat megtagadta — a harmincas évektől egy német nemzeti állam létrehozásának híve lett. Ez a politikai út, az ősi jog védőjétől a liberálisig, vezette Uhlandot 1848-ban restben és lélekben Altvürttembergből Németország politikai központjába, a frankfurti Pál-templomba, ahol Uhland egy nagy német nemzeti állam mellett tett hitet — pályafutása tehát annak mintapéldája, hogy miként elte meg az egyes ember a nemzetteválás folyamatát.¹⁸

Hasonló folyamatok zajlottak le sok ember, de semmi esetre sem mindenki életében, mert nem mindenki számára voltak adottak azok a társadalmi és politikai előfeltételek, amelyek egy ilyen átalakuláshoz szükségesek. Uhland egy olyan államban élt, ahol eleven ősi rendi tradíciók voltak — nyilvánvalóan jó előfeltételek egy olyan politikai nyilvánosság keletkezéséhez, amelyben a nemzeti célképzetek kifejlődhettek. Mindenekelőtt Uhland egy olyan államban élt, amely alkotmányt és Landtagot hozott létre, hogy azokat a területeket, amelyeket a régi birodalom csődtömegéből megszerzett egy egységes államba integrálhassa és a népeséget korlátozott reformok és részveteli lehetőségek révén württembergi állami öntudatra nevelje. Ezzel is kiszélesítette az állam az ember horizontját — ez további fontos lépést jelentett a nemzettéválás útján.

Nem minden állam járta be ezt az utat, mert nem mindegyik látta ezt szükségesnek. A legerősebben azok az államok reformáltak, amelyek a napóleoni uralom alatt alakultak át vagy exisztenciájukban veszélyeztetettek voltak. Ez kötötte össze például a délnémet államokat Poroszországgal és határolta el őket Ausztriától. Ausztria a 19. század elején a reformmozgalmakon kívül állt, és elmentek mellette az 1830-as júliusi forradalom kiváltotta forradalmi hullámok is.¹⁹ Ez a stabilitás különböztette meg Ausztriát a Német

Szövetség legtöbb más államától. Hangsúlyozzuk: az Ausztrián kívüli Németország legnagyobb részét az állami reformra való kényszer taszította bele a német nemzettévalás folyamatába, ellentétben Ausztriával, amely a stabilitás és a reform elutasításának politikáját megengedhette magának.²⁰ Ez a siker már az 1848–49-es forradalomban, majd igazán a következő két évtizedben változott Ausztria nemzetpolitikai gyengeségévé. A liberális és nacionalista reformerők elhárításának sikeres politikája ugyanis akaratlanul is aláasta Ausztria pozícióját Németországban, mihelyt az nemzetpolitikai szempontból mozgásba lendült.

Eddig a nemzettévalási folyamatokat magas állami szinten vázoltuk: a reformok, amelyeket az állami vezetés vitt keresztül vagy engedélyezett, a parlamentek, amelyekben egy szűk társadalmi elit vett aktívan részt. A gazdaságpolitikai reformok is, ahogy például a lépésről-lépésre kiszélesített Zollverein is a nemzettévalás magas szintjéhez tartoztak. De ezek a fejlődési folyamatok jóval lejjebb hatoltak a társadalomba, és mindehhez, ahol eddig már kutatási eredmények vannak, hasonló általános tendenciák mutatkoznak, mint a felső szférában. Ausztriára ez a fejlődési folyamat alig vagy egyáltalán nem terjedt ki. Ausztria birtokában volt annak az erőnek, amely a Német Szövetség területén lezajló nemzettévalási folyamat dinamikáját a saját határánál sikerrel állítja meg és ezzel egy előre nem látott dialektikában saját nemzetpolitikai pozícióját gyengíti. Gyengülés a reform és mozgalom elleni eredményes védekezés által.

Példa erre: a negyvenes években a Német Szövetségben három tömegmozgalom jött létre, egyenként megközelítőleg 100 ezer taggal: a tornaegyletek, a dalegyletek és a szabad vallási közösségek. Ezek a mozgalmak fontos szervezetek voltak a nemzettévalás folyamatában, amely a népesség minden eddiginél szélesebb rétegeit fogta át és mobilizálta. Ezek nemzeti mozgalmak voltak. Részt programszerűen követelték a nemzetállamot — ez vonatkozik a tornászokra és dalosokra —, és ami még lényegesebb: nemzeti kapcsolatokat létesítettek, mert szervezeti hálózataikat az egyes államok határain túl is kiterjesztették. Kapcsolatokat hoztak létre egymás között, tapasztalatokat és szervezeti szabályokat cseréltek, ünnepeken, valamint nagy és kis gyűléseken találkoztak. Hatásukban és öntudatukban tehát már megelőzték a nemzeti államot. Hatókörzetük azonban a 19. század első felében Ausztria határánál végződött. Ez a három tömegmozgalom nem mondott le nemzetpolitikailag Ausztriáról, de Ausztria védekező politikája elég erős volt, hogy ezeket a mozgalmakat Ausztriából kizárja. Ez olyan siker volt, amely Ausztriát nemzetpolitikailag gyengítette, így önmagát zárta ki a nemzettévalás és nemzeti mozgalom ezen fontos szférájából.

Maradjunk még egy pillanatra a három tömegmozgalomnál. Ezek az egész társadalmat átfogó mozgalmak voltak, bár szóvivőik a művelt polgárságból származtak, tagságuk túlnyomó része azonban kispolgári körből került ki és a polgárság alatti társadalmi rétegekig hatolt. A szabad vallási egyesületek nagy számban vonzották magukhoz még a nőket is. Sylvia Paletschek²¹ kimutatta, hogy a korai német nőmozgalom ezeken a szervezeteken belül keletkezett. Ez is fontos hozzájárulást jelentett a polgári-társadalmi nemzettévaláshoz, s hatása úgyszintén nem terjedt ki Ausztriára.

Az említett három tömegmozgalomnál nemcsak a nemzettévalás fejlődése, hanem annak határai is felismerhetők. Ezen nemcsak Ausztria politikai önkizárása értendő. Egy további határ húzódott a város és vidék között. Mindhárom tömegmozgalom ugyanis elsősorban városi jellegű volt. Bár megkísérelték a vidék bevonását is, de ez csak igen korlátozott mértékben sikerült. Ez a határvonal vidék és város között ismét a nemzettévalási folyamat központi alapfeltételére utal: ez a folyamat egy olyan kommunikációval kapcsol-

latos, amely túlmutatott a kis, zárt élettereken és ezért először volt képes arra, hogy a nemzetet mint új, jövőbe mutató ideálképet fogják fel.

A kommunikációs terek ilyen típusú kiszélesedése társadalmi rétegenként alakult ki. A műveltek hajtották végre a legkorábban. Ezért kezdődött a nemzeti mozgalom úgy, mint kulturális elitek mozgalma. A 19. század első felében azonban további szélesebb társadalmi rétegekre terjedt ki a városban, ellenben a vidéki népességre alig, legalábbis a német államokban nem. Az 1848–49-es forradalom éveiben megint megmutatkozott, hogy politikai jelentősége van a város és vidék közötti határvonalnak a nemzettévalási folyamatban, de az is bebizonyosodott, hogy ez a határ átjárhatóvá kezdett válni.

Csupán a nemzettévalás és annak határai aspektusából kell tehát a forradalmi eseményeket röviden áttekinteni. Az 1848–49-es forradalom ebből a látószögből mint egy nagyszabású kísérlet tanulmányozható, amely megmutathatja nekünk, hogy a német nemzettévalás mennyire volt előrehaladott politikailag, társadalmilag és kulturálisan, valamint mennyire vett részt benne Ausztria, ill. mennyire nem.

A mi kérdésfeltevésünk szerint 1848–49-ben két nagy forradalomtípus különböztethető meg: az intézményesített forradalom és a spontán forradalom. Mindkettő lényegesen különbözik célperspektíváiban, akcióformáiban és cselekvési terében.²²

Az intézményesített forradalom jellemzői: a politika szervezeteken keresztül való gyakorlása, részvétel politikai egyesületekben, sokféle érdekcsoportban, petíciókban; olyan politika, amely képes volt össznemzeti célokat kidolgozni és mindenekelőtt az újságok révén nemzeti, azaz többé már nem lokális vagy egy-egy államra korlátozott nyilvánosságot formálni, és — ez igen lényeges — egy olyan politika, amely céljait a parlamenten keresztül akarta megvalósítani, parlamenti többségi határozatokkal, amelyek mindenkire egyaránt érvényesek kellett, hogy legyenek. A forradalmat tehát lehetőleg gyorsan legális útra kellett terelni, azaz a legalizációt intézményesítés által megvalósítani.

Az intézményesített forradalomnak ez a formája a konkrét céloknak egy széles spektrumát mutatja, és a kialakult csoportok és pártok részben hevesen küzdöttek egymás ellen. De akcióformáik és cselekvési terük tekintetében egy tömböt alkottak, amely élesen elkülönült a spontán forradalomtól. A spontán forradalom időtartama korlátozott, nem vagy alig szervezett, gyakran alkalmazta az erőszakot vagy az erőszak fenyegetését mint a kollektív tárgyalások eszközt, és mindenekelőtt perspektívájában lokális volt vagy a legjobb esetben egy állam területére korlátozódott. A nemzet és a nemzetállam nem tartoztak céljaihoz, mert a spontán forradalom nem absztrakt alkotmányos normákban gondolkodott, nem nemzeti összefüggésekben, hanem konkrét helyi követelésekben, amelyeket rövid idő alatt kellett megvalósítani.

1848–49-ben nagyszámú ilyen spontán, lokálisan korlátozott megmozdulás volt. Ezek sorába tartoznak például az 1848. márciusi és áprilisi parasztlázongások is. Megvolt a saját racionalitásuk, amely a szervezett és intézményesített forradalom racionalitásával nem volt összhangban, de valószínűleg nem kevésbé hatékony volt.²³ Az jellemzi tehát azt a gyors fejlődést, amelyet a nemzettévalás folyamata a forradalmi években megtett, mégpedig oly mértékben, hogy a spontán forradalom már az első év folyamán erősen visszaszorult a szervezett forradalom javára. Így például 1849-ben az egyesületek száma vidéken és a kis, vidéki városokban drámaian megnőtt — ez a gyors ütemben előrehaladó politikai nemzettévalás szimptomája. Az egyesületek révén találtak ugyanis kapcsolatot a vidék lakói a forradalmi mozgalommal, annak speciális akcióformáival és céljaival.

Természetesen a vidéki lakosságnak ez a készsége, hogy a nemzetet mint cselekvési teret saját céljaira elfogadja, nem egyik napról a másikra jött. Voltak előkészületek rá, nem utolsósorban a gazdasági fejlődés alapján. Erre jó példát kínál Kiebingen helység Tübingen közelében, amely Németország leginkább tanulmányozott faluja.²⁴ Egy erről a faluról szóló könyv bemutat egy férfit, aki az 1817-es éhínség alatt kivándorolt Magyarországra, majd 1843-ban visszatért és gazdasági újtó lett. Ugyanis Kiebingenben komlót termesztett. „Ezzel kezdetét vette egy aranylátszerű jelenség, amely a paraszti gondolkodást talán erősebben forradalmasította, mint a burgonya bevezetése. A komló megtörte a háromnyomásos gazdálkodás terményváltó ritmusát, és a pénz reményében az emberek feladták a régi rendet.” Új magatartásmódokat kellett elsajátítani, mert az embert a gazdaság rákényszerítette arra, hogy a régi horizont fölé tekintsen. „Úgy szemlélték a piacot, ahogy azelőtt a természetet.”²⁵

Ez a jelenség is úgy értelmezhető, mint a nemzeté váláshoz való hozzájárulás, mert az ember rákényszerült, hogy ügyeljen azokra a névtelen gazdasági összefüggésekre, amelyek korábban Kiebingen lakóinak életében nem voltak láthatóak. A parasztnak egy része tehát már kilépett régi életkereteiből, ami megkönnyítette nekik, hogy a forradalomban újszerű politikai viselkedési módokat sajátítsanak el.

Témánk szempontjából rendkívül lényeges, hogy a nemzeti dimenzióban gondolkodó szervezett forradalmi mozgalom társadalmi és térbeli kiterjedése 1848–49-ben messze menően a Német Szövetség nem osztrák részére korlátozódott. A forradalom első éve Ausztria német nyelvű részében csupán néhány várost érintett; a forradalom nagy hulláma pedig a Német Szövetségben 1849 áprilisától már csupán tisztán Ausztrián kívüli jelenség volt, mert a parlamenten kívüli forradalmi mozgalom a német Ausztriában 1848 októberében a véres bécsi forradalommal lezárult.²⁶

A kérdés a következő: hogyan interpretálható az összforradalmi folyamat a Német Szövetségben lezajló nemzeté válás fejlődése szempontjából? Értelmezésemet három pontban foglalom össze:

1. A frankfurti nemzetgyűlés kis többséggel hozott döntése a kisméretű nemzeti állam mellett, Ausztria nélkül, mutatja, hogy az a politikai elit, amely Frankfurtban összegyűlt, Ausztriát változatlanul a német nemzethez sorolta. A legtöbben csak kényszerűségből mondtak le a nagyméretű nemzeti államról és sokan remélték, hogy ez nem végleges.²⁷

2. Az a tény, hogy a széles parlamenten kívüli forradalmi mozgalom súlypontja egyértelműen a Német Szövetség nem osztrák részében volt és minden szervezeti forma, a demokratikus és a liberális egyaránt továbbra is messze elkerülte Ausztriát.²⁸ mutatja, hogy a német nemzeté válás társadalmi kiterjedése a 19. század első felében Ausztria határánál megállt. Kielezve a kérdést: a művelt elit tudatában még létezett az Ausztriát is magában foglaló német nemzet, a nemzeti tömegmozgalmak gyakorlatában azonban Ausztria már 1848–49-ben kivált a német nemzetből.

3. A német nemzeti mozgalom mindkét része, a nemzetgyűlésben tevékenykedő politikai elit és a parlamenten kívüli tömegmozgalmak egyaránt alábecsülték a Habsburg Monarchia politikai vezetésének erejét és akaratát a Monarchia csorbítatlan fennállásának és egyúttal Németországgal, a Német Szövetséggel való összekapcsolásának megőrzésére. A forradalom után meg kellett mutatkoznia, vajon a Habsburg Monarchia találhat-e egy olyan utat, amely integrálhatná mégis a német nemzeté válás folyamatába anélkül, hogy a Monarchia államiságát veszélyeztetné. Természetesen a kérdés kissé retorikus, hiszen tudjuk rá a választ. De hogy az események miként vezettek az ismert vá-

laszhoz, Ausztria Németországból való kiválásához, társadalomtörténetileg még messze nincs megfelelően feltárva. Újra csak röviden utalhatunk a folyamat lényegére.

Visszatekintve a forradalom utáni évtized Habsburg politikájában alkalmasint két stratégiát különíthetünk el.²⁹ A Német Szövetségben Ausztria ismét átvette a reakció irányítását a reformmozgalmak lehetetlenné tételében. A Monarchiában magában ez a neoabszolutizmus kora volt, amely a nemzetiségek ellen irányuló centralizáció és olyan utólag megvalósított reformokkal való kombinációjaként jellemezhető, amilyeneket más német államok egy fél évszázaddal korábban már realizáltak vagy bevezettek. A kapcsolatot a német és a Habsburg belpolitika között csupán annyi volt, hogy mindkét területen parlament és alkotmány nélkül kormányoztak. Ezt az önkényuralmat a társadalom egyes részeinek participációs követeléseivel szemben a Habsburg Monarchia nem tarthatta fenn tovább. Amikor katonai gyengesége először a krími háborúban, majd Itáliában nyilvánvalóvá vált, fel kellett hagyni az abszolutizmussal. A Monarchiában alkotmányos kísérletek kezdődtek, amelyek senkit sem elégtettek ki; a Német Szövetségben 1859-ben lendületet vett a nemzetpolitika, amelyre Ausztria semmiképpen sem volt felkészülve. Az, hogy a két folyamat — azaz a neoabszolutista reformok veresége belül és a reformok blokádjának kudarca a Német Szövetségben — időben egybeesett, meggyengítette a Habsburg politikai vezetés pozícióját mindkét területen.³⁰ Ezt az összefüggést figyelembe kell tehát venni, ha a német fejlődésre szűkítjük le most az ábrázolást. A Habsburg Monarchia problémáinak ismerete nélkül ugyanis nem érthetnénk meg annak gyengeségét a német nemzeti politikában. De milyen volt Ausztria nemzetpolitikai helyzete a Közép-Európa jövőbeni formájáért vívott harcban a hatvanas években?

A német nemzettévalás gazdasági alapja még inkább, mint korábban Ausztria hátrányára tolódott el, mert a kisnémet területek gazdasági összefonódása az évszázad közepétől erősen előrehaladt. Poroszország gazdaságilag dominált és a hatvanas évek kezdetétől határozottan szegezte szembe Ausztriával a szabadkereskedelmet mint kereskedelempolitikai fegyvert. Ausztria gazdaságilag nem tudott szembeszállni, vagy legalábbis nem kísérelte ezt meg határozott módon.³¹

A Poroszország által uralt Zollverein sokkal fontosabb lett a német államok számára, semhogy Ausztriáért kockára tegyék. A Zollverein egyébként bürokratikus is összekapcsolta a tagállamokat, mert az államok vámhivatalnokokat cseréltek.³² Ausztria ebben az államhatárok feletti német bürokráciaszövetségben nem vett részt

Az 1859-től rohamosan előrehaladó politikai nemzettévalási folyamatban is Ausztria méginkább hátramaradt. Amióta pártok és egyéb érdekszervezetek alakultak ki, Ausztria általában minden, az egyes államok határai feletti kapcsolattól távol maradt vagy egészen a peremére sodródott. Az egyetlen kivételt a Reformegylet jelentette, de ez semmilyen módon nem tudott konkurálni a porosz orientációjú Nemzeti Egyesülettel — jellemző tünet, hová is irányította figyelmét a nemzeti nyilvánosság.³³ Bár a porosz alkotmánykonfliktus gátat vetett Poroszország nemzeti-politikai erejének, de Ausztria mégsem tudta kihasználni Poroszországnak ezt a sebezhető nemzetpolitikai pontját. Ugyanis a Habsburg Németország-politikai reformtervek mindig visszaretentek azon javaslatok elől, amelyeket éppen Bismarck, a porosz konfliktusminiszter kínált 1863-ban a nemzetnek: nemzeti parlamentet általános, demokratikus, férfi választójoggal.³⁴

Poroszország nemzetpolitikai fölénye a konfliktus idején éppen abban mutatkozik meg, hogy a konfliktus idején is engedélyezett nemzeti ünnepeket, így a tornászok és dalosok ünnepeit, ezeken olykor több mint 20 ezer ember vesz részt, hogy nyilvánosan kifejezze akarátát egy szabad német nemzetállam létrehozására.³⁵ Ezzel szemben

Ausztria megtiltotta, hogy a területén lévő torna- és dalos egyesületek csatlakozzanak a németországi szövetségekhez. Ezzel Ausztria folytatta azt a német nemzeti mozgalmótól való önelszigetelő politikát, amely már a 19. században is gyakorlata volt. Ausztria csak 1866 után vonta vissza ezt a tilalmat. De ez már túl késő volt ahhoz, hogy ezzel még nemzetpolitikájának híveket szerezhesen.

A fejlődés kulturálisan is Ausztria ellen dolgozott. A problémának ez az aspektusa eddig még kevésbé kutatott. Hogy itt csak egy tényezőre utaljunk: a hatvanas években politikailag megerősödő nemzeti mozgalom alapjában véve protestáns mozgalom volt. A német katolicizmus defenzív pozícióba került, nagy politikai hatóerejű össznémet offenzívára vagy esetleg egy nagynémet katolikus párt létrehozására nem mutatkozott képesnek. Ez is gyengítette Ausztria nemzetpolitikai pozícióját és erősítette Poroszországot. A kulturális „haladás” a protestantizmus, s ezzel egyúttal Poroszország mellé látszott szegődni. A protestánsok, mint például Heinrich von Treitschke, nem voltak restek ezt a nyilvánosság előtt hangoztatni.³⁶

Úgy tűnt, hogy nemzetpolitikailag minden Poroszország mellett, s Ausztria ellen hat. 1866-ban mégis minden nagy német állam katonailag Ausztria oldalán lépett hadba Poroszország ellen.³⁷ Ez a döntés azokra a határookra utal, amelyek a német nemzeti mozgalomban a politikai részvételi lehetőségek kiszélesedése ellenére még mindig érvényben voltak. A monarchiák hatalma még nem tört meg. Ők döntöttek háborúról és békéről, ellenükre egy német nemzetállam létrehozása nem volt lehetséges. Rosszul ítélik meg ezeket a tényeket az NDK-beli kollégák, amikor folyvást a forradalmi alternatívát emlegetik.³⁸ Hiszen a hatvanas években nem volt semmi esély forradalomra Németországban. A nemzeti mozgalom kénytelen volt az állami hatalom birtokosaival kooperálni. A Porosz Monarchia Bismarck vezetésével felkínált egy ilyen együttműködést, míg a Habsburg Monarchia nem. A Monarchiának ebben a döntésében visszatükröződik a nemzettévalás társadalomtörténeti folyamatának azon iránya, melyet itt nagy vonalakban felvázoltam. A politikai és a társadalmi nemzettévalás döntő tényezője Poroszország és nem Ausztria lett. De éppen társadalomtörténeti szempontból is kell hangsúlyozni, hogy ebből a társadalmi fejlődésből egyáltalán nem szükségszerűen jött létre 1871-ben a kisnémet nemzetállam. A nemzettévalásnak végbemenő társadalmi folyamata nélkül a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában a kisnémet nemzetállam létrehozása nem lett volna lehetséges, de a döntés Ausztria kiválásáról Németországból végül Poroszország katonai győzelmének következtében született meg és mindenek előtt annak köszönhetően, amit Bismarck a diplomácia és a nemzetpolitika eszközeivel ebből a győzelemből kihozott.³⁹ A porosz—osztrák háború akkor másképp is végződhetett volna, így például a porosz állam területének megnövekedésével, önálló német nemzetállam kialakulása nélkül — ahogy azt a porosz király akarta.⁴⁰ Ha keresztül vihette volna akarátát miniszterével, Bismarckkal szemben, nem szükségszerűen szakadt volna meg a belső nemzettévalási folyamat. Ugyanis a gazdasági, szociális és kulturális integráció nemzetállami burok nélkül is folytatódhatott volna, éppen úgy, ahogy ilyen burok nélkül jött is létre. Egyáltalán nem „poszt nacionális ábránd”, mint ahogy Nipperdey⁴¹ gondolja, egy valamiképpen föderalista Németország, amelyet nemzetállami kapocs nem fűz össze, de összeköttetésben áll a Habsburg Monarchiával, hanem azokhoz az alternatívákhoz tartozott, amelyekkel a hatvanas években meg kellett birkóznia. Az a tény, hogy nem sikerült megvalósítani, még nem teszi pusztá ábrándképpé. Ha ma ezekre a történésekre emlékeztetünk, ez nem azt jelenti, hogy ezekben az eszmékben példaképe-

ket látunk a jövőre nézve, épp oly kevésbé, mint amennyire a Német Szövetség modellül szolgálhat az elkövetkezendőkre.⁴² Ha a közép-európai történelmi államalakulási folyamatokra emlékeztetünk, ezzel mégis hozzájárulhatunk a német újraegyesítéssel kapcsolatos aktuális vitákhoz, a majdani „Európa-ház” történelmi perspektívába való helyezéséhez, amely nemcsak egy német központosított államnak ad teret, hanem Európa közepén egy föderalisztikus államrendnek is.

(Fordította: Nagy Ildikó)

(Előadásként elhangzott 1989 szeptemberében Budapesten.)

Jegyzetek

- 1 Vö.: a különböző elszórt cikkeket összefoglaló legújabb áttekintést: *Erika Weinzierl*: Österreichische Nation und österreichisches Nationalbewußtsein. In: *Zeitgeschichte*, 17, 1989. 44–62.
- 2 *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*. 4. Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Német történelem tizenkét kötetben. Negyedik kötet: Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Szerzői kollektíva: *Waltherr Schmidt* és mások, Berlin (NDK) 1984. Licenckiadás: Köln, 1984. 469.
- 3 *Thomas Nipperdey*: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, 1983. 785.
- 4 Uo. 792.
- 5 *Hans Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Második kötet: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen „Deutschen Doppelrevolution“ 1815–1845/49. München, 1987.
- 6 Berlin, 1985.
- 7 Nem a kisméret álláspont szellemében íródtak az „Oldenbourg Grundriss der Geschichte” c. sorozat kötetei. *Dieter Langewiesche*: *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849*. München, 1989². *Lothar Gall*: *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850–1890*. München, 1989. Ausztria kiemelkedő szerepét a német történelemben hangsúlyozza lelkesen; *Karl Dietrich Erdmann*. *Die Spur Österreichs in der deutschen Geschichte. Drei Staaten, zwei Nationen, ein Volk?* c. munkájában. Zürich, 1989. Erdmann szerint a német történelem három államban (NDK, NSZK, Ausztria) és két nemzet (a német, azaz az NDK és az NSZK, valamint az osztrák) keretei között zajlott. A nép fogalmát nem definiálja, s nem derül ki, hogy az osztrák népesség a német néphez tartozik-e.
- 8 *James J. Sheehan*: What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography. In: *Journal of Modern History*, 53, 1981. 1–23.
- 9 *Peter J. Katzenstein*: *Disjoined Partners. Austria and Germany since 1815*. Berkeley, 1976.
- 10 Jó áttekintést nyújtanak a következő kötetek: *Heinrich August Winkler* (Szerk.): *Nationalismus, Königstein*, 1978; *John Breuilly*: *Nationalism and the State*. Manchester, 1982.; *Hans Mommsen*: *Nation und Nationalismus in sozialgeschichtlicher Perspektive*. In: *Wolfgang Schieder–Volker Sellin* (Szerk.) *Sozialgeschichte in Deutschland*. 11. kötet, Göttingen, 1986. 162–185.; *Irmline Veit-Brause*: *The Historian and National Identity*. In: *The Australian Journal of Politics and History*, 1988. 44–53.; *Otto Dann* (Szerk.) *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg, 1978.; *Dieter Langewiesche*: „Nation” und „Nationalstaat”. Zum Funktionswandel politisch-gesellschaftlicher Leitideen in Deutschland seit dem 19. Jahrhundert. In: *Friedrich W. Busch* (Szerk.): *Perspektiven gesellschaftlicher Entwicklung in beiden deutschen Staaten*. Oldenburg, 1988. 173–182.; *Peter Alter*: *Nationalismus*. Frankfurt, 1985.
- 11 Félvezet alapvető: *Eberhard Kolb* (Szerk.): *Europa vor dem Krieg von 1870*. München, 1987.; *Uő.*: *Der Weg aus dem Krieg. Bismarcks Politik im Krieg und die Friedensbahnung 1870/71*. München, 1989.; *Josef Becker–Andreas Hillgruber*: *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1983.
- 12 *Wolf D. Gruner* ezt lebecsüli: *Die deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*. München, 1985. Gruner azonban jó történelmi érzékkel száll síkra amellett, hogy a „német kérdés”-t ne korlátozzuk a kisméret nemzetállamra.
- 13 A reformra vö. *Elisabeth Fehrenbach*: *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongreß*. München, 1986²; *Reinhard Koselleck*: *Preußen zwischen Reform und Revolution*. Stuttgart, 1981³; *Barbara Vogel* (Szerk.): *Preußische Reformen 1807–1820*. Königstein, 1980.; *Helmut Berding–Hans-Peter Ullman*: *Deutschland zwischen Revolution und Restauration*. Königstein, 1981.; *Kurt von Raumer–Manfred Botzenhart*: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Deutschland um 1800: Krise und Neugestaltung 1789–1815*. (Handbuch der deutschen Geschichte 3/1.). Wiesbaden, 1980.; *Hans-Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. 1. kötet: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*. München, 1987.

- 14 Vö.: mindenekelőtt *Barbara Vogel*: Allgemeine Gewerbefreiheit. Die Reformpolitik des preußischen Staatskanzlers Hardenberg (1810—1820). Göttingen, 1983.
- 15 Vö.: *Christoph Sachße—Florian Tennstedt*: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland. Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg. Stuttgart, 1980.
- 16 A délnémet államokban csak röviddel a birodalom alapítása előtt (1868—1870) engedélyezték ezt törvényesen. Vö.: *Klaus-Jürgen Matz*: Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1980.
- 17 Korlátozott mértékben érvényes ez a porosz vidéki Landtagokra is. Vö.: *Herbert Obenaus*: Anfänge des Parlamentarismus in Preußen bis 1848. Düsseldorf, 1984. Ez a kötet éppúgy, mint a következő Brandt könyv a sokkötetes Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus sorozat része. Gerhard A. Ritter (Szerk.): Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. *Hartwig Brandt*: Parlamentarismus in Württemberg 1819—1870. Düsseldorf, 1987.
- 18 Vö.: *Dieter Langewiesche*: Der deutsche Frühliberalismus und Uhländ. In: Hermann Bausinger (Szerk.): Ludwig Uhländ. Dichter-Politiker-Gelehrter. Tübingen, 1988. 135—148.
- 19 Informatív áttekintés: *Clive H. Church*: Europe in 1830. Revolution and Political Change. London, 1983.; vö. továbbá *Alan Sked*: The Metternich System, 1815—1848. In: *Uő.* (Szerk.): Europe's Balance of Power 1815—1848. London, 1979. 98—121.
- 20 A reformmozgalmaktól való sikeres védekezés társadalomtörténeti előfeltételeit a Német Szövetség más államainak a határáig eddig még alig kutatták. Ezekhez az előfeltételekhez tartoznak a gazdasági elmaradottság és az ausztriai városok csekélyebb száma, hiszen a reformmozgalmak a Német Szövetségben polgári-városi mozgalmak voltak. Ezeket a feltételeket kísérli meg analizálni *Dieter Langewiesche*: Liberale Traditionen im deutschen Südwesten. In: Baden-Württemberg. Politische Traditionen- Herausforderungen der Gegenwart. Hans-Georg Wehling (Szerk.) 1990.
- 21 Vö.: *Dieter Düding*: Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808—1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung. München, 1984.; *Dieter Langewiesche*: „... für Volk und Vaterland kräftig zu wirken...”. Zur politischen und gesellschaftlichen Rolle der Turner zwischen 1811 und 1871. In: Ommo Grupe (Szerk.): Kulturgut oder Körperkult? Sport und Sportwissenschaft im Wandel. Tübingen, 1990. 22—61.; *Sylvia Paetschek*: Frauen und Dissens. Frauen im Deutschkatholizismus und in den freien Gemeinden 1841—1852. (Diss. phil Hamburg, 1988.) Göttingen, 1990.
- 22 Vö. pontosabban: *Dieter Langewiesche*. Die Agrarbewegungen in den europäischen Revolutionen von 1848. In: Wege in die Zeitgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Gerhard Schulz Jürgen Heideking—Gerhard Hufnagel—Franz Knipping (Szerk.) Berlin, 1989. 275—289. A legjobb újabb összefoglaló munka a forradalomról az újabb szakirodalomból: *Wolfram Siemann*: Die deutsche Revolution von 1848/49 Frankfurt, 1985. Kiváló helytörténeti tanulmány a forradalmi folyamat mindkét szintjéről: *Michael Wettengel*: Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Hessen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt. Wiesbaden, 1989.
- 23 Vö.: *Langewiesche*: Agrarbewegungen (22. jegyzet) c. tanulmánya mellett igen alapvető munka: *Manfred Gailus*: Straße und Protest. Sozialer Protest in den deutschen Staaten unter besondere Berücksichtigung Preußens an der Schwelle zur industriell-kapitalistischen Gesellschaft (1847—1849). Disszertáció, Technische Universität, Göttingen, 1990.
- 24 Vö.: *Albert Ilien—Utz Jeggle*: Leben auf dem Dorf. Opladen, 1978.; *Wolfgang Kaschuba—Carola Lipp*: Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Tübingen, 1982.; *Utz Jeggle*: Kiebingen — Eine Heimatgeschichte. Zum Prozeß der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf. Tübingen, 1977.
- 25 *Jeggle*: Kiebingen. 241.
- 26 Vö.: mindenekelőtt *Wolfgang Häusler*. Von der Massenarmut zur Arbeitsbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848. Wien, 1979.
- 27 Vö.: *Günter Wollstein*: Das „Großdeutschland“ der Paulskirche Düsseldorf, 1977.; *Uő.*: Mitteleuropa und Großdeutschland-Visionen der Revolution 1848/49. Nationale Ziele in der deutschen Revolution. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Die deutsche Revolution von 1848/49. Darmstadt, 1983. 237—257.
- 28 Vö.: *Manfred Botzenhart*: Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848—1850. Düsseldorf, 1977. *Dieter Langewiesche*: Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49. In: Geschichte und Gesellschaft, 4, 1978, 324—361.; *Heinrich Best*: Interessenpolitik und nationale Integration 1848/49. Göttingen, 1980.

- 29 Alapvető munkák ehhez: *Harm-Hinrich Brandt*: Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848—1860, két kötet, Göttingen, 1978. Vö.: tömör, precíz elemzés. *Uő.*: Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und großer Depression. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Göttingen, 1988.
- 30 Vö.: Heinrich Lutz—Helmut Rumpler (Szerk.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1982.
- 31 Vö. mindenekelött *Wolfgang Zorn*: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge der deutschen Reichsgründungszeit (1850—1879). In: Helmut Böhme (Szerk.): Probleme der Reichsgründungszeit 1848—1879. Köln, 1968, 296—316.; *Helmut Böhme*: Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848—1881. Köln, 1972².
- 32 *Hans-Werner Hahn*: Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen, 1984. 133.
- 33 Vö. *Schlomo Na'aman*: Der deutsche Nationalverein. Die politische Konstituierung des deutschen Bürgertums 1859—1867. Düsseldorf, 1987.; *Willy Real*: Der Deutsche Reformverein. Großdeutsche Stimmen und Kräfte zwischen Villafranca und Königgrätz. Lübeck, 1966.
- 34 Vö. a következő két monumentális Bismarck-életrajzot: *Lothar Gall*: Bismarck. Der weiße Revolutionär. Frankfurt, 1980.; *Ernst Engelberg*: Bismarck. Urpreuße und Reichsgründer, Berlin, 1985. (kelet- és nyugat-német kiadásban egyaránt megjelent).
- 35 Vö. Dieter Düding—Peter Friedmann—Paul Münch (Szerk.): Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg. Reinbeck bei Hamburg, 1988.
- 36 Vö. *Dieter Langewiesche*: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt, 1988. 180—187.
- 37 Vö. *Richard Dietrich* áttekintését (Szerk.): Europa und der Norddeutsche Bund. Berlin, 1968.
- 38 Vö. *Dieter Langewiesche*: „Revolution von oben?“ Krieg und Nationalstaatsgründung in Deutschland. In: *Uő.* (Szerk.) Revolution und Krieg. Zur Dynamik historischen Wandels seit dem 18. Jahrhundert. Paderborn, 1989, 117—133. A megfelelő szakirodalommal.
- 39 Vö. *Kolb*: Weg aus dem Krieg. (II. jegyzet).
- 40 Vö. *Gall*: Bismarck. (34. jegyzet), 373. skk. II.
- 41 Vö. Deutsche Geschichte. (3. jegyzet), 792.
- 42 *Gruner*: (12. jegyzet) úgy tűnik, ezt elfogadja.

TÖRTÉNEŠZVITÁK A HARMADIK BIRODALOM GAZDASÁGÁRÓL

Max Horkheimer közismert maximája szerint „aki nem akar a kapitalizmusról beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kell”. Ez a vélemény már önmagában jelzi, hogy a nyugati társadalmi berendezkedés legitimitásának szempontjából is fontos területről van szó, s nem csupán tudományos probléma annak megállapítása, hogy a nagytőke, a „big business” — vagyis a nagybankok, iparvállalatok tulajdonosi-menedzser rétege — milyen kapcsolatban állt a náci párttal, s milyen szerepet töltött be a Harmadik Birodalom fennállása során. A vitákban tehát nagy a veszélye a napi politikai szándékok és elfogultságok, ideologikus szempontok érvényesülésének — főként Németországban.

A náciizmus és a gazdaság viszonyáról folytatott polémia politikai jellege már a 20–30-as évek során a Kominternben kialakított állásfoglalásokban is nyilvánvalóan megjelent, főként abban az alapvető kérdésben, hogy a náci hatalomra jutása mennyiben köszönhető a német nagytőke politikai és anyagi támogatásának. Ez a problémakör kronológiailag ugyan a vizsgálódásunk kezdőpontjául választott 1933 előtti időszakra vonatkozik, röviden mégis kitérünk rá, mert összefüggése igen szoros a viták másik csomópontjával, a gazdaság és a politika viszonyának alakulásával a Harmadik Birodalomban.

A második világháborút közvetlenül követő néhány évben a győztes hatalmak közvéleménye egységes volt abban, hogy a német nagytőkét egyértelmű és komoly felelősség terheli a náci háborús bűnökben, s támogatása nélkül már maga a *Machtergreifung* sem lett volna lehetséges. A szövetségesek a német gazdasági elit jónéhány tagját — pl. a hírhedt I. G. Farben vezetőit — háborús bűnősként kezelték, s ennek megfelelően el is ítélték Nürnbergben. Amikor azonban a nyugati hatalmak és a Szovjetunió egyre élesebb szembenállásával felértékelődött a nyugatnémetországi politikai stabilitás, a többi között a gazdasági elit felelősségének firtatása is alábbhagyott. Az új trend lecsapódott a történetírói munkákban is, Wilhelm Treue például a német nagyiparosok ellenállócsoportjairól közölt tanulmányt.¹ Ugyanakkor a változásokban nem csupán — sőt, nem is elsősorban — politikai tendenciák, hanem a történetírás új eredményei is tükröződtek, melyeket a 60-as évektől mind jobban hozzáférhetővé váló levéltári anyagok tettek lehetővé.

A szovjet tudomány és politika ellenben továbbra is evidensnek tartotta a nagytőke és a náciizmus, illetve a fasizmus összefonódását—identitását. Hagyományosan — az NDK-ban mindvégig — a Komintern megfelelő határozata nyomán abból indult ki, hogy Hitler a „gazdaság”, illetve annak exponensei segítségével került hatalomra.² E kijelentés igazságtartalma szempontjából nem játszott szerepet számára, hogy a monopóliumok közvetlen vagy csupán indirekt közreműködéséről volt szó. A marxista ábrázolások további gyengesége, hogy a náci politika önmozgásának nem szentelnek megfelelő figyelmet. Emellett teljesen mellőzik a gazdasági és politikai érdekek transzformációjának tanulmányozását, mivel kiindulópontjuk ezek azonossága. Miközben ragaszkodnak a dimitrovi, a kapitalizmus és a náciizmus, illetve fasizmus azonosságát feltételező defi-

nícióhoz, figyelmen kívül hagyják a nácizmust hordozó erőket, vagyis a társadalmi bázist. Így nem képesek magyarázatot adni a nácizmus egyediségére már a hatalomra jutás kapcsán sem, arra, hogy miért Németországban és nem — mondjuk — Angliában játszódtak le ezek az események.

Az ortodox értelmezést a nyugati marxista szakmai közvélemény túlnyomó része is mindvégig — ma különösen — elutasította, köztük olyan történészekkel, mint Eike Henning.³ Közben a nem marxista kutatásban is újra teret nyert az a felismerés, hogy a hagyományos elit támogatása nélkül Hitler nem juthatott volna hatalomra. A segítség mértéke és mikéntje, az elit egyes csoportjainak — főként a nehézipar nagyvállalatainak — szerepe azonban továbbra is vitatott maradt.

A marxista pozícióval szembeni legmarkánsabb — sőt, egyes vádak szerint már az apológiába hajló — álláspontot Henry A. Turner amerikai történész fogalmazta meg ebben a kérdésben. Turner „mikrohistoriái” módszerrel, főként nagy cégek levéltárainak vonatkozó anyagát feltárva vizsgálta az NSDAP pénzügyi forrásait a „Kampfzeit” idején,⁴ s a Dirk Stegmannal folytatott, „dokumentumcsata”-ként emlegetett vitájában amellet érvelt, hogy „a német nagyvállalkozók nagy többsége nem kívánta Hitler győzelmét, s ahhoz anyagilag sem járult hozzá”.⁵ E polémiában nem csupán a dokumentumok jutottak nagy szerephez, hanem az eltérő szemléletmód is. Turner az empirikus részkutatásokat részesíti előnyben, Stegmann a kapitalizmus és a fasizmus között mély, strukturális kapcsolatot lát a hatalomra segítség aktusában, s az azt megelőző választások során is a nagytőke közvetlen anyagi és egyéb támogatását feltételezi.

Turner eredménye, hogy a nagyiparosok többsége a 20-as évek végén valóban elfordult a weimari rendszertől, de kezdetben Brüninget, majd Papent, s nem a náciakat támogatták. A pártkasszába folyó összegek „legjobb esetben marginális jelentőségűek”⁶ voltak, s a kis- és középvállalkozóktól — és csupán kivételesen nagyiparosoktól — származtak.

A náci párt azért sem rendelkezhetett a nagyvállalkozók kitüntetett bizalmával, mert gazdasági programja miatt kiszámíthatatlan politikai erőnek tűnt számukra, s ez a tény megmutatkozott az adományozás mértékében is. Ezenkívül a nagyiparosok sokkal inkább képesek voltak a válság hatását ellensúlyozni, nem érezték oly mértékben fenyegetve magukat. A náciszimpatizáns nagyvállalkozók éppen azért feltűnőek, „mert kivételek voltak”.⁷ Csak Fritz Thyssen és Kirdorf állt korán és nyilvánosan Hitler mögé.

A flörtölésen túl nem lépő kapcsolatok után csupán 1932 novemberében figyelhető meg Hitler jelentősebb támogatása, amikor az pártjával már régóta döntő fontosságú politikai tényező volt. Turner szerint azonban a nagyiparosok szervezetei még ekkor sem vettek részt azokban az intrikákban, melyek a Hitler-kormány kinevezését végül lehetővé tették. Turner szerint a késői weimari köztársaságot a politika, s nem a gazdaság primátusa jellemezte. Csak az 1930-as parlamentáris válságban játszott szerepet a gazdaság, de végül ennek kimenetelét sem volt képes meghatározni. „Ha pénzen politikai hatalmat lehetett volna venni, a köztársaságot Papen 'Új Állam'-a, s nem Hitler 'Harmadik Birodalma' követte volna.”⁸

Konklúziója az, hogy „ha sok legitim ok létezik is a 20. század ipari kapitalizmusának bírálatára, a Harmadik Birodalom kialakulásáért nem tehető felelőssé”,⁹ sokkal inkább a katonai és a politikai elit volt az, amelynek hibás helyzetfelmérése közrejátszott abban. A nácizmus ugyanis „tagadhatatlanul a kapitalista rendszer gyermeke” volt, de ezt a tényt nem szabad „túlértékelni”, hiszen ugyanebből a kapitalista rendszerből származott a liberális demokrácia és a kommunizmus is.¹⁰

Turner jónéhány kijelentése megkérdőjelezhető, így különösen a nagyiparosok állítólagos „naivitása”-ra vonatkozó, hiszen sokuk számára ismertek voltak a nácik szándékai.¹¹ Hasonlóképpen nehezen fogadható el a nagyiparosok teljesen elszigetelt, individuális fellépésének állítása, még ha ez nyilvánvalóan a másik szélsőség, a „monopolizációs tömb” feltételezésének kritikájaként fogant is. Éppen ez, a náciizmus és az ipar közötti kapcsolat perszonalizációja az egyik leggyengébb pontja Turner munkáinak.¹² Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a dokumentumok csatáját akribikus forráskezelésével Turner nyerte meg, s valóban sikerült bizonyítania, hogy az NSDAP egészen 1932-ig önfinanszírozó volt, saját pénzügyi forrásokkal érte el legnagyobb választási sikereit.

A párttámogatás problémája elvezet bennünket a másik fontos — s az előzőnél jóval szerteágazóbb — kutatási területhez és vitatémához: hogyan alakult a nagytőke és a nácik, vagy átfogóbban, a gazdaság és a politika viszonya, mennyire rendelkezett a gazdaság autonómiával a Harmadik Birodalomban?

Az 50-es évek nem marxista történetírásában — a totalitarizmuselméletek dominanciájának megfelelően — az egyértelműen alávetett, gleichsaltolt gazdaság képe élt, amennyiben a kutatók egyáltalán foglalkoztak az ökonomiával.¹³ Jelentős részük éppen azzal foglalt állást, hogy a gazdaságnak igen kis figyelmet szentelt. Sőt, ez — minden pozitív változás ellenére — máig vonatkozik olyan nagy tekintélyű szakemberekre is, mint Karl Dietrich Bracher, Klaus Hildebrand vagy Andreas Hillgruber.¹⁴

A „liberális” interpretációval szemben a hidegháború korának szovjet historiográfiája a gazdaságot mindent meghatározó „alap”-nak, s a politikát csupán „felépítmény”-nek tartotta. A séma — a Komintern VB közismert 1935-ös állásfoglalásának megfelelően, amely a fasizmust—náciizmust kizárólag a kapitalizmus fejlődésével hozta oksági kapcsolatba — úgy értelmezhető, hogy minden téren a fináncztőke, a monopóliumok határozták meg a náci birodalom politikáját, hiszen az állam „maga nem hatalom, hanem az uralkodó osztályok kezében lévő, azok hatalomgyakorlását szolgáló eszköz”.¹⁵ A monopolizáció profitvágya hajtotta Németországot a területi expanzió, a háború felé. A kapitalista és a náci érdekek közel teljes azonossága — mindenekelőtt a fegyverkezésben — volt az együttműködés alapja. Hitler, illetve a náci párt ennek megfelelően csupán a monopolérdekek képviselője lehetett — innen e megközelítés szarkasztikus elnevezése: „ügynökelmélet”.

A 60-as években egyfajta konvergencia figyelhető meg a marxista és a nem marxista kutatás között. Az utóbbiakban egyre nagyobb figyelmet kaptak a gazdasági tényezők. Ez nyilvánvalóan összefüggött a totalitarizmuselméletek háttérbe szorulásával, de a „marxista reneszánsz” is erre ösztönözte a kutatókat. A marxista oldalon elsősorban a nyugati kutatók tevékenysége következtében figyelhető meg egyfajta közeledés, de a keletnémet történetírás is produkált néhány olyan művet, amelyek legalábbis nem hangsúlyozták a korábbi időszakhoz hasonlóan az állammonopolista kapitalizmus elméletének („Stamokap-Theorie”) idevágó téziseit.¹⁶

Külön ki kell emelnünk a brit Tim W. Mason munkáit, amelyek nem csupán a marxista náciizmusértelmezések, hanem általában a Harmadik Birodalom gazdaságáról folytatott kutatások fejlődésére is megtermékenyítő hatással voltak. Mason 1966-ban írta a politika primátusáról szóló nagy feltűnést keltő cikkét. Ennek központi gondolata szerint a nagytőke jóideig ugyan képes volt hatalmának megőrzésére, de „a nemzetiszocialista államvezetés bel- és külpolitikája 1936-tól növekvő mértékben függetlenné vált a gazdaságilag uralkodó osztályok befolyásától, sőt, lényeges pontokon szembe is került érdekeikkel”.¹⁷ „A politikai vezetés egy intézményesített, messzemenően önálló hatalmi

pozíciót épített ki magának, amely megingathatatlanak bizonyult, és ami a külpolitika feletti kontroll folytán a rendszer egész célkitűzését meghatározta.”¹⁸ Az 1936 utáni éveket Mason szerint a következők jellemezték: „az ipar képviselőinek túlnyomórészt való kikapcsolása a politikai akaratképzési folyamatból; az állam gazdasági szerepének, mint megbízó, piac — s ezzel mint a termelés számára meghatározó tényező — gyors növekedése; (...) a gazdasági érdekképviseleti szervezetek kimutatható hatalmi vesztesége; a hadiipar képtelensége 1942 előtt a társadalmi termék elosztásának általa szükségességet tartott átstrukturálásának kikényszerítésére”,¹⁹ valamint a kapitalista konkurencia áthelyeződése a piacokról a nyersanyagokra, ami a hadigazdaság tipikus tünete volt, s maga is jelentős állami beavatkozást eredményezett.

Ezek a jelenségek éppúgy a polgári társadalom szétforgácsolódására vezethetők vissza, mint a nácik hatalomra jutása. A Vierjahresplan során kialakuló deviza-, és a teljes foglalkoztatottság következtében fellépő munkaerőhiány miatt verseny indult meg az erőforrásokért a nagyipar vállalatai között. Főként a hadimegrendelésekre, illetve a lakossági fogyasztásra és exportra termelő cégek — ágazatok között jött létre ily módon érdekösszeütközés. A nagytőke addig többé-kevésbé egységes érdekcsoportja felaprózódott, nem képviselt egységes frontot a náciizmus ellen. A magángazdaság ezután egyre inkább az állami célok kiszolgálójává vált. Az üzemek ugyan magánkézen maradtak, de egyre kevésbé érvényesülhetett irányításukban a békeidőben megszokott ésszerűség, hiszen kezdetben az autarkiatörekvések, később pedig a mindent maguk alá rendelő hadiszükségletek lehetetlenné tették ezt.

Eközben „a nagy cégek azonosították magukat a nemzetiszocializmussal, hogy gazdaságilag továbbfejlődhessenek. A rendszer által támogatott, profitra irányuló és expanziós törekvések (...), ha nem minden kételkedéstől mentesen is, de egy olyan rendszerhez láncolták őket, melynek célkitűzéseire (...) szinte semmiféle befolyást nem gyakoroltak”,²⁰ bár profitáltak azokból.

A Harmadik Birodalmat csak a politika primátusa alapján lehet megérteni — véli Mason. A politika elsődlegességének talán legmarkánsabb megnyilvánulása, hogy az első koncentrációs táborokban megölt zsidók között tömegesen voltak a lengyel hadiüzemekben dolgozó szakmunkások, akiknek munkaerejére nyilvánvalóan szükség lett volna a német hadsereg ellátásához. A Wehrmachtnak azonban — noha törekedett erre — nem sikerült megmentenie őket. Ugyancsak az „Endlösung”-hoz kapcsolódó példa, hogy a háború végső szakaszában a zsidóság deportálásával tovább fokozták a vasútvonalak zsúfoltságát, jóllehet ezek — főként keleten — a hadsereg utánpótlását sem tudták megfelelően biztosítani.²¹ A nemzetiszocializmus összességében nem szolgálta az állammonopolista kapitalizmus fennmaradását.

Bár Mason megállapításainak érvényét oly módon korlátozza, hogy a politika Harmadik Birodalomban kialakult primátusa „a polgári társadalom és kormányainak egész történetében egyedülálló eset”,²² s a totalitarizmuselméleteket is bírálja, nem kétséges, hogy kritikája elsősorban a szovjet náciizmusinterpretációkra irányul. Az ily módon „megszóltított” hivatalos keletnémet történetírás választát Eberhard Czichon, majd Dietrich Eichholtz és Kurt Gossweiler vállalták magukra. Utóbbiak kritikája szerint Mason elmélete egyenesen a német fasizmus tudományos magyarázhatóságát tagadja. Mason ugyanis azt állítja, hogy a fasiszta politika az önrombolás felé haladt, s ezért politikáját nem lehet szisztematikusan magyarázni. Ezzel kiemeli a német történelemből ezt a korszakot, s ez a tudomány kapitulációját jelenti. Eichholtzéknál a gazdaság primátusa mint a marxista szemlélet *conditio sine qua non*-ja jelenik meg: „Ha a valóságban egy

is fennállna ezekből a tézisekből, akkor nem csupán történetileg lenne egyedülálló, hanem ellentmondana a társadalom marxizmus által felfedezett 'természeti' törvényeinek, s pusztá léte a marxista társadalomanalízis megcáfolását jelentené.”²³ — írják. Bár elismerik, hogy a politikai—stratégiai és gazdasági koncepciókat illetően különböző csoportosulások voltak a Harmadik Birodalomban (Schacht-Thyssen; Göring-I.G. Farben), s nem tagadják a dimitrovi definíció bizonyos finomításának szükségességét sem, azt továbbra is érvényesnek tartják: a fináncőke 1936 után is szilárdan birtokolta a hatalmat, s nem csupán annak passzív haszonélvezője volt.²⁴ Véggkövetkeztetésük igencsak apodiktikus: „Nem létezett 'szabadon lebegő' politika, mint Mason feltételezi Hitler politikájáról. A fasiszta, félfasiszta és a polgári-demokratikus rezsimek célfunkciója az imperializmusban állandóan imperialista, társadalmi alapstruktúrájuk pedig állammonopolista marad.”²⁵

A politika versus gazdaság primátusáról folytatott vita — minden heurisztikus értéke ellenére — leegyszerűsítésen alapul, amely az államra, illetve vezetőire szűkített politikafogalmat tükröz. Elvonatkoztat az uralomgyakorlás tényleges formájától, feltételezi két egységes, ugyanakkor egymással szembenálló hatalmi blokk létezését, figyelmen kívül hagyja a vezetők „hátszínét”. Az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy az érdekviszonyok a Harmadik Birodalomban is differenciáltabbak voltak, itt sem létezett a gazdaság és politika között merev alá- és fölérendeltségi viszony, hanem e szférák szorosan összefonódtak egymással. Különösen elfogadhatatlan az a leegyszerűsítés, amely a „politika” faktorának vizsgálatába nem vonja be a pártot — annak minden járulékos szervezetével (SS, Gestapo stb.) — s a hadsereget.²⁶

Az ily módon tágitott vizsgálati perspektíva mindenképpen korszakok megkülönböztetését eredményezi. Ezt — mint láttuk — Mason is megteszi az amerikai gazdaságtörténész Arthur Schweitzer nyomán.²⁷ Schweitzer 1964-ben kiadott könyvében a náci állam és a gazdaság (big business) viszonyában az első, az általa „partial fascism” (részleges fasizmus) névvel illetett időszakot 1933-tól 1936-ig határolja el. Ezt követte a „full fascism” (teljes fasizmus). Az első szakaszt a régi és az új elit közötti együttműködés jellemezte. Szemben Ernst Fraenkelkel, aki a Harmadik Birodalmat „duális állam”-ként értékelte, aminek alapját a náci mozgalom és a kapitalizmus együttműködése jelentette, Schweitzer egy „quadripartite society”-ről ír.²⁸ Ennek az „erőparallelogrammá”-nak vektorait egyrészt a párt és az SS, másrészt a „big business” és a hadsereg alkották. „Mindegyik rendelkezett egy specifikus, közel kizárólagos ellenőrzése alatt álló befolyási területtel — írja —, de ez a négy szféra kölcsönösen függött is egymástól.”³⁰ A big business-nek szüksége volt a hadsereg támogatására, hogy a párt—SS komplexummal szemben fenntartsa hatalmát. Ez a szövetség a Harmadik Birodalom első éveiben csak egy „partial fascism” érvényesülését engedte, ezután azonban eltolódás figyelhető meg a náci párt illetve vezetés javára. A Vierjahresplan (négyéves terv) körüli vitákban omlott össze a kezdeti szövetség, mivel a vezető csoporton belül hasadás következett be, s ezt Hitlernek sikerült pozíciói javítására kihasználni. Az ipari vezetők egy része (pl. I.G. Farben) — mint a Vierjahresplan mutatja — beolvadt az államapparátusba, egy másik része végrehajtvá degradálódott. Ezután akadálytalanul érvényesülhetett a párt totális uralmi igénye.

Schweitzerhez hasonlóan, Peter Hüttenberger is az egyes hatalmi tényezők hallgatóságos „paktum”-aként írja le az 1933 után kialakult viszonyokat — az uralmi rendszer kapcsán még tárgyalandó — polikrácia-modelljében.³¹ Szerinte a „nagygazdaság” (Großwirtschaft), a Reichswehr és a nemzetiszocializmus között alakult ki ez a hármas

együttműködés már 1933 előtt, s maradt fenn ezután is egy ideig. Ezenkívül az állami bürokrácia is hozzájárult a náciizmus támogatásához, de igen gyorsan elveszítette korábbi befolyását.

Mivel a náciik monopolizálták a lakosság ellenőrzését, a politikai pártokkal nem rendelkező „nagygazdaság” és a hadsereg kölcsönösen rászorult egymás támogatására. A „hatalmi kartell” működése nem jelentette azt, hogy tagjainak érdekei mindenben meg egyeztek, de a fegyverkezés mindenképpen egy ilyen konszenzus pont volt, bár annak mikéntje már nem.

Hüttenberger szerint a gazdaság egy ideig nagyfokú autonómiával rendelkezett. Ez például „saját”, érintetlen jogi szférában és a reprezentánsnak tekinthető Hjalmar Schacht központi gazdaságirányítói helyzetében nyilvánult meg. Emellett természetesen folyamatosan birtokolta korábbi jogosítványait üzemei és piaci felett, s vezető személyzete is érintetlen maradt, csakúgy, mint képviseleti szervezetei, melyek felléptek az összességében továbbra is egységes érdekek védelmében. Maga Hitler a Munkafrontnak a bérkérdések tárgyalásából való kikapcsolásával igyekezett elsimítani a DAF és a nagytőke közötti ellentéteket.

Az érdekellentétek létezése már önmagában garantálta, hogy a „szövetség” ne váljon statikussá. A náci hatalmi blokkon belül is differenciálódás indult meg. Az addig egységes csoportosulás a 30-as évek közepére két részre hasadt szét: egyfelől az NSDAP-PO-komplexumra, melybe a legkülönbözőbb náci szervezetek is beletartoztak, másfelől az SS-SD-Gestapo-komplexumra. E két tömböt persze még mindig több szál kötötte egymáshoz, mint a többiekhez, de az eredetileg hármas hatalmi paktum mindenesetre négyosztatúvá vált, további állandó súlyponteltolódásokkal.

A „Führer” külpolitikai ambíciói, autarkiatörekvései egy idő után már nem voltak összeegyeztethetők Schacht rendezett külkapcsolatokat igénylő elképzeléseivel. Az összeütközés akkor következett be, amikor a kezdetben szövetségeseire igencsak ráutalt NSDAP-blokk megszilárdult. A konfliktus Hitler csoportjának győzelméhez vezetett, amihez a nagygazdaságon belüli ellentétek is hozzájárultak. A nagyiparon belüli hasadás vegyi- és elektromos-, illetve nehéz- és montániparra tette lehetővé a náci vezetés számára, hogy növelje befolyását az egész gazdaságban. Petzina bemutatja, hogy a nagygazdaság érdekérvényesítésének erőzítője a Vierjahresplan szerkezetében tükröződött. A gazdaság és a Wehrmacht rovására bekövetkezett hatalmi eltolódás ezenkívül látványos személyi változásokban is megmutatkozott: egyfajta „szalámitaktiká”-val előbb Schachtot távolították el, az SS-SD-Gestapo-komplexum előretörését a hadseregen belüli váltás (Blomberg-Fritsch-krízis) jelezte, s a diplomáciai apparátus élére is hamarosan új ember, Ribbentrop került.

A náci blokk előrenyomulása a szövetségben belül még 1936 után sem jelentette azonban a politika primátusát a masoni értelemben. Szintén Petzina érdeme annak dokumentálása, hogy a korabeli német viszonyok mennyire nem feleltek meg a totális állam gazdaságáról korábban — szinte a szovjet tervgazdaságnak megfelelően — kialakított elképzeléseknek, milyen nagy mértékben megmaradt a magánszféra önállósága a Vierjahresplan keretei között is.³² Utóbbi semmiképpen sem hasonlítható a szovjet ötéves tervekhez, nem volt ugyanis központi tervutasítás. Jórészt megmaradtak a kapitalista magángazdaság olyan mechanizmusai, mint a szabad áralakítás. A Vierjahresplanban „egy sor különprogram és intézmény rejtőzött, amelyeknek azonban többnyire semmiféle közük nem volt egymáshoz”.³³ A vállalatok működése „kvázi-állami” feladattá vált, mint ezt az I.G. Farben esete is mutatta. Ez azonban korántsem tekinthető valamiféle

államosításnak, hanem a gazdaságpolitika privatizálása következett be a nagy monopol-csoportok javára.³⁴ Különösen a háború során, az úgynevezett Speer-érában figyelhető meg ez a folyamat annak minden politikai, sőt katonapolitikai következményével.³⁵ Ekkor az ipari érdekvédelmi szervezetek újra nagyobb szerephez jutottak, mert a fokozottabb fegyverkezési erőfeszítések igényelték közreműködésüket. Az állami gazdaságpolitika jellege megváltozott: mondhatjuk, az állam új szövetséget kötött a nagyiparral.

Az SS gazdasági intézményeinek, s az állami üzemeknek (Hermann Göring-Werke) gyors expanziója sem szolgáltat megfelelő érvet a gazdaság alávetettsége mellett. Az SS valóban törekedett arra, hogy függetlenítse magát a magángazdaságtól, ugyanakkor össze is fonódott vele, amit nyilvánvalóan az I. G. Farben története illusztrál a legjobban.³⁶ A Hermann Göring Művek létesítése ugyan a nehézipar tradicionális erőközpontjainak heves ellenzésével találkozott, s kétségkívül az állam növekvő gazdasági szerepvállalásának, sőt, a gazdaságon kívüli szempontok fokozott érvényesülésének látványos jele, de összességében közel sem veszélyeztette a magángazdaságot még saját ágazatában sem, sőt nagy önköltségű termelésével a többi cég profitkilátásait is javította.³⁷

A gazdasági tényezők olykor rejtett formában való érvényesülésére éppen a politika primátusa mellett érvelő Mason szolgáltat érveket későbbi munkáiban. Szerinte a rezsim a 30-as évek közepe után egyre inkább célkonfliktusba került. Egyfelől szándéka volt ugyanis a nagyarányú fegyverkezés, amit azonban a lakosság, főként a munkásság támogatásának megnyerése—megőrzése céljából a közellátás viszonylag magas szintjének fenntartásával, a lakosság minimális megterhelése mellett igyekezett megvalósítani. Az anyagi engedményekre, a munkások „megvesztegetésére” azért is szükség volt — véli Mason —, mert a munkásosztály pártjainak és szakszervezeteinek széttűzése nem jelentette egyben az osztályharc végét is, az megváltozott módon folytatódott: főként a teljes foglalkoztatottság viszonylag korai elérése után passzív ellenállás formájában, de spontán sztrájkok is előfordultak. Sőt, a párt illetve a DAF és egyes Gauleitek szintén határozottan támogatták a jobb bérek és munkakörülmények elérését. Az 1937 végétől mind feloldhatatlanabbá váló egyensúlyhiányból a rezsim „előre menekülve”, a „belpolitikai kényszer” kiváltotta külső expanzióval próbált kilábalni.³⁸ Petzina — némileg finomítva a gazdasági kényszer feltételezett automatizmusán — ugyancsak valószínűnek tartja, hogy az említett célkonfliktus hozzájárult egyes külpolitikai akciók, így a Szudétaválság vagy Lengyelország megtámadásának időzítéséhez.³⁹

A háborús célok kijelölésére — Kershaw szerint — lényegesen nagyobb volt a nagytőke hatása, mint azt általában feltételezik: „ideológiai, stratégiai és gazdasági érdekek mindig kéz a kézben haladtak.”⁴⁰ Az Ausztria és Csehszlovákia irányába történő expanzió gazdasági szempontból is logikus lépés volt, s a legnagyobb német cégek ugyanúgy profitáltak ebből, mint a gazdaság „árjásításából”. Sőt, még a Szovjetunió elleni támadásnak is volt egy „gazdasági dimenziója”. Az 1939-es Ribbentrop-Molotov paktumot követő szovjet expanzió a térségben ugyanis Németország nyersanyagszállításait veszélyeztette. „Az a gondolat adta meg a döntő lökést, hogy a szovjet légierő megsemmisítheti a létfontosságú román olajmezőket, melyek a német utánpótlás több mint felét biztosították.”⁴¹

Kitüntetett figyelmet kap a Harmadik Birodalom gazdasági kapcsolatainak kutatásában Délkelet-Európa — a német terminológiának megfelelően Magyarország is idetartozik —, mert több szerző szimptomatikusnak tartja a térséggel kialakított német viszonyt. A náci külgazdasági politikát hagyományosan a külpolitika eszközeként értelmezik, pél-

dául a térség országaival kötött kereskedelmi szerződéseket a Hans-Jürgen Schröder által „informal empire”-nek nevezett náci érdekszféra, sőt, a Großraumwirtschaft kialakítása részenek tartják.⁴³ Bernd-Jürgen Wendt szerint a német gazdaságpolitika a hosszú távú náci külpolitika része volt, s elsősorban ennek prioritásait követte. A térségnek az ipari termékek piacaként, s nyersanyagok és mezőgazdasági termékek szállítójaként kellett funkcionálnia. A németek célja az volt továbbá, hogy bilaterális és bartermegállapodásokkal mérsékeljék a devizahiány következményeit.⁴³ A. Milward véleménye szerint ellenben a kapcsolatok végeredménye nem azt mutatja, hogy a náci valamiféle gyarmatosítóként léptek fel a régióban. A náci Németország kül gazdasági politikája már a weimari időkben kialakult irányban haladt tovább — ebben egyetért vele Schröder is⁴⁴ —, s nem alakított ki informális birodalmat.⁴⁵ Ezt bizonyítja Bulgária esete — véli Milward —, amely jóllehet a Reichsmark-blokk oszlopos tagja volt, független külpolitikát folytathatott, s a szovjet—német összeütközés idején tulajdonképpen semleges álláspontot foglalt el. Emellett a német gazdasági orientáció óriási lökést adott az iparosodásnak a térségben — főként Ausztriában —, mutatva, hogy az itteni országok sokkal inkább haszonélvezői voltak a kapcsolatnak, mint maguk a németek. Milward már csak azért sem fogadja el a külpolitika és a kül gazdaság közötti szoros kapcsolatot, mert — mint írja — „a Reichsmark kereskedelmi blokk és a jövőbeli, Hitler és a náci párt által tervezett Großraumwirtschaft vagy Lebensraum között igen kevés földrajzi megfelelés van”.⁴⁶

A gazdasági kényszerek az ideológiai és katonai szempontokkal egyenrangúan határozták meg a náci hadviselést, sőt egyes szerzők szerint még a stratégiát is. Különösen nyilvánvalóvá válik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a szerzők többsége ma már úgy véli, hogy vaj és ágyú termelése folyt még a háború első éveiben is, jóllehet a háború alatti és utáni irodalom hitelt adott a göringi „Kanonen oder Butter” (Vaj vagy ágyú) alternatíva létezésének, s elfogadta azt, hogy a náci állam az előbbi választotta. Elsőként Burton Klein igyekezett eloszlatni a német hadigazdálkodással kapcsolatos mítoszokat, bemutatva, hogy a német fegyverkezésben meglepő hiányok mutatkoztak. N. Kaldorral a United States Strategic Bombing Survey keretében a háborút követően tanulmányozták a német hadigazdaságot.⁴⁷ A vizsgálat eredetileg katonai célokat szolgált, az amerikai légítámadások termelésre gyakorolt hatását volt hivatott felmérni. Az anyag tudományos szempontú feldolgozása során a háború előtt, illetve első éve alatti német gazdaság nem a várt képet mutatta. A totális háborúra készülők helyett „sokkal inkább egy olyan gazdaságról van szó — írja Klein —, amelyet kezdetben viszonylag kicsiny és lokalizált háború(k) megvívására mobilizáltak, s csak azt követően, már a hadi események nyomására változott meg ez a helyzet”.⁴⁸ A német háborús kiadások 1939 előtt jóval kisebbek voltak, mint azt a kortársak többnyire feltételezték, vagy mint Hitler állította. Németország csak 1944 augusztusában—szeptemberében használta ki maximálisan lehetőségeit a fegyverkezésre. Szerinte a fegyverkezést — főként a háború előtt — a következő tényezők gátolták: az inflációtól való félelem következtében a deficitfinanszírozás mérsékelt alkalmazása, a tökéletlen tervezés, mindenekelőtt azonban a fogyasztási javak kevésbé mérsékelt termelése. Hitler — főként a háború alatt — képtelen volt egyes csoportok — például a munkásérdekeket érvényesítő Munkafront — ellenében érvényesíteni a fegyverkezési érdekeket. Ennek oka volt az is, hogy az első világháború tapasztalatai alapján Hitler személyesen sem tartotta lehetségesnek a háterszág nagy megterhelését, hiszen ebben az esetben megismétlődhetett volna a rettegett „hátfadöfés”. Ily módon a teljes mozgósítás — például a nők is — nem jöhetett szóba. Csak fokozatosan adták fel ezt a

politikát, jóideig nem érte el a brit szintet az erőforrások mobilizálása. Ezért is sikerülhetett Speernek 1944-ben háromszorosára növelnie a fegyverek előállítását. Klein konklúziója, hogy végsősoron „Amerika erőforrásai eredményezték Németország vereségét”.⁴⁹ Ismerve az USA valóban óriási gazdasági erőfeszítéseit, s a Szovjetunióknak nyújtott segítség mértékét, ez a megállapítás minden bizonnyal „árnyalásra” szorul.

Dieter Petzina és Alan Milward is osztja Klein azon tézisé, hogy a német fegyverkezés „szélességben”, s nem „mélységben” történt. Ez azt jelenti, hogy a rezsim a fegyvergyártás befejező szakaszának kapacitását, s nem a fegyverek alapanyagait előállító ágazatok termelőberendezéseinek bővítését—modernizálását preferálta. Így 1939-ben Németország viszonylag nagy mennyiségű fegyvert volt képes gyártani, de a kapacitás további bővítése nehézségekbe ütközött. Milward azonban felhívja a figyelmet, hogy a „szélességi” fegyverkezés — amely a mindenkori hadjárat gyorsan változó hadiszükségleteihez szükséges felszerelések gyártására való rendkívül gyors átválást tett lehetővé — a Blitzkrieg-stratégia logikus gazdasági következménye volt, s a kezdeti német hadisikerek teljességgel igazolták hatékonyságát. Fritz Blaich szerint is szükség van a Klein és Kaldor nyomán a köztudatban kialakult kép módosítására. Ők ugyanis egy „modern standard” alapján alkották negatív ítéletüket a német hadigazdaságról, márpedig inkább saját céljaival kell mérni azt.⁵⁰

A weimari korszak munkavállalópárti szociáldemokrata kormányaitól megcsömörlött nagyvállalkozók többsége — különösen a nagy gazdasági válság okozta problémákkal konfrontálódva —, bár nem lelkesedett a nácikért, kétségtelenül egy autoriter megoldás híve volt.⁵¹ Ennek keresése közben — az alternatív lehetőségek eltűnésével — fokozatosan közeledtek Hitlerhez, természetesen még mindig elutasítva egy Führer-diktatúrát. A kapcsolat kialakulásában döntő szerepet játszott a náci szakszervezetellenes és anti-kommunista beállítódása, amely ellensúlyozhatta a — például a külkereskedelemben előrevetített — etatista változásokat.

A nagytőke felelőssége „nem az állammonopolista kapitalizmus ügynökségének létrehozásában” mutatható ki, „melyben Hitler (...) a fináncsőke megbízásából mint a Németország Rt. igazgatója tevékenykedett”⁵². Hitler nem a nagyipar, a big business kreálta, de közvetve igencsak segítette hatalomra jutását, mivel közreműködött annak az antidemokratikus légkörnek a kialakításában, amely döntően hozzájárult Weimar politikai rendszerének felszámolásához. Nem a náci párt finanszírozásáért, hanem a fenti értelemben terheli tehát a felelősség a nagyipar Hitler támogatásáért.

Kétségtelen, hogy a nagyipar és a náci vezetés számos közös érdekléssel rendelkezett 1933 után is, sőt kölcsönösen függtek egymástól. A konjunktúra — akár fegyverkezési programok árán történő — beindítása mellett kifejeződött ez a megszállt területek gazdasági „újjarendezése”-ben, azaz kizsákmányolásában, amelyben a náci vezetés politikai-territoriális expanziós programja találkozott a vállalkozók profitörekvéseivel. A főként keleti területekről Németországba hurcolt kényszermunkások tömegének, a koncentrációs táborok foglyainak foglalkoztatása, s az ezekkel való bánásmód példaértékű a nagyipar összességében minimális fenntartásokkal követett kollaborációjára nézve is. Szintén jellemző, hogy a nagyiparból — ha tetszik nagytőkéből — alig találunk képviselőt az ellenállásban, míg a konzervatív katonatiszti rétegből inkább, ami csak részben magyarázható a katonaság szükségszerűen nagyobb jelentőségével az ilyen akciókban.⁵³

A náci vezetés rá volt utalva a magángazdaságra fegyverkezési programjának megvalósítása során. A beruházás, nyersanyagfelhasználás, termékkiválasztás és profitkivonás vonatkozásában korlátozott döntési jogosítványokkal rendelkeztek a gazdasági szerep-

lők, különösen a mezőgazdaságban, de az alapstruktúrákat érintetlenül hagyták: „Az 'antikapitalista' terminológia és a propagált 'német szocializmus' ellenére egy kapitalista rendszerről volt szó: a kapitalista tulajdonviszonyok érintetlenek maradtak, s az egyes cégek továbbra is a profitmaximálás elve szerint működtek.”⁵⁴ Ezek jelentették az alapját annak az összefonódásnak, amely a nácik és a monopóliumok képviselői között a gazdaságirányításban is megfigyelhető, s amely semmiképpen sem korlátozódott a sokat emlegetett I. G. Farbenre. Összefonódásról, s nem a gazdaság vagy a politika primátusáról beszélhetünk tehát, ami azonban nem jelentette az érdekek teljes azonosságát, vagy azt, hogy döntően a gazdaság exponenseit terhelné a felelősség a rezsim bűneiért. A náci rezsim önmagától dinamizáló dinamikája tette lehetővé, hogy mindinkább elszakadjon a bázisától a szocioökonomiai rendszertől, s a párt, valamint annak „Führer”-e mind jobban érvényesítse saját politikai-ideológiai elképzeléseit.

Jegyzetek

- 1 Wilhelm Treue: Die Einstellung einiger deutscher Großindustrieller zu Hitlers Außenpolitik. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 17 (1966) 491—507.
- 2 Lásd pl. Eberhard Czichon: Wer verhalf Hitler zur Macht? Zum Anteil der deutschen Industrie an der Zerstörung der Weimarer Republik. Köln 1967. 54.
- 3 Eike Hennig: Industrie und Faschismus. *Neue Politische Literatur* 14 (1969) 439.
- 4 Henry A. Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Göttingen 1972; s. főként: *Uő.*: Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. Berlin 1985.
- 5 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 30.
- 6 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers i. m. 413.
- 7 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland i. m. 13.
- 8 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 19.
- 9 Turner: Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers. i. m. 426.
- 10 Turner: Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. i. m. 32.
- 11 Reinhard Neebe: Die Verantwortung der Großindustrie für das Dritte Reich. *Historische Zeitschrift* 244 (1987) 359.; *Uő.*: Die Industrie und der 30. Januar 1933. In: Karl-Dietrich Bracher—Manfred Funke—Hans-Adolf Jacobsen (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur, 1933—1945. Düsseldorf 1983. 155—176.
- 12 Joachim Radkau: Nationalsozialismus und Wirtschaft. *Neue Politische Literatur*. XV. (1970) 262.
- 13 Ernst Nolte: Big Business and German Politics: A Comment. *American Historical Review*. 75 (1969—70) 76. Wilhelm Treue: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Stuttgart 1962. 685—690.
- 14 Ld. pl. Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 176—177.
- 15 Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis zur Gegenwart. Bd. 6. Berlin-Ost. 1964. 21.
- 16 Dietrich Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945. Bd. 1. Berlin-Ost, 1969.; Bd. 2. Berlin-Ost 1985.
- 17 Tim Mason: Der Primat der Politik — Politik und Wirtschaft im Nationalsozialismus. *Das Argument* 8 (1966) 474.; (Magyarul: *Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 18 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490.; (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 19 Tim Mason: Primat der Industrie? — Eine Erwiderung. *Das Argument* 10 (1968) 199.
- 20 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 490. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 187.)
- 21 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 492. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 188—189.)
- 22 Mason: Der Primat der Politik. i. m. 474. (*Tájékoztató* 1968. 2. szám. 171.)
- 23 Dietrich Eichholtz—Kurt Gossweiler: Noch einmal: Politik und Wirtschaft 1933—1945. *Das Argument* 10 (1966) 211.
- 24 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 211—227.
- 25 Eichholtz—Gossweiler: Noch einmal. i. m. 217.
- 26 Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 420.
- 27 Arthur Schweitzer: Big Business in the Third Reich. Bloomington 1964.

- 28 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 29 Joachim *Radkau*: Nationalsozialismus und Wirtschaft i. m. 263.
- 30 *Schweitzer*: Big Business in the Third Reich. i. m. 504.
- 31 *Hüttenberger*: Nationalsozialistische Polykratie. i. m.
- 32 Dietmar *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Stuttgart 1968.
- 33 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 148.; Alan *Milward*: The German Economy at War. London 1965.
- 34 *Petzina*: Autarkiepolitik im Dritten Reich. i. m. 196—197.
- 35 Hans-Erich *Volkman*: Politik, Wirtschaft und Aufrüstung unter dem Nationalsozialismus. In: Manfred *Funke* (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Düsseldorf 1978. 273.
- 36 J. *Borkin*: Die unheilige Allianz der I. G. Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich. Frankfurt a. M., 1986.
- 37 Gerhard Th. *Mollin*: Montankonzerne und „Drittes Reich“. Göttingen 1988.
- 38 Tim *Mason*: Sozialpolitik im Dritten Reich. Opladen 1977. 208. és köv.; *Uő.*: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Opladen 1975. 100. s köv.; *Uő.*: Innere Krise und Angriffskrieg 1938—1939. In: F. *Forstmeier*—H.-E. *Volkman* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 158—188.
- 39 Dietmar *Petzina*: Vierjahresplan und Rüstungspolitik. In: *Forstmeier*—*Volkman* (Hg.): Wirtschaft und Rüstung. i. m. 1975. 80.
- 40 Ian *Kershaw*: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988. 113.
- 41 *Kershaw*: Der NS-staat. i. m. 116.
- 42 Hans-Jürgen *Schröder*: Südosteuropa als „Informal Empire“ Deutschlands 1933—1939, das Beispiel Jugoslawien. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 23. (1975) 70—96.
- 43 Bernd-Jürgen *Wendt*: Außenpolitik. In: Ch. *Zentner*—F. *Bedürftig* (Hg.): Das Große Lexikon des Dritten Reiches. München 1985. 50—53.
- 44 Hans-Jürgen *Schröder*: Deutsche Südosteuropapolitik 1929—1936. *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5—32.
- 45 Alan *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: Gerhard *Hirschfeld*—Lothar *Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 401.
- 46 *Milward*: The Reichsmark Bloc and the International Economy. In: *Hirschfeld*—*Kettenacker* (Hg.): Der „Führerstaat“ i. m. 396.
- 47 Burton H. *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. In: Hans W. *Koch* (Ed): Aspects of the Third Reich. London 1975. 360—370.
- 48 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 366—367.
- 49 *Klein*: Germany's Economic Preparations for War. i. m. 370.
- 50 Fritz *Blaich*: Wirtschaft und Rüstung im „Dritten Reich“. Düsseldorf 1987. 240.
- 51 Ennek gazdasági okairól ld.: Knut *Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. In: *Uő.*: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Göttingen 1982. 302.
- 52 Thomas *Trumpp*: Zur Finanzierung der NSDAP durch die deutsche Großindustrie. In: *Bracher*—*Funke*—*Jacobsen* (Hg.): Nationalsozialistische Diktatur. i. m. 152.
- 53 *Kershaw*: Der NS-Diktatur. i. m. 120.
- 54 Avraham *Barkai*: Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Köln 1977. 177.

EGY 12. SZÁZADI FEJEDELEMGYILKOSSÁG ANATÓMIÁJA

Andrej Jurjevicset a rosztoviai és a szuzdaliak 1157-ben választották meg Északkelet-Oroszország élére. Tevékenysége folytatása volt apja és elődje, Jurij Dolgorukij tevékenységének, amennyiben a terület megszervezése, az államszervezet kiépítése folytatódott. Az új fejedelem székhelyül Vlagyimir városát választotta, melynek szomszédságában, Bogoljubovban (Bogoljubovóban) új rezidenciát építtetett, s az utóbbiról kapta a Bogoljubszkij ragadványnevet. Uralkodásának első évei — az évkönyvek híradásaiból ítélve — viszonylag csendben, nagyobb megrázkódtatásoktól mentesen teltek el. Később azonban szembekerült közeli rokonaival, a bojárokkal, udvari szolgálóival, több főpappal, sőt a közrendű lakosság széles rétegeit is maga ellen fordította. Külpolitikájában egyebek mellett arra törekedett, hogy az 1160-as évek második felétől a nemzeti rangsorrendben elfoglalt első helyét a Rurik-dinasztia többi tagjával elismertesse. Ennek érdekében öt év alatt három nagy hadjáratot szervezett. 1169-ben Kijevet meg is szerezte, Novgorodot viszont csak a gazdasági nyomás eszközével tudta térdre kényszeríteni. Mivel Kijev feletti fennhatósága nem bizonyult tartósnak, 1173-ban hadjáratot indított annak visszaszerzésére, amely azonban a kedvezőnek mondható előjelek ellenére csúfos kudarccal végződött. A vereség után Bogoljubszkij csak addigi hegemoniáját veszítette el, s még mindig jelentős fejedelem volt, a zavaros helyzetben a mérleg nyelvét jelentette, de ennek a lehetőségnek a kihasználására már nem maradt ideje, mert 1174. június 29-én bogoljubovi palotájában összeesküvés áldozata lett.

A gyilkosság

Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának körülményei jobban ismeretesek, mint tevékenységének egyes mozzanatai. Ez valószínűleg a fejedelem környezetéhez tartozó kijevi Kuzmának (Kuzmiscse Kijanyinnak) köszönhető, aki 1174 és 1177 között írta meg ennek az eseménynek és közvetlen következményeinek krónikáját „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” címmel.¹ A mű teljes szövege az Ipatyij-évkönyvben maradt fenn az 1175. évnél, de egyes részletei más forrásokban is megtalálhatók. Az „Elbeszélés...” a következő eseményeket tartalmazza:²

Szombatról vasárnapra virradóra ölték meg a fejedelmet. Pénteken az összeesküvők tanácskozást tartottak. Azon részt vett Jakim Kucskovics is, akiben Andrej megbízott. Megtudván valakitől, hogy a fejedelem kivégeztette a testvérét, Jakim ezt mondta: Ma őt végeztette ki, holnap pedig bennünket. Elhatározták, hogy megölik az uralkodót. Szombaton, amint leszállt az éjszaka, összegyűltek, és fegyvert vettek magukhoz, de amikor Andrej hálószobája felé közeledtek, félelem szállta meg őket. A lépcsőfeljárattól visszafordultak, lementek a pincébe, és bort ittak. Ezután visszatértek ugyanoda. A húsz összeesküvő vezetői a Kucskovicsok, legfőképpen Jakim Kucskovics és veje, Pjotr, valamint a fejedelem kulcsára, a jász Anbal voltak. Amikor Bogoljubszkij hálószobájához értek, egyikük egy Prokopij nevű milosztnyiknak adta ki magát, de Andrej gyanút fogott. Erre feltörték az ajtót, s berontottak. A fejedelem felugrott, kardjáért nyúlt, amely

Szent Boriszé volt, de nem találta, mivel Anbal aznap elvitte onnan. Ketten Bogoljub-szkijra vetették magukat. Ő az egyiket legyűrte, a többiek pedig azt hitték, hogy a fejedelem van alul, s társukat sebesítették meg. Utána azonban meglátták áldozatukat, akivel keményen kellett küzdeniük, mert erős volt. Karddal, szablyával és kopjával támadtak rá. Amikor azt hitték, hogy megölték, fogták sebesült társukat, és elmentek. A fejedelem azonban nyögve elvonszolta magát a lépcsőlejárathoz. Az összeesküvők, meghallván a hangját, visszatértek. „Elvesztünk! Minél gyorsabban keressétek meg!”¹³ — mondták ijedten. A vérnyomokat követve a lépcsőtorony oszlopa mögött találták meg, és ott végeztek vele. Pjotr ekkor levágta a jobb kezét, megölték Prokopijt is, majd kirabolták a palotát.

Később a kijevi Kuzma keresni kezdte ura holttestét. „Ott fekszik, kivonszoltuk a kertbe. De ne merd elvinni, mert valamennyien úgy határoztunk, hogy a kutyaéknak dobjuk. Ha valaki odamegy hozzá, az az ellenségünk, és őt is megöljük!”¹⁴ — közölték vele a merénylők. Végül Kuzma egy szőnyeget és egy köpenyt mégis kapott, hogy betakarja a fejedelem csupasz holttestét, de a templomba bevinni már nem tudta. Harmadnap megjelent Arszenij bogoljubovi apát. Kinyitatta a templomot, ahol elsíraták és kőkoporsóba tették a halottat.

Miután Bogoljub-szkij halálhírért megtudták, Bogoljubov és a környékbeli falvak lakói kirabolták a fejedelmi udvart és az odaérkezett építőket.⁵ „És sok baj történt (Andrej — M. J.) volosztyában: a poszadnyikok és a tyiunok házeit kirabolták, őket pedig és a gyetszkijeket és a mecsnyikeket megölték, házaikat kifosztották.”¹⁶ A fosztogatás Vlagyimirban is elkezdődött, s addig tartott, amíg Mikula pap az Istenanya képével járni kezdte a várost. A hatodik napon, pénteken a vlagyimiriak kérték Feodul apátot és Lukát, a Szent Istenanya vlagyimiri temploma kórusának vezetőjét, hogy készítsenek elő szállítóeszközöket, és hozzák a fejedelem holttestét a fővárosba. Feodul vezetésével el is indultak Bogoljubovba, majd a koporsót Vlagyimirba szállították. A menetet az Ezüstkapunál Mikula vezetésével papok várták a vlagyimiri Istenanya-ikkonnal. Bogoljub-szkijt az általa építtetett székesegyházban temették el.

A vlagyimiri fejedelem meggyilkolását ismertető fenti forrás szerzője két dologra összpontosította figyelmét: egyrészt Bogoljub-szkij tevékenységét igyekezett magasztalni, másrészt arra törekedett, hogy a tetteseket és a véres esemény következtében kialakult zavaros helyzetet kihasználó bogoljuboviakat és vlagyimiriakat minél rosszabb színben tüntesse fel. A gyilkosságot előidéző okokat nem tárta fel, mert azok az általa piedesztálra emelt uralkodót meglehetősen rossz színben tüntették volna fel. Így azonban nem sikerült igazán hitelessé tennie a történetet. Az „Elbeszélés...” azt sugallja, hogy a bojárok és társaik az egyik Kucskovics kivégzése (vagy az arra adott utasítás) miatt, valamint további önkényes lépésektől való félelmükben számoltak le Bogoljub-szkijjal, ám egy sor olyan adatot tartalmaz, amely bizonyítja: a vlagyimiri fejedelem nem csak az előkelők körében volt népszerűtlen, hanem politikája (vagy az azt képviselő, megvalósító magatartása) igen széles körű elégedetlenséget váltott ki. A gyilkosság okainak feltárásához tehát a feltehetően a kijevi Kuzma által ránk hagyott információk nem elégségesek, s ezért azokat össze kell vetni Andrej fejedelem uralkodásának többi eseményével, illetve a korszak általános jellemzőivel.

Andrej Bogoljubszkij ellenfelei és hívei

A XII. századi Oroszország társadalmi és politikai életében igen jelentős szerepet játszott a fejedelem kísérete, a két részből álló druzsina, annak ellenére, hogy felbomlásának tünetei egyre jobban kiütözköztek. A bojárok alkotta idősebb (nagyobb) druzsinában a hűbéri viszonyok kezdtek megjelenni, míg a fiatalabb (kisebb) druzsina fokozatosan fejedelmi udvartartássá alakult át. Ezek a folyamatok azonban csak a század végén váltak erősen érzékelhetőkké. A bojárok egy része az óorosz társadalom irányításának szálait kézben tartó fejedelmek körül tömörült, azok környezetét alkotta. Nekik a fejedelmek valószínűleg nem földbirtokot, hanem először adószedési jogot, majd ún. táplálást adományoztak.⁷ A 12. század óorosz fejedelmei elsősorban az arisztokrácia érdekében gyakorolták a hatalmat. Az idősebb druzsinához tartozó bojárok, mivel közvetlenül is befolyásolni akarták az uralkodói döntéseket, arra törekedtek, hogy monopolizálják a fejedelmeknek való tanácsadás jogát. Ez a jog a druzsina történetének kezdeti szakaszából maradt fenn, és annak ellenére jelentős volt a szerepe, hogy a fejedelmek nem voltak kötelesek figyelembe venni a druzsina tagjainak véleményét.⁸

A vlagyimiri uralkodó másképpen képzelte el Északkelet-Oroszország irányítását, mint az ottani idősebb druzsina, mivel arra törekedett, hogy kordában tartsa és eltávolítsa a bojárokat a fejedelemség kormányzásából.⁹ A Bogoljubszkij ellenőrzése és irányítása alatt álló északkeleti évkönyvírás természetesen nem szentelt figyelmet a fejedelem és a bojárság konfliktusának. Ebből adódik, hogy a belpolitikával kapcsolatban mindössze néhány olyan híradás ismeretes, amelyből erre következtethetünk, s a helyzet akkor sem változik meg alapvetően, ha a déli évkönyvírás adatait is felhasználjuk.

Andrej Bogoljubszkij 1161 körül öccseit (Msztjiszlav és Vaszilko Jurjevicset), unokaöccseit (Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavicsot), valamint apja idősebb druzsinájának tagjait elűzte a fejedelemség területéről.¹⁰ Ezzel a híradással azonban, amely ráadásul nem az északkeleti Lavrentyij-, hanem a déli Ipatyij-évkönyvben maradt fenn, nem jutunk sokkal közelebb a gyilkosság okainak feltáráshoz. Csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy Bogoljubszkij szembekerült az egykor Jurij Dolgorukij környezetéhez tartozó előkelőkkel, akik nyilván prolongálni akarták az előző fejedelem idején megszerzett befolyásukat. Arra vonatkozóan nem kapunk választ, hogy Andrej bojárai milyen jogokkal rendelkeztek, és milyen sérelmeket szenvedtek el.

Az északkeleti bojárok sérelmeit illetően egy közvetett adattal rendelkezünk. Ebből azonban a szövegkörnyezet tendenciózussága és a bennünket érintő részletek szűkszavúsága miatt messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Talán mégis érdemes megemlíteni azt az Ipatyij- és a Lavrentyij-évkönyvben egyaránt szereplő híradást, amely szerint Fjodor (Feodor, Feodorec) püspöktől, Andrej Bogoljubszkij pártfogoltjától sokat szenvedtek az emberek. Egyesek falvaikat, fegyvereiket, lovaikat veszítették el, mások rabok lettek, börtönbe kerültek, és kirabolták őket.¹¹ Feltételezésünk szerint falvaik a bojároknak lehettek, de nem világos előttünk, hogy a Fjodor által kifosztottak hibáztatták-e a fejedelmet balsorsukért. Azt sem tudjuk megmondani, hogy a főpap kapzsiságának az idősebb druzsina tagjai vagy a druzsinán kívüli előkelők estek-e áldozatul. Egy dolog viszont teljesen egyértelműnek tűnik (bár nem a fejedelem által ellenőrzés alatt tartott évkönyvírás hagyatékából, hanem az „Elbeszélés...” alapján): Bogoljubszkij gyilkosai között saját bojárai ott voltak. Az „Elbeszélés...”ból az egyik ok is kiderül: Jakim Kucskovics testvérének kivégzése után a fejedelem környezetéhez tartozók további önkényes lépésektől félték.¹²

A gyilkosság motivációjához lehet tehát sorolnunk a bojárok elűzését (esetleg kifosztását) és egyikük kivégzését, amely a 12. században egyáltalán nem volt megszokott jelenség. Az idősebb druzsina tagjainak mellőzésére megkérdőjelezhetetlen bizonyítékunk nincs, igaz, ilyennel a legfontosabb döntések meghozatalába való bevonásukkal kapcsolatban sem rendelkezünk. Ignorálásukat látszik azonban alátámasztani az Ipatyij-évkönyv egyik megállapítása, mely szerint Bogoljubszkij „az egész szuzdali föld egyeduralkodója akart lenni”.¹³

A külpolitikai természetű okokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Bogoljubszkij a külpolitika irányításába a bojárokat bevonta volna. Ez eleinte nem vezetett konfliktushoz, mert az első hadjáratok győzelemmel végződtek, és a zsákmány feltehetően a vlagyimiri idősebb druzsina gazdagodását is elősegítette. Az 1164. évi volgai bolgárok ellen vezetett hadjárat idején például az óorosz csapatok egy várost elfoglaltak, további hármat pedig felperzselték.¹⁴ 1169-ben a sikeres ostrom után a győztesek két napig fosztogatták Kijevet. Nem kímélték a kolostorokat és a templomokat, még a Szófia-székesegyházat és a Tized-templomot sem. A javakat eltulajdonították, a templomokból elvitték az ikonokat, könyveket, miseruhákat és a harangokat is.¹⁵

A következő hadjáratok azonban minden bizonnyal ráébresztették a nagyobb druzsina tagjait arra, hogy Bogoljubszkij hegemonista törekvései megvalósíthatatlanok, rájuk nézve pedig tragikus következményekkel járhatnak. A Novgorod ellen indított támadás 1170 februárjában kudarcot vallott.¹⁶ A veszteség mértékére jellemző, hogy később „a novgorodiak a szuzdali foglyokat háromszor olyan olcsón árulták, mint a birkákat”.¹⁷

A bojárok elégedetlensége az 1171–72 telén vezetett újabb hadjárat idején már kiütöközt. Ekkor Andrej Bogoljubszkij Msztyiszlav nevű fiát küldte a volgai bolgárok ellen, akihez a muromi és a rjazanyi uralkodók fiai is csatlakoztak. Az Oka folyó torkolatánál a fejedelmek két hétig hiába vártak a druzsina megérkezésére, és elhatározták, hogy Borisz Zsigyiszlavics vajda (hadvezér, katonai egységek parancsnoka) vezetésével egy előretolt druzsinát indítanak a bolgárok ellen. Az oroszok váratlanul törtek az ellenséges területekre, hat falut és egy várost elfoglaltak, a férfiakat lekaszábolták, az asszonyokat és a gyerekeket pedig fogságba vetették. A bolgárok, miután tudomást szereztek róla, hogy a fejedelmek csak kis druzsinával rendelkeznek, hatezer katonát gyűjtöttek össze, és üldözőbe vették az oroszokat, de csak húsz versztányira közelíteték meg őket, azután visszafordultak. A fenti eseményeknek a Lavrentyij-évkönyvben található ismertetése tehát azt sugallja, hogy a vállalkozás a csapatok kis létszáma miatt fulladt kudarcba, sőt ennek az okát is elárulja: a druzsina nem érkezett meg időben (vagy egyáltalán nem). Kérdés, melyik druzsináról van szó. Véleményünk szerint a forrásrészlet annyira vlagyimiri szemszögből íródott, s benne a muromiak és a rjazanyiak annyira mellékszereplők, hogy a kifejezés minden bizonnyal Andrej Bogoljubszkij kíséretére vonatkozik. Msztyiszlav Andrejevics aligha rendelkezett olyan erős druzsinával, amely egy nagyobb, bolgárok elleni támadáshoz elegendő lett volna. Azt kizárhatjuk, hogy a kisebb druzsina tagjai szegültek szembe a vlagyimiri fejedelemmel, hiszen a helyzetük ezt egészen egyszerűen nem tette lehetővé. A bojárok sem nyíltan szabotálták a felvonulást, hanem burkolt formában. Az évkönyv ezzel kapcsolatban egy magyarrá nehezen fordítható kifejezést közöl, amit úgy lehetne visszaadni, hogy nagyon lassan és kedvetlenül vonultak. A vonakodás okát is megtudjuk: egyetlen embernek sem volt kedvére való az út (értsd: a támadás), s még ennek az okát is feljegyezte az évkönyvíró: nem a tél volt a megfelelő idő a bolgárokkal folytatott harcra.¹⁸ Elképzelhető, hogy a hadjárat vala-

mennyi résztvevője ezen a véleményen volt, de a kifejezés vonatkozhat csak az előkelőkre is, mivel a „ljugyi” szó az óorosz forrásokban gyakorta ilyen értelmezésben szerepel, azonban — mivel az általunk Andrej fejedelem idősebb druzsinájának tartott druzsina nem érkezett meg időben az Oka torkolatához — az igen lassan haladók az északkeleti bojárok lehettek. Természetesen elképzelhető, hogy a szabotázsra csupán az időpont kedvezőtlen megválasztása miatt került sor. Ez viszont a fentebb már ismertetett feltételezésünket erősíti meg: — minthogy az idősebb druzsina tagjai nyilván korábban is hasonló álláspontra helyezkedtek — Bogoljubszkij vagy nem tanácskozott velük, vagy nem vette figyelembe a véleményüket.

Az 1171—72 telén elszenvedett kudarc azonban sem méreteit, sem következményeit tekintve nem hasonlítható az 1173. évihez. Ebben az évben Andrej Bogoljubszkij, hogy az időközben elvesztett Kijev feletti ellenőrzését visszaszerezze, ismét hadsereget szabadított Dél-Oroszországra. Ellenfelei, a Rosztjiszlavicsok nem Kijevben védekeztek, hanem Belgorodba és Visgorodba vonultak vissza. Az északkeleti erők, valamint a Bogoljubszkijtől függő és a vele szövetséges fejedelmek druzsinái Visgorod alatt súlyos vereséget szenvedtek. A katonák egy része a Dnyeperbe fulladt, sokan pedig fogságba estek.¹⁹ A vlagyimiri csapatok veszteségeiről nem szólnak a források, de ez a tragikus végkimenetelű hadjárat nyilván még tovább rontotta Andrej fejedelem és az idősebb druzsina viszonyát. Az utolsó csepp a pohárban (legalábbis külpolitikai vonatkozásban) az lehetett, hogy Bogoljubszkij, miután a Rosztjiszlavicsok újból felvették vele a kapcsolatot, 1174-ben ismét fontolóra vette a déli ügyekbe való beavatkozást.²⁰

Az összeesküvés főszervezőit, a Kucskovicsokat a politikai természetű tényezőkn kívül személyes sérelmeik is a fejedelem ellen fordították. Ha hihetünk V. Ny. Tatyiscsevnek, Jakim Kucskovics apját még Jurij Dolgorukij végeztette ki, lánytestvérét pedig Andrejhez adták feleségül.²¹ Bogoljubszkij természetét ismerve, joggal feltételezhetjük, hogy a fejedelemasszonynak nem lehetett könnyű a helyzete. Ez esetben teljesen érthető, ha az egyik Kucskovics kivégzése után Bogoljubszkij sógora (Jakim Kucskovics), annak veje (Pjotr) és a fejedelem felesége (Ulita) a leszámolás mellett döntött.²²

Meg kell vizsgálnunk a fiatalabb druzsina helyzetét és — lehetőség szerint — a merénylet elkövetése idején tanúsított magatartását is. Ennek tagjai közé a tárgyalt időszakban az ún. otrokok, gyetszkijek, milosztnyikok és mások tartoztak. Az otrokok korábban jelentek meg a forrásokban, mint a fiatalabb druzsina többi képviselője. Lehetséges, hogy egy részük eredetileg hadifogoly rabszolga volt. A fejedelem szolgálait látjuk bennük, akik udvari és katonai szolgálatot is teljesítettek. Katonai szerepük hasonlított a gyetszkijekéhez, míg társadalmi szerepük erősen különbözött az utóbbiakétól. A gyetszkijek idővel a legfelső kormányzati tisztségeket töltötték be. Nem a fejedelmi palotában teljesítettek szolgálatot, sőt néhányan saját házzal is rendelkeztek. A milosztnyikokról nagyon keveset tudunk. Ők legfőképpen hadi szolgák voltak, bár lehetséges, hogy a palota gazdaságának kérdéseivel is foglalkozniuk kellett.²³

Nem tudjuk, hogy a húsz merénylet közül tagja volt-e valaki a fiatalabb druzsinának. Legfontosabb forrásunk az összeesküvők közül csak három személyt említ név szerint: Jakim Kucskovics és veje, Pjotr bojárok voltak, Anbal kulcsár pedig a fejedelmi udvartartást vezette.²⁴ Csupán feltételezhetjük, hogy az utóbbi egyúttal beletartozott a fiatalabb druzsinába is. Elképzelhető, csak éppen nem bizonyítható, hogy ezen druzsinának a fejedelem udvarában szolgálatot teljesítő tagjai részt vettek a gyilkosságban, vagy legalább egyetértettek azzal.

A Novgorodi Első Évkönyv egyértelműen azt állítja, hogy Andrej Bogoljubszkij saját milosztnyikjai ölték meg,²⁵ s ehhez a megállapításhoz M. Ny. Tyihomirov is csatlakozott, sőt úgy vélte, a novgorodi forrásban foglaltakat az Ipatyij-évkönyv is alátámasztja²⁶. Egy ilyen rövid tanulmánynak nem lehet célja historiográfiai áttekintést adni, a fenti nézettel kapcsolatban azonban a szakirodalomban olyan reagálás található, amelynek ismertetését szükségesnek tartjuk. I. Ja. Frojanov részben az évkönyvíró, részben Tyihomirov álláspontját cáfolandó, a következőket írta: a források elemzése felborítja Tyihomirov logikáját. A Bogoljubovban lezajlott véres drámáról rosszul informált novgorodi évkönyvíró adatában kételkedni kell. Szerinte Andrejt azon az éjszakán ölték meg Vlagyimirban, amikor Bogoljubovban aludt. Kételkedünk benne, hogy a novgorodi szobatudós az alapvető részletet helyesen világította meg. Elég átnézni az összeesküvők összetételét, hogy meggyőződjünk szavaink helyességében. Tyihomirov a gyilkosság főkolomposaihoz sorolja a névtelen szolgát, elfelejtve említeni, hogy a szolgát Jakim Kucskovicsnak hívták. Nem említi a másik Kucskovicsot sem. A bojárok részvétele az összeesküvés szervezésében és végrehajtásában a történészek előtt teljesen világos. De őket nem lehet milosztnyikoknak nevezni. Ez azt jelenti, hogy a novgorodi évkönyvíró tévedett.²⁷ Mi több, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy milosztnyikról kiderült: végig kitartott a fejedelem mellett. Nyilván ezért ölték meg őt is Bogoljubszkij gyilkosai.²⁸ A szintén a fiatalabb druzsinához tartozó poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek hasonló sorsra jutottak, azzal a különbséggel, hogy velük a népharag végzett.²⁹ Mindent egybevetve, tehát nagyon óvatosnak kell lennünk a fiatalabb druzsina tagjai magatartásának megítélésakor, mert ha néhányuknak a gyilkosságban való részvétele feltételezhető is, a többség minden bizonnyal nem fordult szembe a fejedelemmel és rendszerével.

Az „Elbeszélés...” valóságos kincsesbányája a 12. századi orosz történelemmel foglalkozó kutatóknak. A „dvorjanye” kifejezés (igaz, „dvoranye” alakban) is ebben tűnt fel először, bár nem a hosszabb, hanem a rövidebb változatot tartalmazó forrásban, a Lavrentyij-évkönyvben, mégpedig a következő formában: Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása után „Bogoljubov lakói és a dvorjanyinok kirabolták a fejedelmi házat”³⁰. A dvorjanyinok kezdetben nyilván a fejedelmek részben szabad, részben függésben levő szolgálói voltak. Összetételük változáson ment keresztül egyes katonai elemek csatlakozása miatt, akik kiszorultak a fiatalabb druzsinából, és a fejedelmi udvarban telepedtek le. A 12. század végétől a fiatalabb druzsina fokozatosan összeolvadt a fejedelmi udvarral.³¹ Ha az „Elbeszélés...”-nek az Ipatyij-évkönyvben található változatát összevetjük a Lavrentyij-évkönyvével, fogalmat alkothatunk az udvari szolgák Bogoljubszkijhoz való viszonyáról. A Lavrentyij-évkönyv ugyanis teljesen elválasztja a dvorjanyinokat a poszadnyikoktól, tyiunoktól, gyetszkijektől és mecsnyikektől, amikor azt állítja, hogy az előbbieket rabolták, míg az utóbbiakat kirabolták, sőt meg is ölték őket.³² A dvorjanyinok tehát szembefordultak a fejedelemmel. Ténykedésük nem merülhetett ki csak a bogoljubovi palota fosztogatásában, mert véleményünk szerint segítségük (vagy legalábbis passzivitásuk) nélkül a merénylők nem tudták volna tervüket megvalósítani. Arra vonatkozólag is van adatunk, hogy miért volt ilyen a magatartásuk: a Nyikon-évkönyv egyértelműen közli, hogy az udvarban szolgálatot teljesítők nem szerették Andrejt.³³ Nyilván az uralkodó természete volt a feszültségforrás.

Igen fontos momentumnak tartjuk, hogy Anbal sem tartott ki Bogoljubszkij mellett, sőt mint az udvartartás vezetője, következésképpen mint a dvorjanyinok főnöke az össze-

esküvőknek a legnagyobb támogatást nyújtotta. Vele kapcsolatban egy másik szempont is felmerül, nevezetesen a származása. Anbal jáász volt, s az udvarban szolgálatot teljesítők közül Kuzmicsse sem volt északkelet-oroszországi.³⁴ A zárkózott és bizalmatlan Bogoljubszkij valószínűleg azért fogadott be idegeneket a környezetébe, ez egyébként távolról sem volt rendkívüli jelenség a tárgyalt időszakban, mert bennük jobban megbíztak. Számítása azonban csak részben vált be.

Az Ipatyij-évkönyv egyértelműen rámutat arra, hogy az egyháziak egy része is szemben állt az uralkodóval, a gyilkosság utáni harmadik napon ugyanis Arszenyij apát kijelentette: sokáig tekintettel voltak bizonyos, általa „sztarejsije igumeni”³⁵nek nevezett egyháziakra, de vajon helyes-e a fejedelem holttestének sokáig úgy (temetetlenül a templom ajtaja előtt) hevernie.³⁵ Ezek szerint a „sztarejsije igumeni” (apátok vagy egyszerűen magasabb rangú papok) korábban megakadályozták a gyászszertartás elvégzését és Andrej Bogoljubszkij eltemetését. Arszenyij apát követelésére a bogoljubovi papok végül kinyitották a templomot, bevitték oda a holttestet, kőkoporsóba helyezték és Arszenyijel együtt temetési énekeket énekeltek. Ugyancsak a bogoljubovi apát javasolta, hogy a zavargások elülte után a fejedelem földi maradványait szállítsák Vlagyimirba.³⁶

A szakirodalom azzal a kérdéssel külön is foglalkozott, hogy milyen volt a vlagyimiri Uszenszkij-székesegyház papjainak politikája, magatartása a gyilkosság idején. Az alábbi megállapításokat jórészt magunk is helytállónak tartjuk. A „klérus” tagjai teljesen egykedvűen viszonyultak a fejedelem sorsához. Arszenyij, a bogoljubovi kolostor apátja a vlagyimiri papok utasítása nélkül cselekedett, mert ők nem akartak Bogoljubovba menni. Csak pénteken érkeztek meg, akkor sem saját kezdeményezésükre, hanem valamilyen „vlagyimiriak” utasítására. Ezek alapján azt kell feltételezni, hogy a vlagyimiri papság felső rétege egyáltalán nem táplált baráti érzelmeket Andrej iránt. Ha közvetlenül nem is vett részt az összeesküvésben, teljességgel rokonszenvezett a fejedelmi hatalom ellen irányuló megmozdulással.³⁷

A fővárosban megkezdődött fosztogatást végül Mikula pap csillapította le, aki pontosan meg nem nevezett világiakkal, valamint részben név szerint megjelölt papokkal együtt részt vett a vlagyimiri temetés megszervezésében is.³⁸ Az egyházi vezetők és Bogoljubszkij felhőtlen viszonyának azonban ez éppúgy nem bizonyítéka, mint ahogyan a „sztarejsije igumeni” magatartása sem bizonyítja a fejedelem és az összes magasabb rangú pap szembenállását. Arszenyij, Mikula és a többiek fellépésének hátterében egyszerűen csak a zavaros helyzet megszüntetésére irányuló törekvés is állhatott. Mindenesetre aligha lehetne azt a feltételezést bizonyítani, miszerint az északkeleti papság egésze szembekerült volna az egyház (és saját) céljainak megvalósítására oly sokat áldozó Bogoljubszkijjal. Inkább arról lehet szó, hogy a gyilkosság után, a végtisztesség megadásának akadályozásával egyes magas rangú papok az egyházi ügyekbe való túlzott fejedelmi beavatkozásért igyekeztek bosszút állni, vagy személyes sérelmeiket akarták megtorolni.

Személyes sérelmek az északkeleti papságot (úgy a magas, mint az alacsonyabb rangú egyháziakat) Fjodor püspök, Bogoljubszkij kreatúrája részéről érték. Fjodor ugyanis nemcsak a világiakat, de a szerzeteseket, az apácákat és a papokat is kíméletlenül kínozták: egyeseket lefejeztetett, vagy levágatta a szakállukat, másoknak kisüttette a szemét és kivágatta a nyelvét, másokat pedig a falra feszítettett, s szívtelenül gyötörve őket arra törekedett, hogy megszerezze az egész vagyonukat. Fjodor, akit csak a fejedelem nevezett ki püspökké, de sem a metropolita, sem a pátriárka nem szentelte fel, végül hasonló

módon végezte. A kijevi érsek parancsára kivágták a nyelvét, sőt mint gonosztevőnek és eretneknek levágták a jobb kezét, és megvakították.³⁹ A Fjodorral kapcsolatos évkönyvrészletek meglehetősen elfogultak vele szemben, ám még így is feltételezhető, hogy tevékenysége hozzájárult a Bogoljubszkij-ellenes légkör kialakulásához.

A tragikus helyzetben csak kevesen álltak a fejedelem mellett. Az „Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról” mindössze két ilyen személyt említ: Prokopijt és Kuzmát.⁴⁰ Azonban a kijevi Kuzmával kapcsolatos adatokat fenntartással kell kezelnünk, mivel valószínűleg éppen ő jegyezte fel az eseményeket. Ily módon fennáll annak a veszélye, hogy saját szerepét saját érdekeinek megfelelően állította be. A milosztnyik Prokopijjal kapcsolatban ez az aggály kevésbé merülhet fel, viszont annál inkább elgondolkodtató, hogy Bogoljubszkij, aki az egész orosz föld feletti hegemoniát meg akarta szerezni, 17 évi uralkodás után az általa építtetett rezidencián szinte teljesen egyedül volt kénytelen életre-halálra megküzdeni nagyobb druzsinájának és udvartartásának felfegyverzett tagjaival.

A bogoljubovi és a vlagyimiri felkelés

Fontos adalékokkal szolgál a fenti képhez, bár számos kérdésre adós marad a válasszal, a gyilkosságot követő megmozdulások ismertetése. Miután az összeesküvők kirabolták Bogoljubszkij palotáját, fegyvereseket kezdtek gyűjteni, mert tartottak a vlagyimiri druzsinától.⁴¹ Sajnos, ez utóbbinak az összetételére vonatkozóan nincsenek adataink, legfeljebb hipotéziseink. Például feltételezhetjük, hogy a főváros hadrafogható férfairól van szó. A forrás szerzője látszólag logikai baklövést követett el a bogoljubovi bojárok és a vlagyimiri druzsina viszonyának bemutatásakor. Szerinte az előbbieket üzenetet küldtek Vlagyimirba, melyben közölték: nem csak ők tervelték ki a történeteket, hanem a fővárosban is vannak cinkosaik, mire a vlagyimiriak azt válaszolták, hogy aki cinkosuk, az tartson velük (a gyilkosokkal), nekik (a vlagyimiriaknak) nincs szükségük rájuk. Eddig egyértelmű az „Elbeszélés...”, viszont közvetlenül ezután azt állítja, hogy a druzsina szétszólott, tagjai pedig fosztogatni kezdtek.⁴²

A fenti ellentmondást akkor is feloldhatjuk, ha sem a bogoljubovi bojároknak adott választ, sem a rablás tényét nem kérdőjelezzük meg. A fosztogatásból a vlagyimiri druzsinára vonatkozóan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mert egyrészt nem tudjuk, tagjai milyen épületeket, illetve kiket raboltak ki, másrészt elképzelhető, hogy a gyilkosság után az „alkalom szüli a tolvajt” (itt: a rablót) esete következett be. Mivel Bogoljubszkij igyekezett az új városok, elsősorban Vlagyimir kereskedő—iparos lakosságára is támaszkodni,⁴³ a vlagyimiri zavargások — bizonyítékok híján — nem foghatók fel a már halott uralkodó és rendszere elleni fellépésként. Az, hogy a fővárost és a bogoljubovi rezidenciát egyaránt fosztogatták, szintén nem jelenti a vlagyimiri druzsina nagyobb része és az összeesküvők közös politikai platformjának meglétét, legfeljebb a kedvező lehetőség mindkét helyen való kiaknázását.

Másként kell viszont megítélni a bogoljubovi felkelést. Az események egyik vonulatát ott is a fosztogatás képezte: amit a bojárok és a dvorjanyinok meghagytak, azt a bogoljuboviak vitték el, sőt még a közeli falvak lakói is csatlakoztak hozzájuk. Elgondolkodtató, hogy a Bogoljubszkij meghívására érkezett építőmestereket szintén kirabolták. Ebben politikai motívumok aligha játszottak szerepet. Azonban az utóbbi megmozdulás a fiatalabb druzsina ellen is irányult: a felkelők a poszadnyikokat, tyunokat, gyetszkijeket és mecsnyikeket meggyilkolták.⁴⁴ Andrej Bogoljubszkij fiatalabb druzsinájának tagjai az

adók, illetékek és bírságok kivetését, illetve beszédését minden bizonnyal jelentős mértékben saját meggazdagodásukra használták fel, és visszaéléseikkel az egész rendszert, sőt magát a fejedelmet is gyűlöletessé tették.

A kutatók körében heves vita bontakozott ki a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatással kapcsolatban, melyet I. Ja. Frojanov értékelése váltott ki. Konceptiójának lényege a következő: a történészek ezeket a rablásokat általában mint az osztályharc eseményeit értékelik, de bennük a társadalmi tiltakozás mellett az ősközösségi gondolkodásmód motívumai is megtalálhatók. Az elhunyt fejedelmek anyagi javainak elrablása néprajzi adatok alapján új jelentést kap. A lényege érthetővé válik, ha elismerjük, hogy a 11–12. századi Oroszországban a fejedelmek jelentős mértékben a táplálás miatt éltek jól. Ez a szabad népesség sajátos fizetése volt a fejedelem által irányított társadalmi szolgáltatásokért. A fejedelmi munka ellentételezésének ilyen, a lényegét tekintve archaikus rendszere elősegítette a fejedelmi vagyon részben társadalmi tulajdonként való felfogását.⁴⁵ V.T. Pasuto elutasította Frojanov elgondolását. Úgy vélte, az elhunyt fejedelmek vagyonának elrablása az osztályharc egész Európában ismeretes megnyilvánulása volt, és az eseményeket másképpen nehéz is megérteni, mivel ezeket a fejedelmi adminisztráció képviselőinek meggyilkolása kísérte.⁴⁶ Így foglalt állást M. B. Szverdlov és Ja. Ny. Scsapov is. Ők a poszadnyikok, tyiunok, gyetszkijek és mecsnyikek kifosztásával kapcsolatban osztályharcról és feudális termelési viszonyokról írtak.⁴⁷ Ju. V. Krivosejev, a frojanovi irányvonal képviselője viszont az ellentábor érveit tartotta megalapozatlanoknak. Szerinte az adott esetben csak a közhatalom formálódó apparátusa elleni osztályharc elemeiről lehet beszélni. A fejedelmi adminisztráció visszaélt a helyzetével, s a társadalmi egyensúly megbomlott. Ez vezetett a hivatalos személyek meggyilkolásában és fosztogatásában megnyilvánuló robbanáshoz. „A működő hagyományos tudattal együtt” ez is a nép elégedetlenségének oka volt.⁴⁸

A magunk részéről az egyik irányzat értékelésével sem tudunk azonosulni, mert mindkettő a saját koncepcióját kívánja alátámasztani az „Elbeszélés...” adataival. Pasuto és kollégái az osztályharcot akarják kimutatni egy olyan társadalomban, amelyben ekkor még folyamatban volt az osztályok kialakulása, Frojanov és Krivosejev pedig a rablásokat az obscsinai viszonyok megsértésének következményeként fogják fel. Mindent egybevetve, nem vitatjuk, hogy a frojanovi megközelítés az események árnyaltabb bemutatását teszi lehetővé, azonban néhány esetben egyetértünk az ellentábor kritikájával. Így például Pasuto jogosan kételkedett abban, hogy egyes fejedelmek anyagi javainak elrablását egy, az osztályviszonyok kialakulása előtti társadalomra jellemző szokással lehet összefüggésbe hozni.⁴⁹ Szerintünk (is) nagyon erőszakoltnak tűnik az afrikai bantu elképzeléseit a 12. századi oroszok szokásaival összevetni⁵⁰, s ezáltal Andrej Bogoljubszkijt egy bantu törzsfőnökkel párhuzamba állítani. Ráadásul Frojanov nem is tudta bizonyítani, hogy a fejedelmi vagyon elrablása Oroszországban általánosan bevett szokás volt. Jurij Dolgorukij esete⁵¹ csak azt bizonyítja, hogy ő hasonlóan népszerűtlen volt Kijevben, mint a fia Vlagyimirban.

*

Bogoljubszkij halálát a fejedelemség addigi története során még soha nem tapasztalt zűrzavar követte. A hatalmi harcból, melyet öccsei és unokaöccsei vívtak, végül az előbbiek kerültek ki győztesen. Közülük az idősebb, Mihalko Jurjevics (1174–1176) bosszút állt bátyja gyilkosain: utasítására a Kucskovicsokat és Anbalt felakasztva „lőtték agyon”,

15 bűntársukat pedig lefejezték. A fejedelemszöveget kő nehezékekkel ellátott kosárba „varrták”, és egy tóban süllyesztették el, majd a többiek holttestét utána dobták.⁵² A Mihalko által megkezdett konszolidációt Vszevolod Jurjevics (1176—1212) fejezte be. A történetírók által „Bolsoje Gnyezdó”-ként emlegetett Vszevolod lényegében Andrej Bogoljubszkij politikáját folytatta, igaz, jóval nagyobb diplomáciai érzékkel. A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség az ő uralkodása alatt élte fénykorát.

Jegyzetek

- 1 B. A. Ribakov: Kijevszkaja Rusz i russzkije knjazsesztva XII—XIII. vv. Moskva (M.), 1982, 483.
- 2 Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszej (a továbbiakban: PSZRL). T. II, M., 1962, 580—595.
- 3 Uo. 587.
- 4 Uo. 590.
- 5 Uo. 592. Az orosz szöveg ez esetben nem egyértelmű. Úgy is értelmezhető, hogy az építők szintén részt vettek a fosztogatásban.
- 6 Uo. 592.
- 7 A bojár földbirtoklás kérdéseivel itt már csak azért sem kívánunk részletesen foglalkozni, mert az egy igen bonyolult és nagy vitákat gerjesztő kérdéskörhöz, nevezetesen a feudalizmusnak a tágabb értelemben (a 13. század közepéig) vett Kijevi Ruszban való kialakulása problematikájához vezetne el bennünket. Csak az adott területtel, tehát a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséggel kapcsolatos két ellentétes nézetet említjük meg. M. Ny. Tyihomirov szerint a bojárok feudális földtulajdona a szuzdali földön már a 12. század második felében elterjedt jelenség volt: M. Ny. Tyihomirov: Drevnyaja Rusz. M., 1975, 197—198. (A műnek az a része, amelyre hivatkoztunk, először 1955-ben jelent meg.) Tyihomirov azonban olyan csekély számú adatot sorakoztatott fel, hogy állítása semmiképpen nem tekinthető bizonyítottnak. Az ellentétes nézetet például A. A. Zimin képviseli. Eszerint a bojár földbirtoklás a Szuzdali Fejedelemségben a 12. században még nem volt elterjedt jelenség: A. A. Zimin: Holopi na Ruszi. M., 1973, 246—253.
- 8 Az idősebb (és részben a fiatalabb) druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkij isztorii. Leningrad (L), 1980, 43, 73, 76—77, 81, 87—88.
- 9 P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987, 145.
- 10 PSZRL. T. II, 520.
- 11 PSZRL. T. I, M., 1962, 355—357. T. II, 552.
- 12 PSZRL. T. II, 585.
- 13 Uo. 520. Ez a kitétel a Nyikon-évkönyvben is megtalálható, azzal a különbséggel, hogy ott rosztovi és szuzdali föld szerepel: PSZRL. T. IX. M., 1965, 221.
- 14 PSZRL. T. I, 353.
- 15 PSZRL. T. II, 545.
- 16 Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztaresevo i mladsevo izvodov (a továbbiakban: NPL). M.-L., 1950, 33. PSZRL. T. II, 560. T. IX, 242—243.
- 17 V. O. Kljucsevszkij: Kursz russzkij isztorii. Cs. I. Szocsinyenyija. T. I, M., 1956, 323.
- 18 Az 1171—1172. évi hadjárattal kapcsolatos valamennyi adat forrása: PSZRL. T. I, 364.
- 19 A hadi események részletes ismertetése: PSZRL. T. II, 575—578.
- 20 PSZRL. T. II, 578—580.
- 21 V. Ny. Tatyiscsev: Isztorija Rosszijszkaja. T. III, M.-L., 1964, 249.
- 22 Tatyiscsev szerint Bogoljubszkij sógora, valamint felesége haragudott a fejedelemre, és kereste a megfelelő időpontot a meggyilkolására. Azonban Vlagyimirban nem, csak Bogoljubovban tudták végrehajtani a tervüket: V. Ny. Tatyiscsev: I. m. 249.
- 23 A fiatalabb druzsina bemutatása: I. Ja. Frojanov: I. m. 90—95.
- 24 PSZRL. T. II, 585—586, 590.
- 25 NPL. 34.
- 26 M. Ny. Tyihomirov: I. m. 234. (A hivatkozott rész első megjelenése: 1952.)
- 27 I. Ja. Frojanov: I. m. 93—94.
- 28 PSZRL. T. II, 586, 589.
- 29 Uo. 592.

- 30 PSZRL. T. I, 369—370.
- 31 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 95—97.
- 32 PSZRL. T. I, 370.
- 33 PSZRL. T. IX, 221.
- 34 PSZRL. T. II, 590.
- 35 Uo. 591.
- 36 Uo. 591—592.
- 37 *Ju. A. Limonov*: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkaj Ruszi. L., 1967, 81—82.
- 38 PSZRL. T. II, 592—593.
- 39 PSZRL. T. I, 356. T. II, 552—553.
- 40 PSZRL. T. II, 586, 589, 590—591.
- 41 Uo. 589.
- 42 Uo. 589—590.
- 43 Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyah. Cs. I, M., 1983, 46.
- 44 PSZRL. T. II, 592.
- 45 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 144—145.
- 46 *V. T. Pasuto*: Po povodu knyigi I. Ja. Frojanova: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkaj isztorii. — Voproszi isztorii, 1982/9, 177.
- 47 *M. B. Szverdllov, Ja. Ny. Scsapov*: Poszledsztvija Szevernovo podhoda k isszledovanyiju vazsnoj tyemi. — Isztorija SZSZSZR, 1982/5, 183.
- 48 *Ju. V. Krivosejev*: Szocialnaja borba i problema genyezisza feodalnih otnosenij v Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XI-nacsala XIII vv. — Voproszi isztorii, 1988/8, 59.
- 49 *V. T. Pasuto*: I. m. 177.
- 50 *I. Ja. Frojanov*: I. m. 145.
- 51 Uo. 144.
- 52 *V. Ny. Tatyiscsev*: I. m. 113. A Novgorodi Első Évkönyv egyik melléklete szintén beszámol ezekről az eseményekről, bár meglehetősen ellentmondásosan. Eszerint is Mihalko állt bosszút a gyilkosokon, rögtön ezután viszont az olvasható, hogy Vszevolod bosszulta meg bátyja halálát, elfogatta, kosarakba „ültette”, és egy tóban elsüllyesztette a Kucskovicsokat (csak őket!): NPL. 468. Sem Tatyiscsev, sem pedig a novgorodi évkönyv adatát nem tartjuk teljesen megbízhatónak.

A KOLOKOL ÉS AZ OROSZ JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

Az 1847 januárjában Oroszországot családjával együtt elhagyó Herzen 1849 elején véglegesen az emigráció mellett döntött. Ezt az elhatározását az „Isten Önökkel!” c. levélben (1849. március 1.) részben az oroszországi reakció erősödésével magyarázta, másrészt viszont úgy látta, Oroszországért, annak jövőjéért így tehet többet, azáltal is, hogy a másik, az igazi Oroszországgal ismerteti meg Európát. Ezt az önként vállalt feladatot leveleiben, cikkeiben (pl.: „Oroszország”, 1849.), illetve főként az 1851-ben francia nyelven megjelent „A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban” c. művében igyekezett is teljesíteni. Dédelgetett tervét, a cenzúramentes, szabad orosz sajtót a kontinensen nem tudta megvalósítani. Londonba érkezése (1852. augusztus 26.) után — hosszú, nehéz munkával, a lengyel emigráció segítségével — az álom valóra válhatott.

Már a szabad orosz nyomda első termékei („György nap! György nap! Az orosz nemességhez”, 1853. július; „A megkeresztelt tulajdon”, 1853. augusztus) is azt mutatják, hogy Herzen a jobbágykérdés megoldását a korabeli Oroszország legsürgetőbb feladatának tekintette. Hasonló hangsúlyt kapott e problémakör az 1855-től, évente kétszer-háromszor megjelenő almanach, a „Poljarnaja Zvezda” (Sarkcsillag) lapjain is.

Az oroszországi belpolitikai élet pezsdülése, az események felgyorsulása, a szabad orosz nyomda termékei iránt fokozódó érdeklődés arra ösztönözte Herzent és az 1856. április 9-én Londonba érkezett jeles költőt és hű barátot, Ny. P. Ogarjovot, hogy egy gyakrabban megjelenő lapot indítsanak. Így született meg a „Kolokol” (Harang), a Poljarnaja Zvezda mellékleteként (1857–61 között ez alcímként is szerepelt), mely 1857–1858. február között havonta egyszer, majd kétszer (a hó első napján és 15-én), a későbbiekben még arra is volt példa, hogy a folyóirat hetente jelent meg.

A Kolokol első száma 1857. július 1-én látott napvilágot. Már ez is jelezte, hogy a folyóirat hasábjain folytatódni fog — a jobbágykérdést illetően is — a Szabad orosz nyomda, a Poljarnaja Zvezda vonala. Az indítószám Herzen által írt Előszava voltaképpen megismételte az előbbi folyóirat programját, röviden, jelszószerűen követelve a cenzúra eltörlését, a jobbágyfelszabadítást, a testi fenyítés megtiltását.

A Kolokol 1857-es és 1858 első hónapjaiban megjelent számai nem tartalmaztak részletes saját tervezetet, illetve a felszabadítást előkészítő bizottságok ismertté vált tervezeinek mély elemzését sem adták. Pedig Herzennek, Ogarjovnak ekkorra már volt kidolgozott elképzelése e kérdést illetően.

Ismeretes, hogy Herzen az ún. orosz szocializmus elméletét megközelítően 1849–1855 között fejlesztette ki. Ennek kialakítása kapcsolatos a Nyugat-Európa forradalmiságának megszűnéséről vallott nézetével is, de éppúgy vannak szlavofil gyökerei, mint a narodnyikizmus felé mutató jegyei. Az emberiség jövőjének zálogát Amerikában és Oroszországban — később már csak az utóbbiban — látta, amely elkerülheti a kapitalista fejlődést, s az obszcina, az orosz paraszt lévén megvalósíthatja a szocializmust. A jobbágyfelszabadítás voltaképpen az orosz szocializmushoz vezető út elengedhetetlen feltétele, természetesen abban az esetben, ha földdel együtt történik a felszabadítás, s a föld a közösség, az obszcina tulajdonába kerül. A hogyan tekintve (felülről jövő kezde-

ményezés vagy alulról elindított erőszakos mozgalom?) Herzen az első megoldás híve volt, a nemességgel igyekezett beláttatni: jobb, ha ők teszik meg az elkerülhetetlen lépést, mintsem a jobbágyok „fogjanak fejszét”, s valamiféle „Pugacsov-felkelés” vigye döntésre az ügyet. Igaz ugyan, hogy a György nap! György nap! c. cikkben nem zárkózott el az alulról jövő mozgalomtól sem, mert úgy vélte „... ha a jobbágyfelszabadítást nem lehet másképpen elérni, akkor ez az út sem drága. A szörnyű bűnök rettenetes következményeket vonnak maguk után”¹; ezt azonban — joggal feltételezhetjük — a nemesség ijesztésének szánta.

Az 1857. november 20-án a három litván kormányzóság vezetőihez, valamint 1857. december 5-én a pétervári főkormányzóhoz intézett uralkodói leiratot Herzenék nem csupán fontos kezdeményezésnek tekintették, hanem beilleszthetőnek tartották elképzeléseikbe is. Úgy látták, a leirat a jobbágyok által eddig művelt földet paraszti használatba szánja, a ház, a házhely (udvar, veteményeskert, kenderföld) megváltható, a szántóföld földesúri tulajdon marad ugyan, de a paraszt használati jogot kap.

A fentiek értelmében érthető, hogy az első hónapokban nem a részletekről esett szó, hanem a Kolokol a kérdés felvetésének fontosságát, az elodáztatatlanság tudatosítását tűzte ki célul.² S mivel a kezdeményezés az uralkodótól indult, tehát a felülről jövő, békés megvalósítás reménye csillant fel, a Kolokol elfogadta, üdvözölte ezen lépéseket.

A folyóirat ilyen jellegű megnyilatkozásai közül legjellemzőbb a 9. számban (1858. február 15.) megjelent „Három év múlva” Iszkander aláírással (Herzen írta alá így írásait!) megjelent cikk. (A cím I. Miklós három évvel ezelőtti halálára utal.) Az írás kiemelt, ritkítással szedett „*Győztél, Galileai!*” kezdő mondata megadta a cikk alaptónusát. (A hagyomány szerint Julianus Apostata, római császár (361–363), keresztény hitét elhagyva e vallás üldözőjévé vált, de halála előtt — beismerve politikájának eredménytelenségét — e szavakkal távozott az élők sorából.) Herzen felidézte II. Sándor trónra lépését, a reményt, a bizakodást, melyeket az uralkodóhoz címzett leveleiből ismerhetünk. Most úgy látta az elvárás nem volt alaptalan, a cár „Velünk együtt munkálkodik — a szép jövőért”; „II. Sándor nevét megőrzi a történelem”; „A jobbágyfelszabadítás elindítása az ő nevéhez fűződik, a jövő nemzedékei ezt nem fogják elfelejteni”.³ Az írásból az is kiderül, Herzen ekkor úgy látta, az uralkodó, a kormányzat tervei találkoztak a közvéleménnyel, együtt léphetnek fel a jobbágyfelszabadítást akadályozó erők ellen. Ebből vonta le a következtetést: nincs szükség erőszakra semmilyen formában. A reformot ellenző földbirtokosok mit tehetnek „... ha a *hatalom és a szabadság*, a művelt kisebbség és az egész nép, a cári akarat és a közvélemény ellenük van”?⁴

Az uralkodóhoz címzett levelek s a fenti bizakodás, a felülről jövő megvalósítás reménye alapján szokás Herzen liberális illúzióiról beszélni. Anélkül, hogy e keretek között ennek eldöntésére vállalkozhatnánk, joggal vethető fel néhány kérdés: Mennyire ítéltető el ezért a Kolokol szerkesztősege? Kitől mástól várhatták a megoldást, hiszen az uralkodót, a józanabban gondolkodó földbirtokosokat is — valamilyen formában — a változtatás gondolata foglalkoztatta? Az első lépések kelthettek olyan hatást, hogy komolyan is gondolják?! Ha a nemesség egészéhez kapcsolódik ez az illúzió, az természetesen elgondolkodtató: az ő lelkiismeretükre apellálni, azt kívánni, hogy itt van az alkalom a „bűnös apák” tetteit jóvátenni, ez valóban naivitás, bár bizonyos taktikai szempontok Herzen részéről nem zárhatóak ki. Arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy ugyanezen írásában Herzen azt is egyértelműen kifejtette — a dicshimnuszok mellett —, hogy az uralkodó nem állhat meg ennél a pontnál, a közeledés a Kolokol részéről csak addig le-

het meg, amíg reményt látnak a folytatásra: „... mi azzal megyünk *aki felszabadít*, csak addig *amíg felszabadít*”.⁵

A Kolokol ezen időben e témával kapcsolatos írásaiban szembetűnő az is, hogy kíméletlenül elítélte az uralkodó, a kormányzat szándékát akadályozó földbirtokosokat. E vonal méginkább felerősödött, amikor otthonról olyan híreket kaptak, miszerint egyes földesurak arra kényszerítik jobbágyaikat, hogy elhagyva földjüket, házukat rosszabb minőségű földekre kénytelenek költözni. Az erőszakos áttelepítések többször visszatérő téma a folyóiratban (Ld.: 17. sz., 1858. június 15.; 23—24. sz.; 1858. szeptember 15.; 28. sz., 1858. november 15.; 30—31. sz., 1858. december 15.). Az ilyen híreket tartalmazó, közzétett levelekhez írt szerkesztőségi kommentárok a kormányzat figyelmébe ajánlják ezeket, felszólítva a cárt a földesurak szigorú megbüntetésére. Ugyanígyen felháborodással írtak azokról a földbirtokosokról is, akik a hivatalos tervszellel szembeszegülve, nemhogy földet, de még a házhelyet sem akarták a parasztnak adni. Mivel ez ellentétes a kormányzati szándékkal, szigorú példastatuálást sürgettek az uralkodó részéről.⁶

1958 márciusától—áprilisától kezdődően újabb tendenciára figyelhetünk fel témánkat illetően. Egyre gyakoribbá vált a Kolokolban a szerkesztőséghez eljuttatott, a kormányzat tervezetét vagy a szerkesztők álláspontját kritizáló, vitató vélemények, levelek. Ellen-tervezetek közlése. A 13. számban (1858. április 15.) egy ismeretlen levélíró az 1857. december 5-i cári leiratot elemezve kifejtette elégedetlenségét, követelve, hogy minden földet, amivel rendelkezik, kapjon meg a paraszt, a személyes szabadság pedig ne kötődjön semmilyen feltételhez. Herzenék örömmel közölték ezt az írást. megjegyezve: „... a levéllel tökéletesen egyetértünk...”⁷

A Kolokol 19. és 20. számai (1858. július 15., ill. 1858. augusztus 1.) a reformot akadályozó földbirtokosok lépéseit elítélő leveleket közölt. A folyóirat szerkesztőinek álláspontját bíráló, radikálisabb körökből jött vélemények is közlésre kerültek. Úgy tűnik, hogy — legalábbis ekkor még — az illúziókat megkérdőjelező, az alulról jövő út perspektívájának nagyobb hangsúlyt követelő, forradalmi demokrata nézetek (pl.: 23—24. számok, 1858. szeptember 15.; 28. szám, 1858. november 15.) nem találtak egyértelmű támogatásra. Ezt bizonyítja az utóbbi számban olvasható rövid megjegyzés: „... nem mindenben értünk egyet a levél írójával.”⁸

A Kolokol e vonalába, s időben is periódusába illeszkedik az Ogarjov által kidolgozott tervezet. (14. szám, 1858. május 1.) Ez a kormányzat tervének bírálatát tartalmazta, kiemelve a határozatlanságot, sürgetve a fogalmak mögötti tartalom konkretizálását, és a jobbágyképviseletet az előkészítő bizottságok munkájában, mert enélkül a jobbágyok érdekeit senki nem képviseli, s így „...a rabság új változata...” jön el. Teljesen magától értetődőnek tartja a földdel együtt történő felszabadítást (amit a jobbágyok de facto birtokolnak; ahol laknak, amelyet megművelnek maguknak), úgy véli, „a föld nélkül történő felszabadítás nem állhat a kormányzat szándékában, mert ez teljesen ellentmond az orosz népi léleknek, ... s mert a kormány nem akarhatja a proletariátus kialakulását...”. „A földdel együtt történő felszabadítás Oroszországot ... gazdaggá teszi.”⁹

Az eddig elmondottak fő vonásaiban összecsengenek a már említett herzeni elképzeléssel, s a felszabadítás e tervezet szerint is egy lépés az obszcina-szocializmus, a kapitalista fejlődés elkerülése felé. Lényeges új elem viszont Ogarjovnál (akiről köztudott, hogy gazdasági kérdésekben jártasabb volt, a falu életét jobban ismerte Herzennél, s mivel 1856-ban, kilenc évvel később hagyta el Oroszországot, benyomásai, ismeretei közvetlenebbek, frissebbek voltak): a földdel való felszabadítás megváltással lehetséges, s

tőke híján ennek fedezetül maga a föld szolgálhat. Bonyolult számítások (hány gyeszjatyina, amit a parasztok megkapnak, mennyi marad a földesúrnál, mennyit érnek ezek a földek stb.) eredményeként úgy találta, hogy az állam egy hitelintézetten (opekunszkij szovet) keresztül lelkenként 70 rubelt ad váltóban a birtokosnak, a föld zálogba kerül, a paraszt 37 év alatt kifizeti az árat, az említett tanács visszaváltja a kamatozó értékpapírt. A földesúrnak megmaradt föld letétbe kerül e tanácshoz, értékének két harmadát váltóban megkapja a birtokos, s 37 év alatt ez is visszatérül. A váltók assignataként forgalomba kerülnek, a föld szabad forgalomba kerül, lesznek majd, akik pénzüket földvásárlásra szeretnék fordítani. Az elképzelésekkel a földbirtokosok többsége is egyet kell értsen, hiszen távlatban ez gazdagodásukhoz vezet.¹⁰ Kiemelendő még, hogy a cselédek, szolgálók (hogy ne váljanak nincstelenné, proletárrá) földet kapnak (aminek fejében a földesúr szintén váltóhoz jut), és tulajdonjogi vonatkozásban ők is az obscsinához soroltatnának, bár folytathatják eddigi mesterségüket, tevékenységüket.

A Kolokol 18. számában, mely a megjelenéstől eltelt egy év mérlegét vonta meg a jobbagykérdés tekintetében, Herzen nagyobb cikket szentelt e témának. („1858. július 1.”) Értékelve aényt, valami elkezdődött!, úgy ítélte meg, nincs lényeges előrelépés, „II. Sándor nem váltotta be a reményeket..., letért a jelzett útról...”¹¹ Összevetette I. Péter és II. Sándor korát, a megoldandó feladatokat, és azt a következtetést vonta le, hogy Péternek nehezebb dolga volt, sokak meg nem értésével, ellenállásával találta magát szemben, viszont Sándor „... reformjait az egész nép támogatja...”¹² — a nemesség rosszszatakaró csoportja kivételével.

Ismételten az ún. liberális illúzióknál vagyunk, de amíg a korábban említett esetekben feltehetjük a kérdést: várhatott-e a Kolokol szerkesztősége mástól kezdeményezést, létezett-e olyan erő, amely — az elképzelések szerint, erőszak nélkül — véghezviheti e nagy horderejű kérdés megvalósítását?, most kétségbe kell vonnunk; helyesen látta-e Herzen az együttakarást, az együttmenetelést? Igaz-e, hogy „A cár kezét próbál nyújtani a népnek, a nép igyekszik azt elfogadni, de Panyin és kompaniája ezt nem teszi lehetővé.”¹³ Feltehetően még mindig szerepet játszott az a taktika is, hogy a cárt meg kell győzni: így és *csak* így találhat megoldást, vagyis szabaduljon meg az akadályt jelentő tanácsadóktól, lépjen tovább a felszabadítás, a társadalmi reformok (sajtószabadság, bíraskodás stb.) útján. Ha így lesz, a Kolokol támogatja, „... de ha meghátrál..., *mi más úton fogunk menni.*”¹⁴, ami azt jelenti, hogy — híven a cikk epigrájához (Vivos voco!) — az orosz társadalom minden rétegéhez fordulnak.

Az előbbivel sok rokon vonást mutat „Az 1860-as év” c. cikk, mely a 60. számban (1860. január 1.) került közlésre. Előzményeként megemlítendő, hogy Herzenék külföldön is jól érzékelték az 1859 őszétől felerősödött földesúri reakciót. Feljegyzések, beadványok születtek, melyek a hivatalos elképzeléseket bírálták (ma azt mondanánk: jobbról), követelve a földnélküli felszabadítást. Az írás célja most sem több: eltántorítani az uralkodót a nagy tettet akadályozó nemesektől (Panyin, Muravjov, Orlov, Gorcsakov, Muhanov, Tyimasov stb.), s akkor lehetővé válik a Kolokol sokat emlegetett minimális programjának megvalósítása. S elhangzott még a bizakodás talán utolsó kiáltása, ami egyben figyelmeztetés is volt: „Ófelsége, ébredjen fel, az új év új évtizedet nyit, amely, lehetséges, az ön nevét fogja viselni; de nem lehet egy és ugyanazon kézzel felszabadítóként beírnia nevét a történelembe, és ostoba parancsokat aláírnia a szó szabadsága és az ifjúság ellen.”¹⁵ (Az utóbbi utalás harkovi, kazányi egyetemisták kizárására!) „Az 1860-as év” c. cikk egyezkedésre hajló hangneme, tartalmi vonatkozásai felerősítettek egy helyenként-időnként már korábban fellelhető polémiát.

Máig kiderítetlen szerző („Egy orosz ember” aláírással „Vidéki levél” címmel) írást juttatott el a Kolokolhoz, melyben radikálisabb irányvonalat, a liberálisokkal, a liberális illúziókkal való szakítást, a parasztforradalom propagálását követelte a laptól. (Ebből ki-világlik, hogy a levél írója a Csernisevskij-körhöz állt közel!) Herzen a levelet a Kolokol 64. számában (1860. március 1.) egy általa írott előszóval közölte, melyben az egységet hangsúlyozva (liberálisok, forradalmi demokraták és a szerkesztők között) elutasította a fenti követeléseket. Aláhúzta, a forradalmi demokratákkal „...nem az elvben, hanem az eszközökben, nem a lényegben, hanem a megvalósítás módjában vagyunk más véleményen...”, tehát „*Fejszére*, az elnyomottak, üldözöttek ezen ultima ratio-jára *mindaddig nem* szólítunk fel, *míg egyetlen esély, remény mutatkozik a megoldásra fejsze nélkül*”.¹⁶ Herzen itt ismét felidézte 1789, méginkább 1848 keserű tapasztalatát, hasonlólt elkerülendő ítélte el a szélsőséget, nem zárva ki azt sem, hogy sor kerülhet arra „... a nép maga fog fejszét. Ez nagyon nagy szerencsétlenség... ,erre a felszólítás valószínű nem Londonból hangzik el. Minden erőnkkel azon leszünk, hogy ez ne következék be!”¹⁷ Még ekkor is bízott, hitt abban, hogy van lehetőség a békés útra „...mert a bizottságok és néhány tartomány egyetértenek, hogy a parasztnak a szántóföldet oda kell adni...”, „... a jog a földhöz természetes, veleszületett joga a parasztnak...”¹⁸

1860 márciusa—áprilisa táján e bizakodásban némi törés következett be. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy az előkészítő bizottság elnöke V. Ny. Panyint nevezte ki az uralkodó. (Herzen egy ideig úgy tudta, hogy a február elején meghalt J. I. Rosztovcev helyét Sz. G. Sztrogonov foglalta el, s őt üdvözölte, a nép ügyének szolgálatára szólította fel. (64. sz. 1860. március 1.) Az uralkodónak ez a válasza a konzervatív irányba történő elmozdulást jelentette, amit a Kolokol a 68—69. számban (1860. április 15.) közölt „Levelek Oroszországból” sejtetett, majd a 72. számban (1860. június 1.) az „Öt év alatt” c. gyűjtemény előszavában határozottabban kifejezésre juttatott. A legfelsőbb körökhöz fűzött illúziók szertefoszlani látszottak: „Azt hittük, hogy az egyeduralkodó képes megvalósítani a földdel együtt történő felszabadítás hóstettét...”, most viszont már világossá vált „... a kormányzattól nincs mit várunk.”¹⁹

Mindez nem jelentette a parasztforradalom felé történő elmozdulást, csupán annyit, hogy a „felső köröktől” Herzenék figyelme ismét a „művelt nemesi kisebbség” felé fordult. Ezt bizonyítják a Kolokol 75. (1860. július 1.), 80. számában (1860. szeptember 1.) közöltek. Az utóbbi rövid hír alátámasztotta a földesurak megosztottságát, hiszen arról szólt, hogy a herszoni guberniumban egy ebéden A. V. Obolenszkij birtokos pohárköszöntőt javasolt a „... küszöbönálló reform híveire...” (köztük A. M. Unkovszkijra), egy bizonyos P. A. Bulgakov elégedetlenül jegyezte meg: „Ezek után miért nem iszunk Pugacsov egészségére?”²⁰

1860 utolsó hónapjaiban a Kolokol lapjain ritkábban jelennek meg e témával kapcsolatos, lényegi kérdéseket érintő írások, majd 1861 elején — várva a kiáltványt, a törvény kihirdetését — ismét felélénkülés tapasztalható. Ogarjov a 89. számban (1861. január 1.) az évkezdetet gondolta a nyilvánosságához dátumának, s bár jelezte, az alapvető változás kérdéses, de az újabb reformkorban is bizakodott. Herzennek pontos információi voltak arról, hogy az uralkodó február 15-ét jelölte meg az előkészítés befejezéséért. Részleteket ugyan még nem ismert, de I. Turgenevhez és fiához írt levelei bizonyítják, már közel van a várva várt esemény. „Valószínűleg tudod, hogy március 4-én hirdetik ki a földdel együtt történő felszabadítást. A föld aránya, mennyisége nem ismert. A felszabadítás, Itália felszabadulása mellett, bizonyára az utóbbi huszonöt év legfontosabb eseménye.” — olvashatjuk az 1861. február 24-i, fiának küldött levélben.²¹

A március közepe táján kézhez kapott Kiáltvánnyal (a törvényt magát még nem ismer-te) Herzen alapjaiban elégedett volt, az első reakálás pozitív és a folytatásban bizakodó: „Az első lépést megtettük!... reménykedve várjuk a másodikat... A jobbágyfelszabadítás csak *elkezdődött* a kihirdetéssel. Nem a pihenés, az ünneplés vár az uralkodóra — hanem kitartó, kemény munka; nem a pihenés, szabadság vár a népre — hanem új, borzasztó megpróbáltatás... II. Sándor sokat, nagyon sokat tett... Ezt sem az orosz nép, sem a történelem nem fogja elfelejteni. A száműzetés távolából üdvözljük őt... *a felszabadítót*... *A felszabadítás* kimondatott... Ez nagy dolog, de nem minden — a szónak tette kell válnia, a szabadságnak valódivá.”²²

A nagy várakozást, a lelkesedést mutatja, hogy a Kolokol 95. számában (1861. április 1.) örömmünnepre szóló meghívást tettek közzé. A nagy üggyel szimpatizálókat invitáló szövegből érdemes figyelnünk arra, hogy az ünneplés a „jobbágyfelszabadítás *kezdetének*” (kiemelés tőlem, K. F.) szól²³, ami azt jelentette, még mindig bíztak az általuk elképzelt folytatásban. (A tervezett díszebédről fiához március 21-én, I. Turgenyevhez március 28-án írt levelekből is értesülhetünk. A fiának küldött leveléből idézünk: „Ünnepelni fogunk... az 1861. március 3-i felirat gázlámpával lesz megvilágítva. A zászlón: Emancipacia in Russia olvasható.”)

Az 1861. április 10-i ünneplés nem a tervek szerint alakult. Nem hangzott el a Herzen által korábban beígért, II. Sándort éltető pohárköszöntő, mert az összejövetel hangulatát beárnyékolta az ismert lengyel esemény. Herzen szomorúan, de egyúttal a felháborodás hangján írta: „Nem jött még el a gondtalan, örömteli ünneplés ideje, nem jött még el, hogy büszkén, nyíltan felemeljük tekintetünket...” „... Poharunkat *II. Sándorra, a parasztsók felszabadítójára* akartuk emelni... De kezünk lehanyatlott, a Varsóban kiontott vér nem teszi lehetővé, hogy tósztot mondjunk.”²⁴

Azt gondolom, nem csupán a lengyel ügy volt az ünneprontó. Ha a jobbágyfelszabadítás konkrét megvalósítását Herzenék ekkor még nem ismerték, de biztos sejtették: a parasztság elvárásai nem teljesülnek majd. Tudtak a kormányzat katonai előkészületeiről, melyek a parasztság várható reakciójára előzetesen történtek. Herzen már ekkor feltette a kérdéseket: „Mitől féltek? A néptől. Hol a józan ész? Ugyan hogyan, miért lázadna a nép, amikor felszabadítják?”²⁵ E vonatkozásban említést érdemel az 1861. április 5-én I. Turgenyevhez írt levél is, melyben a parasztság kirablásáról ejtett szót.

A Kolokol szerkesztői rádöbbenek tehát a keserű valóságra: a parasztokat becsapták, személyes szabadságot kaptak, de a földdel kapcsolatos intézkedések nem az ő érdekeiket vették tekintetbe. Oroszország különböző tartományaiból parasztmegmozdulásokról kaptak hírt, melyeket kegyetlenül fojtottak el a fegyverek. Az óhajtott békés megvalósítás illúziói szertefoszlottak. Az ily módon végrehajtott reform elégedetlenséget, parasztfelkeléseket váltott ki, melyekben a Csernisevskij köré csoportosulók a várva várt, országos méretű parasztforradalom körvonalait vélték kirajzolódni. A különböző forradalmi körök az önkényuralmat megdöntő felkelés előkészítésében, irányításában a Kolokolra is számítottak.

1861. július elsején Herzen a folyóiratban megjelentette a Mi kell a népnek című kiáltványt. A válasz: föld és szabadság; s e szavak a parasztforradalmat előkészítő szervezet nevévé váltak. Miként alakultak az események; milyen álláspontra helyezkedett a Kolokol; Herzen, Ogarjov milyen elképzelést alakítottak ki az egymást feltételezetten segítő, erősítő orosz paraszti forradalom és a lengyel függetlenségi mozgalom kérdésében, mindez már túlmutat jelen írás keretein.

Jegyzetek

- 1 Herzen A. I.: Szobranijje szocsinyenij v tridcatyj tomah. Moszkva, 1954—65. T. XII. 84 (a továbbiakban Szobr. szocs.)
- 2 Szobr. szocs. T. XIII. 153
- 3 Szobr. szocs. T. XIII. 195.
- 4 Szobr. szocs. T. XIII. 196.
- 5 Szobr. szocs. T. XIII. 196.
- 6 Szobr. szocs. T. XIII. 448.
- 7 Szobr. szocs. T. XIII. 429
- 8 Szobr. szocs. T. XIII. 433.
- 9 Kolokol, N° 14. III.
- 10 Kolokol, N° 14. II2—II4.
- 11 Szobr. szocs. T. XIII. 293.
- 12 Szobr. szocs. T. XIII. 294.
- 13 Szobr. szocs. T. XIII. 295
- 14 Szobr. szocs. T. XIII. 298
- 15 Szobr. szocs. T. XIV. 224.
- 16 Szobr. szocs. T. XIV. 239.
- 17 Szobr. szocs. T. XIV. 243.
- 18 Szobr. szocs. T. XIV. 240- -241
- 19 Szobr. szocs. T. XIV. 276.
- 20 Szobr. szocs. T. XIV. 304.
- 21 Szobr. szocs. T. XV. 324.
- 22 Szobr. szocs. T. XV. 52
- 23 Szobr. szocs. T. XV. 64
- 24 Szobr. szocs. T. XV. 65
- 25 Szobr. szocs. T. XV. 61

NAGY-BRITANNIA ÉS AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATAI, 1867—1871

(A bécsi angol nagykövet jelenti ...)

Az Osztrák—Magyar Monarchia lehetőségei 1867-ben

Két nagy európai háború fogja közre az általunk tárgyalt éveket. Mindkettő alapvető változásokat idézett elő és az egységes, Poroszország által vezetett Németország megeremlítését szolgálta.

1866-ban Ausztria nemzetközi megítélése természetesen módosult az elszenvedett súlyos katonai vereség következtében; mivel azonban az európai hatalmi viszonyokban és a külpolitika dinasztikus úton való intézésében komolyabb változások egyelőre nem történtek, a dualista államalakulattá szerveződő Ausztria—Magyarország az európai nagyhatalmi rendszer tekintélyes tényezője maradt: „Az 1859-es és 1866-os vereségek ellenére Ausztriát továbbra is nagyhatalomként tartották számon...”¹

1867-ben az európai államok közötti ellentét fő vonala a Bismarck által vezetett Észak-német Szövetség és III. Napóleon Franciaországa között húzódott. Szinte természetesnek tekinthető, hogy e „törésvonal” mentén új becsvágyak ébredtek, és nagyhatalmi ábrándok születtek újjá. Ezek azonban az „egyensúly”-on nyugvó európai államrendszer felbillenésével fenyegettek, és valamennyi tekintélyes állam esetében új külpolitikai irányelvek kidolgozásához, avagy a régi, kipróbált és jól bevált elképzelések felelevenítéséhez vezettek.

Ilyen hagyományos eleme volt az európai politikának az a szerep, amelyet az angol megítélés szerint Ausztriának kellett eljátszania a világpolitika színpadán — Ausztria a kontinentális hegemoniára áhító hatalmak természetes ellensúlyaként jöhetett számításba.

Egyelőre azonban nemigen lehetett szó az Osztrák—Magyar Monarchia aktív külpolitikai szerepvállalásáról, hiszen az új államalakulat megszervezése és megszilárdítása hosszú időt igényelt s a béke fenntartását követelte meg. Ily módon tehát a külpolitikának — a maga sajátos eszköztárával is — biztosítania kellett a stabilitást, a nyugalmat, a belső átalakítás zavartalanságát és sikerét.

Ettől kezdve az angol diplomácia irányítóinak új szempontokat lehetett és kellett figyelembe venniük a Monarchiával kapcsolatos döntések meghozatalakor. Ezek között talán a legfontosabb Magyarország helyének és szerepének megítélése volt (sok megoldásra váró kérdést vetettek fel az egyre erősödő nemzeti törekvések is, leginkább a cseh és a lengyel magatartás elemzéséről és értékeléséről olvashatunk a bécsi angol követ jelentéseiben). A brit diplomáciai körök ugyancsak kiemelkedő fontosságot tulajdonítottak annak az alkotmányozó-törvényhozó tevékenységnek, amely olyan alapvető területeken bontakozott ki, mint az állam és az egyház szétválasztása, az oktatás és a bíráskodási rendszer reformja. Az ezekben az ügyekben való tájékozódás elősegítette a megalapozottabb és árnyaltabb külpolitikai döntéseket.

Diplomaták és politikusok a 19. sz. második felében²

„A 19. században a diplomáciát nem a politikától elválasztható hivatásnak tekintették.”³

Sok később híressé vált politikus kezdte pályafutását diplomataként (pl. Guizot, Bismarck). Egyes diplomaták, egyes miniszterekhez hasonlóan egy egész korszakon keresztül sokszor ugyanazon a helyen töltötték be hivatásukat (Lord Bloomfield például 1860 és 1871 között volt bécsi angol követ). A diplomáciai testületek tagjai többnyire arisztokrata, földbirtokos családokból származtak és állomáshelyeiken is azonos közegbe kerültek, a legmagasabb társadalmi körökben, a legbefolyásosabb személyekkel építették ki kapcsolataikat. Az azonos társadalmi helyzet azonos viselkedési szabályokat és sok esetben hasonló nézeteket, vélekedéseket eredményezett: „A nagyhatalmaknál tevékenykedő követek és diplomáciai képviselők természetesen fontos szerepet játszottak a vitás kérdések megoldásában, különösen a konferencia-diplomáciában. Szerepük azonban rendszerint a részletek kidolgozására korlátozódott... A nagyhatalmak kapcsolatait érintő fontosabb döntéseket a legmagasabb szinten hozták.”⁴

A hírvivő eszközök tökéletesítése és a sajtó szerepének növekedése „felgyorsította a diplomácia sebességét. A krími háborút követő válságok rövidebb ideig tartottak, és ezeket a válságokat rendszerint az újságokban megjelenő és a parlamentben elhangzó vádaskodások kísérték.”⁵

A kommunikációs eszközök modernizálása szükségszerűen a közvélemény hatékonyabb befolyásolásának, esetleges irányításának lehetőségét teremtette meg. A kormányok természetesen mindent elkövettek annak érdekében, hogy ezen új lehetőségeket maximálisan kihasználják.

John Arthur Douglas Bloomfield (1802—1879)⁶

A bárói címet és rangot édesapjától, Benjamin Bloomfieldtől (1768—1846) örökölte, aki a katonai és a diplomáciai szolgálatban ért el sikereket. Új-Fundlandon és Gibraltárnál szolgált, a francia háborúkban és az ír felkelés idején a királyi tüzérség soraiban harcolt. 1822-től Stockholmban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1825-ben emelkedett Írország főrendjei közé.

John A. Douglas Blomfield 1802. november 12-én született. Nagyon fiatalon került a diplomáciai testülethez, mindössze 16 éves, amikor a bécsi követségen attasé lesz. Egész életében diplomataként szolgálta a brit világbirodalom érdekeit, s a legjelentősebb európai királyi udvarokban képviselte hazáját. (Lisszabon, 1824; Stuttgart, 1825; Stockholm, 1826; Szentpétervár, 1839 — itt követségi titkár — majd 1844-től rendkívüli és meghatalmazott követ; Berlin, 1851 — rendkívüli és meghatalmazott követ.) 1860. november 22-én nevezik ki bécsi rendkívüli és meghatalmazott nagykövetté, s erről a tisztről csak 1871. okt. 28-án mondott le és ekkor nyugalomba vonult. Munkájáért a legjelentősebb brit kitüntetések nyertek el; az Egyesült Királyság főrendje lett, s ezt megelőzően, apja halála után örökölte annak bárói címét (1846). 1845-ben kötött házasságot Thomas Henry Liddell legfiatalabb lányával, Georginával, aki a királynő udvarhölgye volt (1841—45), de a házasságkötés után férje oldalán eljutott Európa szinte valamennyi jelentősebb udvarába, emlékeit „Reminiscences of Court and Diplomatic Life” (1883) c. könyvében írta meg.

A diplomaták hétköznapijai

Az angol nagykövet képviselte országát a különböző hivatalos eseményeken (Lord Bloomfield például jelen volt Budán I. Ferenc József magyar királlyá történő koronázásán is). Az angol nagykövet munkájának részét képezte a brit alattvalók hivatalos ügyeinek intézése és képviselődik az Osztrák–Magyar Monarchia területén; az osztrák hatóságokkal szembeni védelmükről, valamint megsegélyezésükről is sokszor olvashatunk a bécsi angol követség jelentéseiben.

Nagy energiát követelő feladat volt a nemzetközi konferenciák előkészítése és a brit külügyminisztérium számára végzett naponkénti adatszolgáltatás az Osztrák–Magyar Monarchia helyzetéről, külpolitikájáról, sőt, titkos diplomáciájáról. Ezeket a jelentéseket, a híryanag tartalmától függően, sokszor a „titkos” vagy „szigorúan titkos” megjegyzéssel látták el.

Az információk gyűjtésének léteztek formális és informális útjai is. Az előbbi kategóriába tartoznak azok a négy szemközti megbeszélések, melyeket Lord Bloomfield a külügyminisztériumban a közös külügyminiszterrel vagy annak távollétében helyettesével, folytatott. Ugyancsak idesorolhatjuk azokat a tárgyalásokat is, melyekre a nagyhatalmak bécsi követeivel került sor. III. Napóleon ausztriai látogatásakor⁷ például Lord Bloomfield hosszú beszélgetést folytatott Antoine Duc de Gramont-nal, a francia követtel magáról az eseményről és az osztrák–francia viszony alakulásáról.⁸

Ebben a korszakban számottevően megnőtt az „írott” politikai forrásanyag mennyisége. Ezek között a legfontosabbak (és a „külföld” számára legizgalmasabbak) a parlamenti beszédekről, a delegációk üléseiről, a költségvetésről, a kormányváltozásokról a sajtóban megjelenő és hivatalosnak tekinthető tájékoztatók voltak. A legfigyelemreméltóbb cikkeket, beszámolókat, az eredeti német kiadványt mellékelve, angolra lefordítva küldték el Londonba.

A külföldi megfigyelők mindig nagy érdeklődéssel kísérték az osztrák külügyminisztérium által kibocsátott ún. Vörös könyvet, amelyben az éves osztrák–magyar diplomáciai iratokat jelentették meg, de ugyanígy más jellegű kiadványokat, pl. statisztikákat, mint az 1867–1871 közti marhavészről szóló kimutatást, is számon tartottak.

Az adatgyűjtésnek, természetesen, léteztek nem hivatalos útjai is, ezeknek igazságtartalmáról azonban minden esetben meg kellett győződni. Egy alkalommal például Lord Bloomfield a legilletékesebb személyt, a külügyminisztert kérdezte meg egy híresztelés igazságáról. 1867 őszén egy magas rangú török személyiség közleménye jelent meg a bécsi sajtóban arról, hogy ő a Krímben II. Sándor cárral tárgyalt. Lord Bloomfield így ír a külügyminiszterrel folytatott beszélgetésről: „Érdeklődtem báró Beusttól, hogy mennyi igazságtartalma lehet ennek az ily módon kibocsátott közleménynek. Őexcellenciája azt válaszolta, hogy ő nem hisz semmiféle ilyen jellegű közlemény létezésében...”⁹

Ugyanebben az időben mindenféle híresztelésre adott alkalmat az, hogy a császár egyedül, és nem felesége társaságában, szándékozott Párizsba utazni (1867 október). Lord Bloomfield ismét a külügyminisztertől kapott magyarázatot: „Őexcellenciája bizalmasan közölte velem, hogy a császárné terhességének harmadik hónapjában van...”¹⁰

Lord Bloomfield sokat utazott az Osztrák–Magyar Monarchia területén, s utazásai során a személyes élményekkel, tapasztalatokkal gazdagodott. Feltehető, hogy a személyes tapasztalatok hivatalos jelentéseit megalapozottabbá tették, ugyanakkor megfigyelhetjük azt is, hogy jelentéseiben sok esetben találunk szubjektív megjegyzéseket is.

1868 augusztusában Lord Bloomfield az adriai partvidéken járt és az ott látottakról így számol be: „A városokban, melyeket megtekintettünk (Fiume és Trieszt)”¹¹ a hajóépítő ipar virágzóknak tűnt ... Ami pedig a lakosság politikai érzületét illeti, látogatásom túlságosan rövid volt ahhoz, hogy pontos véleményt formálhassak erre vonatkozóan, a látottak alapján azonban megerősíthetem, félő, hogy az új alkotmány életbelépése óta a birodalom különböző tartományaiban megfigyelhető zűrzavar elérte ezeket a területeket is; mindenféle autonóm intézmények után sóvárognak, és növekszik a lakosságban a jövővel kapcsolatos bizonytalanság...”¹²

Gyakran találkozhatunk a szövegekben a sajtó megnövekedett jelentőségével, felhasználhatóságával és közvéleményformáló szerepével. 1869 elején az osztrák—porosz viszony ismét kiéleződni látszott, az ezzel kapcsolatos sajtóháborút, Bismarck irányításával, a porosz kormánylapok indították Ausztria és — személy szerint — F. F. von Beust ellen. Lord Bloomfield egy táviratban így számol be minderről: „Megjegyeztem báró Beustnak, hogy a mindkét kormány által ösztönzött újságok nyelvezete egyaránt keserűnek tűnt...”¹³ Majd Beustot idézi, aki a Monarchia poroszországi követének, báró Wimpffennek jelentésére hivatkozva Bismarckra hárította a felelősséget: „Ezért a fegyvercsörgetésért a felelősség gróf Bismarckot terheli ... előkészületeket tettek és adatokat gyűjtöttek egy, az osztrák politika és személy szerint őellene (Beust — a szerző) indítandó jól szervezett sajtókampány céljaira.”¹⁴

A sajtó és a diplomácia más összefüggéseire hívja fel a figyelmünket az a tény, hogy Lord Bloomfield azért adott hírt egy újságcikkről „mivel nem elképzelhetetlen, hogy a szerző hivatalos utasításokat kapott Bécsben a Külügyminisztériumtól”.¹⁵

Egyet kell tehát értenünk a következő megállapítással: „A francia—porosz háború idején valamennyi nagyhatalom gyakorolta azt a módszert, hogy nemzetközi ügyekben az újságokon keresztül befolyásolják és irányítsák a közvéleményt.”¹⁶

Előfordult olyan eset is, amikor a sajtó bizonyult az egyedüli hírforrásnak. Az egyiptomi alkirály és a szultán közötti tárgyalásokra vonatkozóan a nagykövet bevallotta Beustnak: „... nem voltak információim avval kapcsolatban, hogy ez alkalommal milyen megállapodások születtek az alkirály és a szultán között, kivéve talán azokat a híreket, melyeket egyes újságoktól szereztem; abban azonban bizonyos voltam, hogy Őfelsége Kormányára mindig olyan tanácsokat ad, melyekkel helyreállítható a harmónia a szultán és az alkirály között.”¹⁷

F. F. von Beust személye és politikája

Az angol politikus számára az alkotmányos fejlődés útjára lépett kettős monarchia vezető politikusa megbízható partnernek tűnt. A kancellár személyével kapcsolatban az volt a legfontosabb, hogy milyen erők állnak mögötte, vagyis támogatja-e, elsősorban, az uralkodó és az uralkodó nemzetek vagy a nemzetiségek többsége a kancellár döntéseit vagy sem; léteznek-e egyéb külpolitikai koncepciók is, és az ezeket képviselők hatalomra kerülése milyen módon változtatná meg az angol külpolitika által elfogadhatónak ítélt Beust-féle irányítást. Nagy-Britannia számára csak egy az európai stabilitást szolgáló, kiszámítható politika volt elfogadható.

Az angol diplomata egy helyütt kicsit ironikusan jegyzi meg Beust külpolitikai „vezetetéséről”, hogy „Őexcellenciája valóban mindig támogatta egy, a vitás kérdések megoldására szolgáló konferencia gondolatát”.¹⁸ 1867-ben is, az osztrák—magyar ki-

egyezés nyomán jelentkező nehézségek ellenére, Lord Bloomfield sikeresnek ítélte azt a bel- és külpolitikai programot, amelyen a kancellár kezdettől fogva munkálkodott. „... báró Beust politikája sikeresnek bizonyult Csehországban éppúgy, mint Magyarországon...”¹⁹

Egy tapasztalt politikus-diplomata előtt nem maradhattak rejtve a dualista államrendszer kialakítását követően a cseh, lengyel és más nemzeteknél megmutatkozó, hiányérzetből és sértettségből fakadó indulatok sem. A Birodalomban élő nemzetek és nemzeti-ségek dualizmussal kapcsolatos ellenérzései és aktív ellenállásuk Beust pozíciójának gyengülését, sőt, esetleges bukását is eredményezhették. Ezekre a veszélyekre mutatnak rá a következő gondolatok, melyeket Lord Bloomfield Ferenc Józsefnek és kancellárjának prágai útjával (1868. június) kapcsolatban fogalmazott meg: „Feltételezhető, hogy báró Beust azzal a szándékkal utazott oda, hogy befolyást gyakoroljon néhány vezető cseh politikusra; Őexcellenciája azonban rendkívül népszerűtlen Csehországban annak következtében, hogy mindig jóindulatúan támogatta a magyarok nemzeti törekvéseit.”²⁰

Beust helyzetét megnehezítette az, hogy az általa gyakorolt cseh politikának létezett alternatívája, ő azonban a csehek követeléseit „teljesen megvalósíthatatlannak találta és értésükre adta, hogy szó sem lehet az általuk olyannyira áhított autonómia megadásáról. Az alkotmány keretein belül kell maradniuk, és ezáltal, és csakis ezen az úton, érhetnek el változtatásokat. Értesülesem szerint báró Beust és Auersperg herceg, a miniszterelnök különbözőképpen vélekednek arról, hogy milyen politika volna célravezető a csehországi kérdésben, amely kérdésnek igen komoly aspektusai is vannak.”²¹

Az idők során mit sem változott a csehek ellenzéki magatartása és a kancellár hajthatatlansága; a cseh ellenzék „elsősorban a saját maguk által különlegesnek vélt privilégiumaival törődik és nem a Monarchia egészének érdekeivel, és eddig ismeretlen elszántsággal tagadják meg az együttműködést a báró Beust által megtervezett alkotmány és dualista rendszer kérdésében.”²²

Lord Bloomfield nagyon korán, 1869 elején felfigyelt egy fontos személyi változás lehetőségére és az ennek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában esetlegesen bekövetkező fordulatra. Ezt a külpolitikai irányváltást a magyar nemzetnek és politikusainak a dualista államrendszeren belüli tekintélynövekedésével magyarázta a későbbiek folyamán, személy szerint pedig gróf Andrássy Gyula növekvő presztízsének tulajdonította. 1869 tavaszán és nyarán mindez még csak szóbeszéd és a kancellárral szembeni ellenérzések sajtó általi megfogalmazása formájában jelentkezett, s ezek a támadások konzervatív egyházi személyektől érkeztek és kapcsolódtak ahhoz „hogy közeleg báró Beustnak hivatalából való eltávolítása, és utóda gróf Andrássy Gyula, a magyar miniszterelnök lesz.”²³ Néhány hónappal később, egy, a Pester Lloydban gróf Andrássy Gyula ambícióiról megjelent cikk nyomán, Lord Bloomfield a következő szövegrészt is tartalmazó táviratot küldött Londonba „... gróf Beust hivatali pozíciója meglehetősen bizonytalan, s hivatalban maradása főként annak a közismert ténynek köszönhető, hogy nehéz a helyére a megfelelő személyt megtalálni.”²⁴

1870 tavaszán Dr. Griska lemondása és gróf Alfréd Potocki kormányának kinevezése idején Beustról és az általa képviselt német liberálisokról egyre több hír jutott el Londonba. „Az általa képviselt párt (az 1848-as osztrák–német liberálisok) egy tisztességes hivatali kísérlet után kudarcot vallott a birodalom azon részének konszolidálásában, amelyet közigazgatásilag a gróf Beust által, a hivatalba lépésekor megvalósított megállapodás választott el Magyarországtól. A magyarok pedig éppen ezért erőteljesen támogat-

ták és támogatni is fogják ezt a megállapodást, hiszen számukra előnyös a Lajtán inneni kormány gyengesége, és ők is, mint az osztrák-németek, nagyon tartanak a szláv népeség birodalmon belüli politikai befolyásának növekedésétől.”²⁵

1871 kora tavaszán, amikor I. Ferenc József új kormányt nevezett ki (Hohenwart-kormány), s ennek összetétele mindenki számára nagy meglepetést hozott „... senki sem lepődött meg és jött zavarba jobban, mint gróf Beust, aki most kínosabb helyzetbe került, mint eddig bármikor, azáltal, hogy a kormány legfontosabb tagjai majdnem ismeretlenek számára, és úgy tűnik, hogy kinevezésüket teljesen titokban tartották Őcellenciája előtt”²⁶

A világpolitikában bekövetkezett változások — a Német Császárság létrejötte, Oroszország újbóli aktivizálódása a Balkán térségében — 1871 tavaszán abban az irányban hatottak, hogy valóban napirendre került az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának újragondolása, majd átalakítása.

„... híresztelések terjedtek el arra vonatkozóan, hogy a magyar miniszterelnök (gróf Andrassy Gyula — a szerző) megpróbálta a császár gróf Beustról alkotott véleményét negatív irányban befolyásolni azáltal, hogy külpolitikájáról lekicsinylően nyilatkozott... gróf Andrassy nyilatkozatától függetlenül és annak ellenére, hogy a császár feltétlenül megbízott a gróf Beust-féle külpolitikában, a birodalom kancellárjának pozíciója nem tekinthető túlságosan szilárdnak, bár a néhány héttel ezelőtti helyzettel összevetve némi javulás tapasztalható.”²⁷

Belpolitika és kormányzat a Lajtán innen

Az angol nagykövetségről Londonba juttatott táviratokban legtöbbször a következő problémák fordultak elő: a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, a kormányzat és a törvényhozás kérdése.

A birodalom területén élő nem magyar és nem német nemzetiségűek számára az államszervezet dualista átalakítása arra jelentett elsősorban példát, hogy ők is megpróbáljanak hasonló jogokért küzdeni, mint amilyeneket az uralkodó nemzetek kisajátítottak maguknak.

Lord Bloomfield szerint az Osztrák–Magyar Monarchia megszilárdításának talán legfontosabb feltétele a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezése lett volna, hiszen a törvényhozó tevékenység már-már lehetetlenné vált a cseh és lengyel magatartás miatt. A nagykövet jól tudta, hogy a megegyezés lehetőségeinek felkutatása nélkül nem lehetett tartós és kiegyensúlyozott kormányzás és törvényalkotás.

„Az Osztrák Birodalmat alkotó számos nemzet közül a három legjelentősebb kétségkívül a magyar, a szláv és a német; a birodalom területén természetesen más nemzetek is élnek, de ezek, a birodalmi kormányval való kapcsolatuk szempontjából, kevésbé érdekesek. Magyarország megbékéltetését követően a Lajtán innen továbbra is megmaradt egy konfliktus, a német és szláv népek harca a hataloméért. A németek kilencmillió, a szlávok pedig tizenötmillió népességet képviseltek. Ebben a konfliktusban a szlávok számára előnyt jelent számbeli fölényük és jövőbeli lehetőségeik, a németek pedig kulturális fölényrel és vagyonnal rendelkeznek. Mivel egészen a mai napig a németek bizonyultak a Birodalom messze legintelligensebb, leggyakorlatiasabb és legerőteljesebb népének, ezért alakult úgy, hogy a térség ipari termelésének egészével ők rendelkeznek, s mivel eddig övük volt a törvényhozás feletti ellenőrzés kizárólagos joga, s

magától értetődő módon, a törvényhozásra a gyártulajdonosok szempontjából legkedvezőbbnek ítélt védő jelleget kényszerítették. A birodalom kevésbé fejlett népei (legnagyobb számban a szláv népek különböző csoportjai) azonban, miután csak nagyon jelentéktelen mennyiségű vagy egyáltalán semmi tőkét nem fektettek be a manufaktúrákba, természetesen a fogyasztói érdekeket képviselték. Addig amíg a számbeli kisebbségben lévő német népesség sajátította ki a birodalom adminisztrációs/közigazgatási irányítását, pénzügyi érdekeinek természetellenes érvényesítése csak egyike volt a legfelső hatalom birtoklása előnyeinek. A dualista rendszerű kormányzat létrejötté azonban megfosztotta az ausztriai németeket egyéb más kiváltságaiktól, s ezzel együtt még az a veszély is fenyegetett, hogy végül hatalomra jut a számbeli többség, s az ő érdekeik, a fogyasztói érdekek, szemben állnak azzal a védőrendszerrel, amelyet, a birodalomhoz való kötődés képében, az ausztriai manufaktúra-tulajdonos a legfontosabbnak ítélt. Ezért tehát, ha Ausztria kereskedelmi rendszere hirtelen asszimilálódna Észak-Németországhoz, ennek a birodalomnak (melyben létezik egy erős liberális párt) a német lakossága azon hatalom felé mozdulna el, amely, a jelenlegi teljhatalmú kormánya ellenére, a német demokrácia versenypályáját jelenti. Bár a védőrendszernek előbb vagy utóbb meg kell szűnnie, az ausztriai kormány ebben a pillanatban nem idegenítheti el a birodalom német alattvalóit a szláv tartományok iránt tanúsított, a belső közigazgatás valamennyi egyéb kérdését érintő, magatartással... Csehországban, a csehek valamennyien tartózkodtak a legutóbbi választásokon való részvételtől. Így tehát a németek képviselték a tartományt — s bár Csehország képviselte teljes a Reichsratban, a csehek mégis úgy ítélik meg, hogy ez a tartomány teljesen félreértelmezett képviselte, hiszen a csehek mindeddig, részben saját elhatározásuknak köszönhetően, kimaradtak ebből a képviseletből. Ez a tényállás meglehetősen kínos, és ha továbbra is így marad, akkor veszélyes is.

Galíciában azonban, pont ellenkezőleg, a túlnyomó többséget képviselő lengyelek készségesen küldték képviselőiket a Reichsratba. Ám az ezeket a képviselőket küldő lengyelei tartományi gyűlés határozatokat nyújtott be — nem a Parlamentbe alkotmányosan megválasztott képviselőikön keresztül, hanem — egyenesen a kormányhoz, mely határozatokat jelenleg, „galíciai határozatok” néven tartják számon, s ezek a határozatok rendkívül kínosnak bizonyultak mind a kormány, mind pedig a törvényhozás számára.”

Lord Bloomfield így jellemzi a birodalom másik uralkodó nemzetének, a németnek, lehetőségeit: „Az ausztriai törvényhozás jellegében, mivel azt a Lajtán innen jelenleg túlsúlyban lévő német középosztály hatalma határozza meg, a legmeglepőbb jelenség az az ellentmondás, amely a törvényhozáson belüli kereskedelmi és politikai irányzatok között mutatkozik.

Akkor amikor a Birodalom gazdasági rekonstrukciójára, amely igen kívánatos volna a közeljövőben, nem történnek kísérletek, a társadalom teljes politikai struktúrájának átalakítása szinte példa nélküli gyorsasággal és teljességgel ment végbe; és ugyanez a törvényhozás, amely változatlanul a legjogtalanabb kereskedelmi rendszert támogatja és továbbra is rendületlenül fenntartja a legművi ipari monopóliumokat, valamennyi politikai monopólium ellen háborút hirdetett, néhány év leforgása alatt a teljes mértékben konzervatív arisztokrácia oldaláról semmiféle ellenállást nem tapasztalva és a közismerten nagy hatalommal rendelkező egyház részéről semmilyen ellenállást nem tapasztalva olyan intézkedéseket léptettek életbe, amelyek mellett az előrehaladott reformer nagyon keveset vagy semmit sem követelhetett a politikai szabadság érdekében.”²⁸

A cseh és lengyel igényekről több helyen is olvashatunk Lord Bloomfield beszámolóiban; s a cseh politikusok történeti jogokra való hivatkozását (a magyarokéval ellentétben) alaptalannak és jogtalannak ítéli a brit diplomata: „Nem tudom megítélni, hogy helyesen értékelte-e báró Beust a cseh ellenzék természetét, de Ausztria szláv népességének szándékában áll megnehezíteni az alkotmányozó munkát és rá akarják bírni a kormányt arra, vegye figyelembe azon követeléseiket, hogy Magyarországgal egyenlő bánásmódban részesüljenek, engedélyt kapjanak autonóm intézmények létrehozására és gyakorolhassák az általuk az ősi cseh királyság jogainak tekintett jogokat.”²⁹ „Ebben a pillanatban legjelentősebbek a csehek és szlávok által előterjesztett igények, hiszen a horvátországi nehézségek Magyarország megbékéltetésével elrendeződtek. A galíciai és cseh képviselők jelenlegi követeléseit kétségkívül könnyebb lesz elfojtani, mint Magyarország esetében, ahol az ország Alkotmányos Pártja kitartóan és hatásosan támogatja a képviselőket; s a jogegyenlőség, amelyet a csehek kívánnak megteremteni Szent Vencel koronájának és Szent István koronájának „jogai” között, enyhén szólva kétséges történelmi alappal rendelkezik.”³⁰ „... két tény világosan látható. Az első és legfontosabb tény az, hogy a német párt, jóllehet túl gyenge saját politikájának megvalósításához, minden más megoldást ellenezni fog; a második tény pedig a birodalom kancellárjával, mint mindezen szerencsétlenségek okozójával szemben megnyilvánuló egyöntetű gyűlölet izzása és a bizalmatlanság.”³¹

S végül: „Mindössze arra hívom fel a figyelmet, hogy a fehérhegyi ütközetben, amelyre, úgy tűnik, a „Cseh Párt” jelenlegi követeléseit alapozza, a csehek ahelyett hogy biztosították volna, teljességgel elvesztették összes nemzeti jogaikat és kiváltságait.”³²

Mindkét nemzet szempontjából fontosak voltak azok a gazdasági kötelékek és lehetőségek, melyek biztosítva voltak számukra a birodalom keretein belül. Ezért: „Első pillantásra nem könnyű megítélni, mit is akarnak valójában elérni az ausztriai csehek és lengyelek ... Csehország és Galícia gazdasági felvirágzása annak függvénye, hogy zavartalan kapcsolat álljon fenn ezen tartományok és egy nagy birodalom között, ám ha ezek a birodalom vagy a birodalommal fennálló kapcsolatok felbomlanának, egyik tartomány sem tudna önállóan és független államként létezni ... Ha az osztrák birodalom darabokra hullana, akkor a Csehország népességének egynegyed részét (vagy még ennél is nagyobb hányadát) képviselő németiség a birodalom egész németiségével együtt egy nagy német konföderációban vagy birodalomban olvadna össze — s ez az államalakulat vagy Poroszország védelme, vagy fennhatósága alá kerül. A nemzeti párt érdeklődésének tárgyát képező szláv tartományok, úgy tűnik, hogy eleinte biztosítanák saját nemzetük számára a politikai befolyás és nemzeti összetartozás megfelelő mértékét ... s mikor eljön az idő, lehetővé kell tenni számukra, hogy más rokon népekkel együtt, és szövetségben vagy unióban Magyarországgal, létrehozzanak egy nagy szláv konföderációt; s a Habsburg-háznak örömmel kell elfogadnia, német birtokainak elvesztése miatt, bármilyen feltételek mellett azt a hatalmat, amelyet ezek a népek számukra, saját feltételeik mellett, kompenzációként felajánlanak.”³³

Lord Bloomfield liberális nézeteinek ad hangot az egyházpolitikai csatározásokról szóló jelentéseiben. Nagyra értékelte a Beust és a liberális többségű képviselőtestület által, az egyház és állam szétválasztásának kérdésében tanúsított bátorságot. Úgy vélte, hogy az egyházi hatalom túlsúlya vagy aránytalanul nagy befolyása az államügyekben, a társadalom fejlődésének gátló tényezője.

1867 nyarán és őszén a polgári házasság elismerése körüli viták, az egyházi iskolák népoktatásban elfoglalt helyének felülvizsgálata és az 1855-ben a Vatikánnal megkötött konkordátum újragondolása foglalkoztatta leginkább a közvéleményt. „A konkordátum revíziójának kérdésével kapcsolatban ... fordításban mellékelek két, a »Vaterland« c. újságban (a bécsi feudális párt lapja) megjelent cikket; a cikkek gondos tanulmányozása során kiderül, hogy a közvéleményt megnyerték a jelenleg érvényben lévő szabályozás módosítása ügyének. Mellékelek egy másik fordítást is, ugyancsak ebben a tárgyban, a kormány lapjának, a »Debatte«-nek egy cikkét.”³⁴ Lord Bloomfield arról is beszámol, hogy a tervezett egyházi törvényekkel kapcsolatban huszonöt vezető főpap nyilatkozatot intézett az uralkodóhoz, melyet több lap is közölt: „... ezen állásfoglalás túlzó és megengedhetetlen hangneme újra megerősítette a közvélemény Egyházi Párt-ellenes érzését, és a Birodalmi Gyűlés alsóházában megszilárdította azt a szándékot, hogy a konkordátum gyors revíziójára és az Ausztriában jelenleg megvalósuló liberális intézményekkel (1855 — a szerző) való összehangolására van szükség.”³⁵

A kormány új iskolatörvénye ismét alkalmat adott az állam és egyház közötti csatározásokra. „Az Egyház valószínűleg örökre elveszítette a konkordátum elvesztésével azt a fölényt, amelyet évszázadokon át élvezett ebben a birodalomban ... az Egyház erőteljesen küzdött az elveszített »terület« minden egyes »centiméteréért«, s most a Klerikális Párt jelszava nem a »hatalmi fölény«, hanem a »szabadság«, mely az ő értelmezésük szerint az állam által a birodalomban jelenleg létező szabadságokkal teljesen összeegyeztethetetlennek ítélt befolyás megszerzésének szabadságával egyenlő.”³⁶

Az egyház és állam kapcsolatának rendezését és egyeztetését így látja a brit diplomata: „Magától érthetődő, hogy egy olyan archaikus és bonyolult társadalomban, mint amilyen Ausztria, semmiféle nagyobb politikai átalakulás nem valósulhat meg anélkül, hogy az ne érintené az egyház helyzetét, végső fokon pedig a klérus politikai kiváltságait. Ily módon a politikai kérdések hamarosan egyházi kérdésekké válnak, s ez megfordítva is érvényes. A politikai szabadság fejlődésének azon a fokán, amelyre Ausztria most elérkezett, az egyház és az állam nyílt konfliktusban állnak egymással. Én magam nem hiszem, hogy az eredmény hosszú távon kétséges lehet ... a korona, a parlament és a nép kétségkívül egységes állásponton vannak a hierarchia követeléseivel szemben. Továbbá, mivel a klérus szociális szerepe az államban hagyományosan konzervatív és nyíltan a törvény ellenfelének vallja magát s az anarchia hajnalának, nyilvánvaló, hogy az egyház ügye kezd reménytelenné válni.”³⁷

Magyarország angol szemmel

Magyarországnak a dualista rendszerben betöltött szerepéről és jövőbeli lehetőségeiről gyakran olvashatunk a brit Külügyi Levéltár iratanyagában. Az Osztrák—Magyar Monarchia nagyhatalmi helyzetének legfőbb biztosítéka és alapja a kiegyezésre mondott magyar „igen” volt, s ezt nagyon pontosan észlelték Londonban is. 1867 tavaszán és nyarán, amikor a két birodalomrész együttműködése megvalósíthatónak látszott, a nagykövet így jellemezte a helyzetet: „... pillanatnyilag minden kedvezőnek tűnik a Beust-féle politika számára Magyarországon ... minden ésszerű engedményt megtesz Magyarországnak azért, hogy megvalósítsa a birodalmat alkotó különböző népek (various races) egy képviseleti rendszerben történő egybeolvasztását ... Ő (Beust — a szerző.) nyilvánvalóan számít a magyarok megértésére az ügy érdekében ...”³⁸

A nagykövet időnként aggódva számolt be a magyarok „örök ellenzékiességéről”, bé-kéltlenségéről, s el is túlozta ezeket a problémákat, és túlértékelte azt a veszélyt, amelyet a nemzeti különállás hívei jelenthettek a kiegyezést megelőző és az azt követő években: „... és az ellenzék is megerősödött, amely azt gondolja magáról, hogy még elég erős ahhoz, hogy akadályozza a kormány munkáját és a szélsőséges párt törekvéseiből sokat megvalósítson.”³⁹

S ugyanebben a témában: „... tekintettel a magyarok féltékenységre és attól való vonakodásukra, hogy az uralkodó személyén kívül bármi más intézmény közös legyen Ausztriával, vajon elfogadható lett volna számukra egy másik személy kancellárrá történő kinevezése?”⁴⁰

1867 májusának végén több probléma is kikristályosodott a kiegyezéssel kapcsolatban: mi lesz ha a horvátok nem akarnak magyarok, a csehek pedig németek lenni, gondolkodott el a brit diplomata: „... kevésbé lehet kétséges, hogy amennyiben az osztrákok birodalma valaha is alkotmányos alapokon szerveződik újjá, ez csak úgy válik lehetségessé, hogy a kisebb nemzeteket erővel beolvasztják az erősebbekbe, hiszen lehetetlen egyenlő jogokat biztosítani számukra, hacsak nem egy despotikus kormány alatt...”⁴¹

Az 1869-es választási küzdelmeket is aggodalommal követte nyomon Lord Bloomfield Bécsből: „A 'szélsőbal' vagy Radikális Párt váratlan sikereket ért el néhány olyan körzetben, ahol a kormány jelöltjei jelentős mértékben alulmaradtak ... gróf Beust még azt is mondta nekem, hogy a parasztok közül többen elővették azokat a papírpénzeket, amelyeket 1848-ban a Kossuth-kormány bocsátott ki, s ők is a Radikális Párt jelöltjeire szavaznak azt remélve, hogy pénzük újra felhasználható lesz.”⁴²

A nagykövet egy érdekes összehasonlítást is tesz: „Magyarországot gyakorta nevezik a Habsburg Birodalom Írországának ... Bárhogya is legyen, a külföldi megfigyelő szemében a magyar nép semmivel sem emlékeztet olyan erősen az írekre, mint a parlamenti választások harcias elevevényével ... sok jelöltet meggyilkoltak és még többet súlyosan megsebesítettek ... és nem férhet kétség ahhoz, hogy Magyarországon a választási zavarások elérték azt a fokot, melyet egyetlen kormány sem hagyhat figyelmen kívül, még a hatalom oltalmát élvezve sem.”⁴³

Magyarország dualizmuson belüli térnyerésének lehetősége sokat foglalkoztatta az angol politikusokat, hiszen ennek megtörténte bel- és külpolitikai bonyodalmakhoz vezethetett. Úgy érezték, hogy mivel a kancellár a birodalom egyik alappillérét képező magyar nemzetnek sorra engedményeket tett, ezzel feloldhatatlan ellentmondáshoz jut majd el, hiszen ezzel saját bázisát, a német liberálisokat, kényszerült gyengíteni, s ezáltal politikája egyre népszerűtlenebbé válik körükben. A problémák tehát „a nagy és egyre sűrűsödő félelem, a német politikusok körében, Magyarország befolyásának túlsúlyától ... A Német Párt abbéli tehetetlensége, hogy korlátozza ezt vagy szembeszegüljön ezzel a befolyással a közös ügyekkel kapcsolatos megállapodás vitás kérdéseiben”⁴⁴ Azt is látták azonban, hogy a növekvő magyar tekintély eltérő külpolitikai érdekek kifejezésének kedvezhet, és ez a Monarchia egészének külügyi irányváltoztatását eredményezheti. Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan a nagyobb balkáni aktivitás és a keleti kérdésben határozottabb lépések megtétele következett annak ellenére, hogy — és ezt megnyugvással szemlélték Londonban — a kiegyezést követő években kétség sem férhetett ahhoz, hogy Magyarország számára létfontosságú az európai béke fenntartása, és még a porosz politikusok szíréhangjai sem tudták kalandorakciókra csábítani a meghatározó politikusokat, de a közvéleményt sem.

„Van szerencsém csatolni egy cikket a Pester Lloydból, amely azt fejtegeti, milyennek látják Magyarországon az Ausztria és Poroszország közötti kapcsolatokat; a cikk azt is igyekszik bemutatni, hogy ennek a királyságnak alapvető érdeke a béke fenn-tartása.”⁴⁵

Néhány héttel később: „A csatolt cikk a Pester Lloyd független folyóiratból származik. A cikk írója a porosz sajtó hangneméből feltételezi, hogy Bismarck gróf politikájának egyik célja ellenségeskedést szítani Ausztria és Magyarország között; erőteljes hangsúllyal állítja, hogy ennek a politikának Magyarországon nincs esélye a sikerre.”⁴⁶

Nagy-Britannia és az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikai kapcsolatai

1867 áprilisában az újra felizzó porosz—francia ellentétek idején körvonalazódó brit magatartás általánosítható az egész korszakra. Mint ez, a Lord Bloomfield és F. F. von Beust között lezajlott döntő fontosságú beszélgetés során is kiderült, Nagy-Britannia a konfliktus idején óvatos és tartózkodó, igyekszik nem vállalni semmiféle véglegesen elkötelező szerepet. A nagykövet érvelése tipikus és megalapozott, a jelen és nem a jövő esetleges komplikációira és hatalmi konstellációira összpontosít. Úgy véli, hogy mivel Anglia egy világbirodalom rendjéért felelős, ezért legfőbb érdeke a béke megőrzése és fenntartása, s mivel a beszélgetés idején még tart ez a béke, Bloomfield szerint felesleges pánikba esni. Beust azonban a porosz—francia háború rémével ijesztgeti a brit diplomatát, s azt is megemlíti, hogy háború esetén, szerinte, az orosz lépések sem fognak elmaradni Keleten, s mindezeket figyelembe véve szövetséget, együttműködést ajánl Nagy-Britanniának, remélve, hogy ezáltal a szigetország hátat fordít majd eddigi „elszigetelési politikájának”. „Beust azt mondta, hogy véleménye szerint Anglia és Ausztria érdekei azonosak ... Ausztria nem kíván csatlakozni sem Németországhoz, sem pedig Franciaországhoz ... Azt is megjegyezte, úgy véli, hogy a jövőre vonatkozóan mind Angliának, mind pedig Ausztriának érdekében állna valamiféle titkos megállapodás létrehozása ...”⁴⁷ Lord Bloomfield tisztában van azzal, hogy Ausztria számára fontos tényező a kontinens nyugati felének nyugalma, hiszen így Kelet-Európa felé fordulhat, hogy megakadályozza az oroszok térnyerését a Balkanon. Beust azonban attól is tart, hogy amennyiben semleges álláspontra helyezkedik az európai konfliktusban, esetleg utána magára marad. „Nincs kétségem arra nézve, hogy Anglia arra fog törekedni, hogy távol tartsa magát a kontinensen felmerülő problémáktól, mindaddig amíg ez lehetséges ... világos az is, hogy Beust a Nyugaton esetlegesen kialakuló bármiféle konfliktusokban való aktív részvétel elkerülésére törekszik; ugyanakkor azonban aktív szerepvállalásra készül Európa keleti részén abban az esetben, ha Oroszország kihasználná a Nyugaton várható komplikációkat arra, hogy megkísérelje megvalósítani a Török Birodalommal kapcsolatos — régóta dédelgetett — álmait.”⁴⁸

Néhány nappal e beszélgetés után Lord Bloomfieldnek alkalmá nyílt a császárral való találkozásra egy koncerten, s itt is nagyon mértéktartóan nyilatkozott az angol aktivitással kapcsolatos császári reményekkel kapcsolatban: „A császár kifejezést adott abbéli reményének, hogy Anglia nem határolja el magát a kontinens ügyeitől oly mértékben, ahogyan azt a múltban tette néhány évig, hanem elfoglalja korábbi helyét a nagyhatalmak között, és gyakorolja azt a befolyást, amely oly hasznos volt, és amelyre oly nagy szükség volna a jelenlegi válságban ... Azt válaszoltam, Ófelsége a Királynő kor-

mánya által folytatott politika olyannyira élvezi Anglia népének helyeslését, hogy nehéz volna eltérni ettől az irányvonaltól, de abban is biztos vagyok, hogy amennyiben a kormány (az angol kormány — a szerző) befolyása szükséges a béke és megbékéltetés érdekében, akkor az a jövőben nem fogja megtagadni szolgálatát ilyen célok érdekében.”⁴⁹

Az Angliával kötendő szoros szövetség terve nem valósult meg, az általunk vizsgált korszakban azonban találkozhatunk a két nagyhatalom egymás iránti jóindulatú megnyilvánulásainak sokféle esetével.

Miksa tragikus halála Mexikóban (1867. június 19-én kivégezték) növelte az uralkodói szolidaritást a két európai dinasztia között. Ausztria felajánlotta a segítségnyújtást az Indiával megteremtendő távírkapcsolat kiépítésében. Az oroszországi angol nagykövet, Beust kifejezett kérésére, nem jelent meg egy pánszláv konferencián...⁵⁰

Történetek természetesen apró incidensek is, melyek beárnyékolják a két ország viszonyát. 1869-ben osztrák államkötvényeket birtokló brit állampolgárok vártak kárpótlást a Monarchia kormányától, s követelésük nagy fejtörést okozott az angol nagykövetnek és Beustnak egyaránt.⁵¹

A „keleti kérdés”

A megismert dokumentumok alapján, úgy véljük, hogy van néhány fontos azonosság a Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia által képviselt keleti politikában.

Az angol állásfoglalás lényege az, hogy ebben a térségben is a kivárás és a be nem avatkozás politikáját kell folytatni. Ennek a politikának lényeges eleme a Török Birodalom életben tartása és annak elkerülése, hogy Oroszország vagy Franciaország lépjen a Török Birodalom helyére a világnak ezen a részén. Az angol diplomácia eszközei a nemzetközi konferenciák voltak, és azon elv következetes betartása, hogy igyekeztek nem bátorítani és támogatni a keleti birodalom felbomlasztására törekvő erőket.

Nyilvánvaló, hogy a megszerveződő Osztrák–Magyar Monarchia számára egyéb szempontok is felmerültek. A Török Birodalom fenntartása és megőrzése a felbomlástól ennek a politikának is lényeges, bár nem döntő célkitűzése volt, s az események hatására ez az elképzelés erőteljesen módosult, hiszen a balkáni helyzet változékonysága és a Török Birodalom stabilitásának hiánya miatt a Monarchia folyamatos és fokozódó aktivitásra kényszerült ebben a térségben. Valószínű az is, hogy a soknemzetiségű Török Birodalom bomló állapota a Monarchia vezető politikusai számára az ő birodalmuk jövőjének egyik lehetőségét vetítette előre. A keresztény (szláv) lakosság védelme, az orosz befolyás ellensúlyozása, a saját befolyás kiterjesztésének lehetősége mindinkább a Monarchia politikusainak érdeklődését is felélesztette. Ez a figyelem és érzékenység annál inkább indokoltnak tekinthető, mivel fennállt annak a lehetősége, hogy a balkáni erőviszonyok esetleg a Monarchia számára kedvezőtlenül fognak átrendeződni.

Lord Bloomfield világosan látta 1867-ben, hogy a Balkán térségében Ausztria fokozódó aktivitásával kell számolni. A krétai görög lakosság törökellenes felkelésének (1866 nyarán tört ki) idején körvonalazódott az ebben a térségben jellemzővé vált angol és osztrák magatartás.

A brit nagykövetet meglehetősen váratlanul érték Beustnak az angol aktivitásra, a fokozottabb angol beavatkozásra és a közös fellépésre irányuló türelmetlen kérdései: „Báró Beust sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Anglia változatlanul kevés hajlandóságot mutat a keleti kérdésben való aktívabb szerepvállalás kérdésében.”⁵² „Öccellen-

ciája ismét kifejezte az elmúlt héten már kifejtett azon reményét, hogy Angliával együttműködve rábírja a Portát, hogy az minden lehetséges engedményt megtegyen a keresztény lakosságnak annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a robbanás a Török Birodalomban.”⁵³ „Megjegyeztem báró Beustnak, hogy némiképp meglepett az, hogy Ausztria teljesen feladja hagyományos törökországi politikáját, s hogy ez a gyökeres változás engem teljesen váratlanul ért, s az az elszántság is, amellyel a görögök érdekeit támogatni látszik...”⁵⁴

Az angol állásfoglalás e kérdésben is teljesen egyértelmű, s Kréta kapcsán Lord Bloomfield így fogalmaz a görög uralkodó előtt (a görög királyi pár 1867 novemberében látogatást tett Bécsben): „...Mint Törökország egyik szövetségese és barátja, annak belső ügyeit tekintve Anglia nem térhet el a be nem avatkozás politikájától...”⁵⁵

Az átmeneti megoldást a krétai görög lakosság sorsát illetően az 1869-es párizsi nagyhatalmi konferencia jelentette (1869 január), bár a tárgyaló feleknek nem lehettek különösebb illúzióik a megállapodások tartósságát tekintve, hiszen ezek értelmében a török uralom továbbra is megmaradt a szigeten, az osztrák–magyar fél viszont szélesebb összefüggésben kívánta szemlélni a keleti kérdést: „Őexcellenciája (Beust — a szerző), úgy tűnt, most elfogadja és érvényesnek tekinti Méltóságod⁵⁶ táviratának érvelését, és még vitatkozni sem próbált a benemavatkozási politika kérdésében, nem úgy mint néhány nappal előbb, amikor 1867-es programjára hivatkozott. Most azonban úgy vélte, hogy a távirat sok olyan dolgot tartalmaz, melyek kedvező hatást gyakorolhatnak a keleti kérdés kezelésében. Úgy tűnik, hogy gróf Beust hajlandó teljes mértékben a párizsi konferencia rendelkezéseinek megfelelően cselekedni és igyekszik nem megzavarni a nagyhatalmak között fennálló harmóniát.”⁵⁷

A nagykövet ezzel kapcsolatban a következőket mondta Beustnak: „... nekem úgy tűnik, hogy a nagyhatalmaknak egységesen és szilárdan ragaszkodniuk kell a nyilatkozathoz (a párizsi konferencia nyilatkozatához — a szerző.); valószínűnek tartom, hogy idővel békés megállapodás alakul ki...”⁵⁸

Az angol külpolitika számára a másik fontos kérdés — mivel a Török Birodalom gyengesége miatt reális lehetőségnek tekintette annak felbomlását — a balkáni átszerveződés volt. Különös tekintettel arra, hogy milyen lesz a kapcsolat Ausztria és Oroszország között. Oroszország és Franciaország keleti, balkáni térnyerése sem Nagy-Britannia sem pedig az Osztrák–Magyar Monarchia számára nem volt, nem lehetett elfogadható. Az érdekazonosságból azonban még nem következik együttműködés: „... Ausztria látja, hogy Oroszország minduntalan intrikál; és ha valaha a Török Birodalom darabokra hullik, Ausztria biztosan szembekerül majd Oroszországgal, ezért a tőle telhető legnagyobb erőfeszítéssel igyekszik majd egy részt biztosítani magának a „beteg ember” örökségéből. Ausztria tehát saját létezésére nézve veszélyesnek tartja, ha Oroszország, illetve szövetségesei lesznek Törökország kizárólagos örökösei Európában. Nem férhet kétség ahhoz, hogy Ausztria egy napon arra fog törekedni, hogy annektálja a vele határos török tartományok egy részét, mindemellett jelenleg a nyugati hatalmak segítségét várja a szerbiai és makedóniai helyzet konszolidálásához, mindaddig, amíg van remény arra, hogy ezek az államok választalat képeznek az orosz terjeszkedéssel szemben.”⁵⁹

Néhány héttel később Lord Bloomfield Beust kancellár szavait idézi egyik jelentésében: „... arról is beszélt, hogy nem szabad szem elől tévesztenünk a szláv lakosság érdekeit. Éppen ezért úgy gondolta, elérkezett az az idő, amikor a legokosabb megváltoztatni Ausztria Törökországgal szembeni politikáját. Közbevetettem, hogy lehetséges, hogy

Törökország 'beteg', de az is lehet, hogy még hosszú ideig életben marad és — a birodalom fenntartása érdekében alkalmanként megnyilvánuló igyekezet esetében — évekig is létezhet annak ellenére, hogy Oroszország és Franciaország szakadatlan erőfeszítéseket tesz meggyengítésére ... lehet, hogy sor kerül megegyezésre Franciaország és Oroszország között Törökország felbomlásakor, de az is lehet, hogy nem; ám ha eljön az idő, Nagy-Britannia kész aktív szerepvállalásra Keleten..."⁶⁰

Ezekben a napokban Beust utasítja a londoni osztrák követet, Apponyi grófot, hogy beszéljen a külügyminiszterrel, ... és sürgesse Őfelsége, a királynő kormányát törökországi politikájának újragondolására ... Az ő (Beust — a szerző.) elképzelése az, hogy Oroszország befolyása gyorsan terjed és óriásivá terebélyesedhet ... Én csak azt tudtam megismételni, amit már néhány nappal ezelőtt is közöltem, mi Törökországban és másutt is, a be nem avatkozás politikáját folytatjuk ..." ⁶¹

Különösen érdekes Lord Bloomfield 1867. október 31-i távirata, amelyben annak a személyes meggyőződésének ad hangot, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország közötti romló viszonyokért a felelősség az orosz felet terheli. Ezt a véleményét a brit nagykövet a bécsi orosz nagykövet előtt fejtette ki: A kapcsolatok „helyzete semmiképpen sem kielégítő. Azt is kifejtettem neki, hogy ez főként a pánszláv mozgalomnak tulajdonítható, amely Ausztria legfőbb érdekei ellen irányul, és megnehezíti számára az általa végzett alkotmányozó tevékenységet. A pánszlávok ugyanis minden tőlük telhetőt megtesznek annak érdekében, hogy megakadályozzák a birodalom pártjai és nemzetiségei egyetértésének létrejöttét, amin pedig a kormány is fáradozik.”⁶² Szintén a két fél közti bizalmatlanságot jelzi ez, a Beustot a szerbiai és montenegrói intrikákkal kapcsolatban idéző jelentés: „...láthatóan nem kételkedik ezek komolyságában és főként orosz ügynököknek tulajdonítja őket.”⁶³

Egy évvel később még mindig a krétai események hatása és a balkáni helyzet ingtagsága határozta meg a keleti politikát. Lord Bloomfield a volt bécsi orosz nagykövettel, Stackelberg gróffal beszélgetve ismerkedett az orosz állásponttal: „Nyilvánvaló, Stackelberg gróf e tárgyban tett kijelentésének szellemisége Szentpétervárról eredeztethető, és Oroszország azt a látszatot kívánja kelteni, hogy Ausztria aktívan részt vesz a Török Birodalom egyes tartományaiban élő keresztény lakosság izgatásában, ugyanakkor teljességgel visszautasítja a segítség szükségességének elismerését, hogy Krétán az autonómia alapelve érvényesüljön, és ugyanígy a Török Birodalom más részein is, melyek, az orosz várakozásokkal összhangban, fokozatosan leválnak majd a szultán európai domíniumairól. Úgy beszélt, ahogy minden orosz tenné: szerintük Törökország végső haláltusáját vívja, és abban hisznek, hogy még barátai segítségével sem képes életét jelentősen meghosszabbítani.”⁶⁴

1868—1869 folyamán a balkáni helyzet instabil volta és veszélyessége ellenére az osztrák—magyar külpolitika, vállalva időnként a háború kockázatát is, a keleti politikában mindinkább a diplomácia eszközeinek felhasználására, és ezek segítségével a status quo fenntartására törekedett. Mindezt a külföldi megfigyelők is észrevették, s Lord Bloomfield jelentésében a következőket olvashatjuk a boszniai helyzettel kapcsolatban: „Titkos forrásból értesültem ... hogy nyilvánvaló egyetértés alakult ki ebben a kérdésben, nemcsak Törökországgal, hanem Franciaországgal is ... Ausztria kész katonai segítséget nyújtani Törökországnak, amennyiben Törökország igényli ezt ... ugyanakkor azonban nincs okom azt feltételezni, hogy Ausztria ebben a pillanatban túlzottan kívánja az aktív fellépést a keleti ügyekben; ezért azt gondolom, amit Ausztria el akar érni és remél, az a béke és a status quo fenntartása.”⁶⁵

A Bécs—Konstantinápoly vasútvonal kiépítése is, a nyilvánvaló gazdasági előnyök mellett, Törökország nagyobb biztonságát volt hivatva megteremteni. „Itt úgy vélik, hogy ha a vasúthálózatnak ez a vonala kiépül, az a béke garantálását jelentené azáltal, hogy megfelelő feltételeket biztosítana katonai egységek könnyű és gyors szállítására. Nyugat-Európából Törökország védelmére, bármely olyan esetben, ha Oroszország újra háborúval fenyegetné az Ottomán Birodalmat.”⁶⁶

A balkáni változásokban mind az osztrák, mind az orosz fél nagy veszélyeket és nagy lehetőségeket látott és igyekezett az eseményeket saját hasznára fordítani. Ilyen összefüggésben vetődött fel Mihály szerb herceg meggyilkolását követően az utódlás kérdése a kancellár és a nagykövet megbeszélései során: „... (Beust) azt a bizalmas észrevételt tette, hogy nem volna ellenére Szerbia, Moldova és Havasalföld uniója Hohenzollern Károly herceg uralma alatt ... határozottan ellenzi azonban Miklós montenegrói herceget, attól tartva, hogy az ő jelölését Oroszország támogatja. Én azt válaszoltam, hogy véleményem szerint nagyon valószínűtlen, hogy a szerbek Károly herceget választanák jövőbeli uralkodójuknak vagy hogy szívesen látnák országuk kormányát Moldova és Havasalföld fejedelemségeivel egyesítve, a két nép közötti szeretetből fakadó együttérzés hiányában.”⁶⁷

A román fejedelemségekkel kapcsolatos események újra meg újra megzavarják a Monarchia és Oroszország viszonyát. Beust tájékoztatta az angol diplomatát a legújabb fejleményekről: „Zavargások törtek ki a 'provinciákban', melyeket a zsidókérdés idézett elő; komoly katonai összeütközésekre is sor került. Öexcellenciája kijelentette, hogy olyan nagy zűrzavar uralkodott az országban, hogy orosz beavatkozástól kellett tartania, és meglehet, csapatainak bevonulásával is; ha ez a helyzet alakul ki. Ausztria nem maradhat tétlen, s úgy érezné, neki is kötelessége katonai ellenőrzés alá venni a Fejedelemség egyes részeit.”⁶⁸

Lord Bloomfield általában nem bízik az orosz jóakaratban, ezt bizonyítják következő gondolatai is, melyek Albert főherceg és II. Sándor, a varsói békét elősegítő találkozásával kapcsolatban fogalmazódtak meg: „Beust gróf mondta nekem, hogy ő hisz abban, hogy ez a találkozó a két dinasztia közti jó kapcsolatok kialakulása felé mutat, és hogy a főhercegnek nagy örömet okozott, hogy az orosz cár a Szent György katonai rend nagykeresztjét adományozta neki.”⁶⁹ A nagykövet nem állhatja meg Beust utolsó szavaira azt a megjegyzést tenni, hogy a nagyherceg ugyanazt kapta a cártól Custozzáért, amit a porosz király Königsgrätzért ...⁷⁰

1870-re mindenki számára világossá vált, hogy Magyarországnak eltérő érdekei vannak a keleti politikában. A kancellárra hivatkozva ezt a kérdést így látja az angol megfigyelő: „A magyar miniszterelnök sok honfitársához hasonlóan aggódik — Beust szerint — Ausztriának a szlávok közti befolyásának kiterjesztése miatt. Szerintük Ausztriában azt képzelik, hogy egy napon országuk képes lesz Oroszországgal vetélkedni ezekért a területekért. Beust gróf az ügyet teljesen más megvilágításban látja, és minden lehetőséget megragad arra, hogy támadja ezeket a véleményeket. Úgy véli, hogy amennyiben közös adminisztrációs rendszer jön létre Szerbia és Bosznia-Hercegovina között, ez csak Oroszország számára volna előnyös, hiszen annak célja hatalmát az Adriai-térség irányában kiterjeszteni, ám ezzel súlyosan megsértené Ausztria érdekeit.”⁷¹

Az európai kisállamok sorsa 1867 és 1871 között

1867 áprilisában az európai kisállamok helyzete került a nagyhatalmak érdeklődésének homlokterébe. A porosz—francia ellentét elmélyülésének háttérében a Luxemburgban állomásozó porosz csapatok sorsa és az ország jövőjének kérdése állt. Mivel a luxemburgi hercegség tagja volt az 1815-ös, Napóleon elleni koalíciónak, ezért porosz csapatok állomásoztak területén. III. Napóleon azonban, az 1866-os porosz sikereket ellensúlyozandó, szerette volna bekebelezni a kis hercegséget. Az angolok megijedtek, mi lesz, ha Franciaország lábbal tiporja az 1815-ös határmegállapodásokat? A vitás kérdések rendezésére ült össze a londoni konferencia 1867 májusában; a tárgyalások eredményeként a porosz hadsereg egységeit kivonták Luxemburg területéről, és elfogadták a hercegség semleges státuszát.⁷²

Az angol és osztrák állaspontok között egyetértés mutatkozott abban, hogy mindkét fél elszántan ragaszkodott az európai béke fenntartásához. Az angol vélemény lényege az, hogy a térségben nem történhetnek a Belgium függetlenségét veszélyeztető változások és meg kell akadályozni az esetleges francia térnyerést is: „... Anglia politikájának lényege a béke. és bármilyen, a béke folytonosságát biztosító lépést elfogadhatónak tekinthetünk, feltéve, hogy nem kerül sor Belgium függetlenségének veszélyeztetésére vagy területének csökkentésére.”⁷³

Az osztrák elképzelés is ismert volt Londonban, mely szerint „Luxemburgot Belgiumhoz csatolják, és Franciaország a belga határ Philippeville-nél történő kiigazítása-kor kapna egy Luxemburggal megegyező nagyságú területet.”⁷⁴ Az angol álláspont szerint Belgium léte az európai nagyhatalmi egyensúly fontos eleme. a Monarchia sorsát viszont csak annyiban érintette, hogy ha ebben a térségben nincs nyugalom, akkor a béke tartóssága másutt is veszélybe kerülhet.

Lord Bloomfield arról is beszámol egyik jelentésében, hogy hogyan látják Bécsben az angol külpolitika törekvéseit és hatását: „Beust gróf azzal folytatta, hogy az utóbbi évek tartózkodó angol politikája bátorítólág hatott a kontinens államaira, melyek annexióról álmodoznak; e politika azt a képzetet keltette, hogy Anglia nem kívánja korlátozni ambícióit. Ő (Beust) ezt rendkívül sajnálja és attól tart, hogy ezt a politikát Anglia is megbánja majd és egy napon sajnálni fogja, hogy elveszíti régi szövetségeseit. Azt válaszoltam erre, hogy mi boldogan folytatjuk, az egyetértés jegyében, politikánkat Franciaországgal, és bízom a Császár Anglia iránti jóindulatában; országunk — és ezt Őcsászári Felsége is jól tudta — nagyon is érdekelt Belgium függetlenségében. Bízom a császár jóindulatának folytonosságában, amely lehetővé teszi a két ország számára egymás megértését, amelynek a béke folyamatosságát kell eredményeznie. Abban is bízom, hogy Beust gróf teljes komolyságában tekint a Belgium és Franciaország között kialakult problémás helyzetre, és felajánlja befolyását az egyetértés felé vezető út egyengetésében, a Belgium függetlenségével és semlegességével kapcsolatos szerződésekben foglaltak alapján. (Beust gróf) válaszként kijelentette, hogy Ausztria érdeke a béke és országának annak eléréseért munkálkodni.”⁷⁵

S egy évvel később ugyancsak ebben a kérdésben az angol nagykövet a következőképpen foglalja össze a kancellár álláspontját: „Biztos vagyok abban, hogy (Beust) véleménye szerint valamely független állam háborút viselhet egy másik független állammal anélkül, hogy bármely más ország véleményét kikérné, a semleges államok esetében azonban ezt a szokást nem lehet alkalmazni, s úgy gondolja, hogy Belgium, Svájc és

Luxemburg azon államok kategóriájába tartozik, amelyeknek területét sem elfoglalni nem lehet, sem pedig ügyeikbe beavatkozni nem lehetséges anélkül, hogy a beavatkozók ne viselnék az említett államokkal kapcsolatos szerződések megszegéséért a felelősséget.”⁷⁶

Itália

E térségben az Osztrák—Magyar Monarchia számára a római katolikus egyházfővel és magával Rómával kapcsolatos kérdések rendezése volt az elsődleges feladat. A megoldást nehezítette az a tény, hogy F. F. von Beust protestáns volt, s a kérdés rendezéséhez a kancellár és a császár közti teljes egyetértésre volt szükség. Lord Bloomfield is érzekelte a problémát, s Beustról szólván megjegyzi: „Helyzete furcsa és szokatlan e birodalom protestáns minisztereként, s ezzel magyarázható, hogy tartózkodóbbnak kell lennie, mint ez egyébként szándékában állna...”⁷⁷ Ugyanebben a jelentésben szó esik Beust terveiről is: „...reménykedett abban, hogy bár elkerülhetetlennek látszik Róma idegen hatalom általi megszállása, ez talán háború vagy komolyabb összetűzés nélkül valósul majd meg, feltehetőleg Franciaország és Itália közti egyetértéssel. Képtelen voltam bármiféle információt szerezni azzal kapcsolatban, hogy mik az ő elvárásai egy ilyen okkupáció megtörténte esetében, hiszen minden gondolatát az foglalta le, hogyan tudná megakadályozni, hogy Ausztria is belekeveredjen az eseményekbe... (s az osztrák közvéleményt említve — a szerző) abban bíznak, hogy a Pápa számára biztosítanak egy, az önálló létezéshez szükséges területet, és Rómát megtarthatja székhelyül.”⁷⁸

Osztrák vélemény a kérdésről 1871-ből: „... a Pápanak teljes szabadságot kell biztosítani a lélek ügyeiben, de világi hatalom nélkül...”⁷⁹

Az ezt követő években az angol diplomácia elégedetten szemlélte Itália és az Osztrák—Magyar Monarchia közeledését: „Öexcellenciájának tolmácsoltam Őfelsége a Királynő kormányának elégedettségét a császári kormány Itáliával folytatott politikájával kapcsolatban.”⁸⁰

Londonba küldött jelentésében azonban Beust kritikus véleményéről is beszámol, aki így nyilatkozott az olasz politikáról: „Az olasz kormány politikáját ... általában pillanatnyi érdekek diktálják, és nélkülöz bármiféle szilárd alapot.”⁸¹

Franciaország

1867-ben megalapozottnak tűnt az osztrák—francia viszony rendezése és a két ország közti harmonikus kapcsolatok kialakítása. A dinasztikus szolidaritás, a poroszellenesség, a kancellárnak a francia nép felé megnyilvánuló szimpátiája (amely még akkor erősödött meg, amikor Beust szász miniszterként működött) — ezek a tényezők mind az együttműködés megteremtését látszottak előmozdítani.

Felmerültek azonban bizonyos kételyek is: az 1866-os katonai összeomlás után milyen érték lehet Franciaország számára Ausztria szövetsége. Az angol politikusok úgy vélték, hogy az osztrák—francia együttműködés fontos eleme az európai hatalmi politikának, növeli az európai béke szilárdságát, mindemellett a francia magatartást kiszámíthatatlannak tartják, és nincsenek illúzióik ezen a téren. Franciaország nem remélhetett sokat Ausztriától: „A francia nagykövet a továbbiakban azt is elmondta nekem, hogy mielőtt elhagyta Párizst, a császár megkérdezte tőle, hogy mit gondol, háború esetén Ausztria

semlegességét kívánja-e megtartani vagy kész szolgálnia a francia ügyet. Mire ő (a francia nagykövet — a szerző) azt felelte Öcsászári Felségének, hogy Franciaországnak nem szabad Ausztriára számíttania, amely, véleménye szerint, megtartja semlegességét ameddig csak lehetséges...”⁸²

III. Napóleon és felesége ausztriai látogatása (Salzburg. 1867. aug. 18—21.) alkalmat adott a két ország közötti nézetazonosság megfogalmazására. Lord Bloomfield a bécsi francia nagykövet előtt a következő észrevételt tette: „... biztos vagyok abban, hogy kormányom meglepéssel fogja venni a salzburgi megbeszélések tényét, hiszen ezek a megbeszélések kifejezetten az európai béke érdekeit szolgálták...”⁸³

Anglia számára fontos volt az is, hogy III. Napóleon nem kapott bátorító ígéreteket Ferenc Józseftől egy esetlegesen kirobbanó francia—porosz háború esetére: „Értesültem (Lord Bloomfield — a szerző) továbbá arról is, hogy Napóleon császár Párizsba való visszaérkeztekor már biztosan tudta azt ..., hogy Franciaország, háború esetén, nem számíthat nagyobb katonai támogatásra Ausztria részéről...”⁸⁴

A salzburgi találkozót jelentőségét a következőképpen foglalja össze a bécsi angol nagykövet: „...világossá vált számomra az, hogy a salzburgi találkozó a jövőre nézve általában növekvő egyetértést hoz majd Bécs és Párizs között, és hogy Ausztria továbbra is kísérleteket tesz majd arra, hogy Franciaországot elválassza Oroszországtól, és hogy megújult erővel demonstrálja a francia kormány előtt azt a veszélyt, amelyet az Oroszország által oly lelkesen támogatott nagyszláv mozgalom jelent Európa számára; s ezt a mozgalmat Ausztria úgy tekinti, hogy veszélyezteti érdekeit mind az országon belül, mind pedig Keleten.”⁸⁵

Majd a kancellárt idézve így folytatja: „... nem bizik a béke hosszú ideig való fenntartásának lehetőségében. Nem hiszi, hogy a francia kormánynak e pillanatban szilárd elképzelései volnának, de felkészültek minden eshetőségre; és arról a biztosítékról, melyet a francia miniszter a békére vonatkozóan adott az a véleménye, hogy ez lehet a nyilatkozók őszinte kívánsága, és a francia nép valószínűleg nem készül a háborúra, de így volt ez 1859-ben is, amikor az események hirtelen és a béke-megnyilvánulások ellenére következtek be. Franciaország háborús cselekmények részesévé lett. Ez, véli ő, bármely pillanatban ismét bekövetkezhet, és szükség esetén Franciaország, természetesen, most is éppoly felkészült mint akkor volt.”⁸⁶

A francia—porosz háborút megelőző hónapokban a nagykövet így látta az Osztrák—Magyar Monarchia és Franciaország viszonyát: „Politikája (Beusté — a szerző) valamennyi országgal rendezett, különösképpen Franciaországgal, melyet Ausztria természetes szövetségésének tekint, és amellyel széles körű és kielégítő kapcsolatokat tart fenn általános politikai kérdésekben ...”⁸⁷

Poroszország

A königgrätzi váratlan és megsemmisítő vereséget (1866) követően 1867 tavasza enyhülést ígért Poroszország és a Monarchia kapcsolatrendszerében. De a luxemburgi krízissel kapcsolatban újra kialakuló háborús veszélyhelyzet állásfoglalásra kényszerítette Ausztriát is. Lord Bloomfield e témában is folytatott beszélgetéseket Beust kancellárral: „Néhány általános beszélgetésben szóba került, hogy milyen álláspontra helyezkedik majd Ausztria a Franciaország és Poroszország közti háború kitörése esetén, s nyilvánvaló, hogy bár létezik a Poroszország irányában megnyilvánuló izzó gyűlölet, és a maga-

sabb társadalmi körökben nagy a revans utáni vágy ... azonban ő (Beust — a szerző) elégedett volna a semlegesség megőrzésével.”⁸⁸

Ez a kettősség fogja mindvégig jellemezni az osztrák, majd osztrák—magyar, Poroszországgal kapcsolatos érzelmeket és külpolitikát az általunk elemzett korszakban. A Poroszországgal szembeni aktív, fegyveres fellépéshez hiányoztak mind a szükséges diplomáciai, mind pedig a nélkülözhetetlen katonai feltételek. Létezhetett természetesen olyan elgondolás, melyben a racionális érvek a háttérbe szorulhattak volna, ám a kockázat elrémítően nagy volt. Nagy-Britannia békét kívánt a kontinensen, míg Oroszország a kétfrontos háború rémét idézte az Osztrák—Magyar Monarchia politikusai elé. Beust véleménye szerint: „... Poroszország mindig aktív Prágában és Pesten, valamint a fejedelemségekben, ahol titkos ügynökei Ausztria érdekei elleni intrikálással foglalkoznak.”⁸⁹

Az angol diplomata tárgyilagosan ítéli meg a helyzetet a porosz—osztrák sajtóháború idején is, arról biztosítva az angol külügyminisztert, hogy „... nincs háborús párt a birodalomban. Valamennyi párt meggyőződése, hogy a béke elengedhetetlen a hadsereg újjászervezéséhez, az alkotmány fejlesztéséhez, amelyet jelenleg valósítanak meg, mindezek befejezése többé-kevésbé a külföldi tőkebefektetésektől függ, és egy újabb háború vállalása a jelenlegi helyzetben az egész Osztrák—Magyar Monarchiát a megállíthatatlan felbomlás folyamatába sodorná.”⁹⁰

A bécsi porosz követtel is tanulságos beszélgetést folytatott Lord Bloomfield a porosz—osztrák ellenségeskedések kérdésével kapcsolatban: „... (a porosz követ — a szerző) titokzatosan megjegyezte, hogy részben gróf Beust állt útjába a két kormány közti jobb kapcsolatok visszaállításának. Bismarck személyes ellenszenvvel viseltetik vele (Beust — a szerző) szemben, és ő nem lát semmiféle esélyt a két ország közötti kapcsolatok fejlesztésére mindaddig, amíg gróf Beust az ausztriai ügyek irányítója. Azt mondtam báró Werthernek, hogy igen veszélyes következményekkel járhat gróf Beust kormányának megbuktatását megkísérelni — és Beust sem fog könnyedén lemondani hivataláról. Beust felbecsülhetetlen értékű és hasznos változtatásokat valósított meg a birodalomban és élvezi a császár valamint az alkotmányos párt támogatását.”⁹¹

1869 kora tavaszán a brit követ jelentéseiben nagyon sok szó esett a francia—porosz háború lehetőségéről, s arról, hogy az esetlegesen bekövetkező háborúban milyen álláspontra helyezkednek a délnémet államok és az Osztrák—Magyar Monarchia: „Amikor csak alkalom nyílt a beszélgetésre gróf Beusttal, ő mindig egyértelműen azt kívánta velem megértetni, hogy nem akar belekeveredni a délnémet államok ügyeibe, s politikája szigorúan a prágai békekötés pontjain alapul, de rendszerint azt a benyomást keltette, hogy a délnémet államok által kedvezőtlenül fogadott növekvő porosz befolyás miatt nem valószínű, hogy ezek a Majnátnál délre fekvő államok a közeljövőben terveznék az egyesülést az Északnémet Szövetséggel.”⁹²

A dinasztiai vezetők közti kapcsolatok sem adtak okot különösebb optimizmusra: „Attól tartok, hogy évek telnek el még addig, amíg a szívélyes vagy akár csak jó kapcsolatok újra helyreállíthatóak lesznek a két dinasztia között...”⁹³

A porosz herceg bécsi látogatásának (1869. október) ténye és egyéb apró jelek mégis arra mutatnak, hogy a kapcsolatok átmenetileg normalizálódtak. „Gróf Beust megmutatta nekem a táviratot, melyben gróf Wimpffen (a berlini osztrák követ — a szerző) jelentést tesz a gróf Bismarckkal folytatott első megbeszélésről ... fontos változás az osztrák és porosz kormány kapcsolataiban ... jelenleg jó megértés van közöttük...”⁹⁴

A francia—porosz háború és az orosz aktivitás a „keleti kérdés”ben

A háborút közvetlenül megelőző időszak legfontosabb diplomáciai fejleményeinek a javuló osztrák—porosz kapcsolatok és a porosz—orosz közeledés tekinthető.

Mint azt az előző fejezetben láthattuk, a francia—porosz ellenségeskedés meghatározta az európai külpolitikai kapcsolatokat, és nem lehetett kizárni annak lehetőségét sem, hogy fegyveres összecsapásra kerül sor a viszálykodó felek között. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy mind az Osztrák—Magyar Monarchia, mind pedig Nagy-Britannia diplomáciájának vezetőit váratlanul és felkészületlenül érték az 1870-es nyári események: egy Hohenzollern jelölése a spanyol trónra és az emiatti francia tiltakozás ereje és szenvélyessége.

Lord Bloomfield 1870. július 9-én, egy titkos jelentésben említi meg először az osztrák aggodalmakat: „Nagy félelem uralkodik itt azzal kapcsolatban, hogy milyen hatást vált ki Berlinben az első francia nyilatkozat. Gróf Wimpffent arra utasították, hogy mérsékletet sürgessen, és gróf Beustnak nincsenek kétségei afelől, hogy Őfelsége a Királynő kormánya is hasonlóképpen fog cselekedni annak ellenére, hogy a Hohenzollern-jelölés kérdésének felmerülése óta semmiféle hír sem érkezett gróf Apponyitól. Gróf Beust bízik abban, hogy a nehézségek növekedése esetén Őfelsége a Királynő kormánya nem fog idegenkedni attól, hogy közvetítsen Franciaország és Poroszország között.”⁹⁵

Az angol követi jelentésből pontosan körvonalazható a válság idején megmutatkozó osztrák—magyar politikai magatartás. Annak ellenére, hogy a vezető politikusok és a felső társadalmi rétegek szimpátiával fordultak a franciák felé, az osztrák—magyar politika lényege ekkor „mindent elkövetni annak érdekében, hogy elősegítsék a Franciaország és Poroszország között kialakult nehézségek békés megoldását ... E szerencsétlen ügygel kapcsolatos néhány általános jellegű beszélgetésünk során Beust gróf rosszallását és sajnálkozását fejezte ki azon meggondolatlan szóhasználat miatt, mellyel a francia kormány élt a Parlamentben, és amelynek következményei a helyzet növekvő nehézségei és veszélyei lehetnek, és amely leginkább megnehezíti a barátságos megoldást.”⁹⁶

1870. július 11-én a helyzet még kritikusabbnak mutatkozott: „(Beust) nem titkolhatja előttem, hogy amennyiben Poroszország királya vonakodik visszautasítani Hohenzollern Lipót herceg jelölését, ő nem lát lehetőséget a két hatalom közti kompromisszumra — jelenleg mindent sötétnek és reménytelennek ítélt.”⁹⁷

1870. július 16-án a nagykövet két másik fontos összefüggésre is utalt jelentésében. Az egyik a magyar állásfoglalásról, a másik pedig az osztrák semlegesség döntő feltételéről számol be: „Andrássy gróf, a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy a Külügyminisztérium szakadatlanul munkálkodik a béke érdekében, és ebben a szellemben folytatja tevékenységét, továbbá biztosította a Házat, hogy tökéletes összhang létezik a bécsi kormány és Pest között ebben a kérdésben ...”⁹⁸ Valamint: „Ausztria megőrzi semlegességét, anélkül, hogy ezt nyilatkozatban is kijelentené, mindaddig, amíg Oroszország nem vesz részt a konfliktusban.”⁹⁹

Az angol félelmek ekkoriban leginkább Belgium sorsával kapcsolatosak: „Megkérdeztem Őexcellenciáját, tudna-e valamit mondani Franciaország Belgiummal kapcsolatos szándékairól...”¹⁰⁰

1870. július 20-i elemzésében Lord Bloomfield visszatekint a Beust-korszakra és megpróbál, a közeljövővel kapcsolatban, következtetéseket levonni: „...a (jelenlegi — a szerző) kormány politikájának tendenciája éppen ellentétes a megelőző két kormány po-

litikájával, melyeknek állandó törekvése volt Ausztriát Anglia szövetségeseként látni, gróf Beust azonban úgy gondolta, hogy Ausztria jövője biztosabb lesz és anyagi érdekei így határozottabban fognak érvényesülni, ha a Franciaországgal való kapcsolatot minden más országgal szemben előnyben részesíti...’’¹⁰¹

A francia—porosz ellenségeskedés idején pedig: „...közismert, hogy a birodalom kancellárjának a francia érdekek iránti készsége rendszeresen megmutatkozik...’’¹⁰² A keleti kérdésben is egyetértés mutatkozott: „...nem hiszem azonban, hogy bármelyikük (Beust vagy Duc de Gremont — a szerző) is számított volna arra, hogy a Hohenzollern-incidens ilyen gyorsan előidézi majd a dolgok jelenlegi állását, és hogy az jel lehetne az azonnali háborúra...’’¹⁰³

A francia körök azonban elégedetlenek az osztrák magatartással: „A bécsi közhangulat (és különösen a középosztályé) úgy jelenik meg a sajtóban, hogy az teljes mértékben a kormányt támogatja a szigorú semlegesség politikájában — az általános közvélemény Poroszország mellett áll ... A felső osztályokban és a híres cseh családokban nem él szeretet Franciaország, és még kevésbé annak császára iránt, de lappangó vágy ösztönzi őket a sadowai vereség miatti revansra; másrészt úgy érzik, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia szempontjából a poroszok döntő győzelme és az abból következő európai hegemoniájuk végül Ausztria megsemmisülését okozná, ha viszont a franciák győznének, akkor a jelenlegi hanyatlásból talán felemelkedhetne. Bármilyen lesz is az eredménye a háborúnak, Ausztria kilátásai a jövőre nézve nem nevezhetők bátorítónak és jelen pillanatban hadserege sem annyira felkészült, mint a korábbi években...’’¹⁰⁴

E sorok is egyértelműen mutatják, hogy a konfliktus idején az osztrák—magyar politikusok manőverezési lehetőségei igen korlátozottak voltak. A semlegesség megőrzésén és az állandóan változó helyzethez való alkalmazkodáson kívül nem kínálkozott más, esetleg jobb megoldás. A legriasztóbbak azonban az esetleges gyors francia vereség következményei voltak, hiszen akkor a Monarchiának a kontinensen szembe kell néznie a porosz—orosz túlsúllyal, és ez veszélybe sodorhatná az Osztrák—Magyar Monarchia európai nagyhatalmi szerepét és keleti pozícióit is.

1870 augusztusában azonban mind angol, mind pedig osztrák részről úgy ítélték meg a helyzetet, s ez megnyugtatólag hatott mindkét oldalon, hogy Oroszország egyelőre nem lép be a háborúba, hiszen hadserege még felkészületlen: „Beust gróf azt válaszolta, hogy a legutóbb Szentpétervárról kapott beszámolók úgy mutatják, hogy az ország nem túl kedvezően viszonyul Poroszországhoz, és arról is informálták ..., hogy sem a hadsereg, sem a tengerészet nincs olyan állapotban, hogy azonnal háborúba léphessen... Én úgy gondoltam, hogy valamennyi semleges hatalomnak a háború lokális méreteiben tartásán kell munkálkodnia...’’¹⁰⁵

Az osztrák katonai előkészületek és a nagyhatalmak közti szövetségi kombinációkról szóló híresztelések aggodalmat keltettek Londonban, s ez szóba került egy beszélgetésben is (Lord Bloomfield és Beust gróf között): „Kijelentettem, hogy a fegyverkezés, amelyről azt beszélük, hogy folyamatban van Ausztriában, arra kényszerítheti Oroszországot, hogy felhagyjon semlegességével; és úgy tűnik, Berlinben is él valamiféle gyanú Ausztria rejtett szándékaival kapcsolatban ... Beust gróf azt felelte, biztosítva engem, hogy az Osztrák—Magyar Monarchiának nincs szándékában felhagyni semlegességi politikájával. Megemlítettem gróf Beustnak, hogy egyéb híresztelések szintén nyugtalanságot okoztak Berlinben, ezek a híresztelések azt tartalmazták, hogy az osztrák—magyar kormány tárgyalásokat folytat egy jövőbeli szövetségről és kölcsönös együttműködésről

Franciaországgal, Itáliával és Törökországgal ...Őexcellenciája tagadta, hogy bármi igaz is lenne ebből, s ha szabad megjegyezni, még ha szó is lenne ilyesmiről, a porosz hadsereg sikerei úgyis szertefoszlaják szándékaikat.”¹⁰⁶

Lord Bloomfield azonban nem hisz az osztrák—magyar békeszándékban, hiszen egy esetleges francia vereség következménye az volna, hogy Ausztria—Magyarország egyedül állna szemben a porosz és orosz nagyhatalmi törekvésekkel: „Több alkalommal is számot adtam az osztrák kormány erős francia tendenciáival (bár a külvilág felé semlegességről nyilatkoznak) kapcsolatos meggyőződésemmek; a kormány több tagjának hangneme és megnyilatkozása csak erősíti ezt az impressziómat, és attól tartok, hogy amikor elérkezünk a béketárgyalásokhoz, gróf Beust hűséges támogatója lesz a francia érdekeknek ... nincs ember Ausztriában, aki Kuhn tábornoknál (a hadügyminiszter — a szerző) jobban akarná a revansot az 1866-os csehországi katasztrófiáért. Meg kell mondanom, hogy ez az érzés meglehetősen eluralkodott a társadalom felső osztályaiban. A közvélemény és a középosztály véleménye azonban nem változott. Ők és a kereskedők rétege általánosságban inkább Poroszország, semmint Franciaország mellett áll ... Nem titkolhatom el abbéli féltelmemet, hogy ez a kormány komolyan azt fontolgatja, hogy előbb vagy utóbb beavatkozik a háborúba...”¹⁰⁷

A francia vereség nem várt híre szeptember 3-án érkezett Bécsbe: „...ezen a reggelen hírek érkeztek a francia hadsereg sedani fegyverletételéről, és arról, hogy Napóleon császár megadta magát a porosz királynak. Ezt követően Beust gróf hamarosan hívatott ... és közölte, feltételezése szerint ez az esemény utat nyit majd a tárgyalásokhoz, és örömeire szolgált Őfelsége a Királynő kormányával tudatni azon reményét, hogy az események után rögtön meg fogják találni az eszközöket a közvetítésre a hadban álló felek között, és biztosítani kívánta általam Lordságodat (vagyis az angol külügyminisztert — a szerző), hogy ő az együttműködés valamely formájára vágyik, hiszen az hasznos lehet és elvezethet e pusztító háború befejezéséhez. Beust grófot felkészületlenül érte a császári hadsereg ilyen hirtelen összeomlása, és ez természetesen véget vet az itteni körökben meglévő csalóka reményeknek és annak a gondolatnak is, hogy maradt még némi esélye a Császárság ügyének... az osztrák—magyar kormány gondolatai már a francia birodalom bukásából született köztársasági mozgalommal való találkozó felé irányulnak, amely komoly befolyásra tehet szert más országokban is.”¹⁰⁸

Az angolok változatlanul nagyon fontosnak tartották Belgium függetlenségének, a nagyhatalmak általi, ismételt garانتálását. Éppen ezért elégedetlenkedve fogadták az e fontos kérdésben megnyilvánuló osztrák magatartást: „Beust gróf azt mondta, hogy amilyen mértékben óhajtaná Belgium semlegességének fenntartását, éppoly mértékben teszi képtelenné Ausztriát földrajzi helyzete arra, hogy ezen ország érdekében Angliához hasonlóan cselekedjék ...nem tekinti tanácsosnak újabb garanciák vállalását... éppen ezért Őfelsége a Királynő kormánya elégedetlen amiatt, hogy két nagyhatalom az eredeti Belgium-szerződés aláírói közül — Ausztria és Oroszország — most, amikor szükség volna rá, kevésbé akar együttműködni Angliával az eredeti szerződés jövője érdekében.”¹⁰⁹

*

1870 őszén Oroszország is elérkezettnek látta az időt a cselekvésre, a balkáni aktivitásra, az 1856-os párizsi békefeltételek revíziójára. Franciaország és Poroszország hadban álltak egymással, az utóbbinak fontos volt az orosz kapcsolat. A vereség hatására Francia-

ország is engedékenyebb magatartást tanúsított Oroszországgal szemben a keleti kérdésben, hiszen a vereség lehetetlenné tette, hogy a francia külpolitika bármiféle ellenállást tanúsítson az orosz igényekkel szemben. Kedvező a pillanat Oroszország számára azért is, mivel az európai hatalmak összhangja megszűnt a Török Birodalommal kapcsolatban. Az Osztrák—Magyar Monarchia nem készült fel egy esetleges háborúra, Anglia pedig szintén nem volt elég erős ahhoz, hogy több helyszínen is beavatkozzék.

Orosz katonai aktivitással nem számoltak sem Bécsben, sem pedig Londonban az európai konfliktus idején. Mégis mindkét helyen figyeltek az orosz magatartásra. 1870 júliusában merült fel komolyabban az orosz álláspont elemzése a nagykövet és a kancellár beszélgetéseiben: „Közöltem gróf Beusttal, hogy információim alapján minden okom megvan azt gondolni, hogy a nagyarányú orosz fegyverkezésről szóló jelentések valótlanok, de aggodalmamnak adtam hangot a galíciai mozgalommal kapcsolatban, melynek hatására az orosz birodalomban élő lengyelek is megmozdultak, és így Oroszország nem marad az események csendes megfigyelője. S hozzátettem azt is, hogy az orosz cár biztos számíthat egész birodalma támogatására a lengyel forradalom elfojtásában ... Oroszország rosszállón nézte a galíciai kormányzás alkotmányos rendszerét ... és Alfred Potocki gróf úgy véli ..., hogy amennyiben a galíciai események Lengyelországra is hatással lesznek, az orosz kormány megkísérel hatást gyakorolni Ausztriára, amelynek az természetesen ellenáll majd ...”¹¹⁰

1870 őszen a porosz és francia magatartás bátorítólag hatott az orosz törekvésekre. A kancellár biztos forrásból értesült mindarról, ami Thiers szentpétervári látogatásakor történt: „Erre azért került sor, mert Thiers-nek felhatalmazása volt „tisztá lap”-ot ajánlani Oroszországnak a keleti kérdésben, amennyiben az (Oroszország) Franciaország segítségére siet abban, hogy megszabaduljon a jelenlegi nehézségektől ... (Beustnak — a szerző) nincs kétsége afelől, hogy tökéletes egyetértés létezik Poroszország és Oroszország között is a keleti ügyekben.”¹¹¹

A bécsi angol nagykövet az orosz igények konferencián történő megvitatásában egyéni véleményének adott hangot: „Úgy gondoltam, ki kell fejeznem ellenvéleményemet egy ilyen konferenciával kapcsolatban — különösen abban az esetben, ha ennek tervezett helyszíne Pétervár lenne; és azt is meg kell jegyeznem, hogy egy ilyen konferencia témájáról előzetesen kell megállapodni, és mindenekelőtt meg kell érteni azt, hogy a jelenlegi háború nincs összefüggésben a keleti kérdéssel; ami pedig Nagy-Britanniát és Törökországot illeti, megfelelő eszközökkel tiltakozniuk kellene az 1856-os szerződések revíziója ellen.”¹¹²

A konferenciát végül Londonban rendezték meg, s a Monarchia képviselője igyekezett meggátolni az orosz törekvéseket, és azt kívánta, hogy ezt a magatartást elítéljék. Az angol vélemény szerint ez azért volt szükséges, „mert gróf Beust lényegesnek tartja, hogy a konferencia eredményeként elmarasztalják Oroszországot, mint olyan hatalmat, amely aláírta a párizsi békét, s a lehető legkisebb mozgásteret engedélyezné Oroszország számára.”¹¹³

Konklúzió helyett

Végül vizsgáljuk meg azt, hogy milyen, egy új európai rend megteremtése felé mutató lehetőségek tűnnek fel a diplomáciai dokumentumokban.

Az angol diplomácia bécsi vezetője a francia—porosz háború következményeit taglalva fontosnak ítélte, hogy felidézze azt a pesti delegációban elhangzott beszédet, amely

a francia—orosz együttműködést látnoki módon vetítette előre: „Mr. Klaczko beszédének egyetlen érdeklődésre számot tartó része az, amelyben bizalmasan megjósolja, hogy a jelenlegi háború elkerülhetetlen következménye az lesz, hogy létrejön egy szövetség Franciaország és Oroszország között.”¹¹⁴

A porosz katonai győzelem és a császárság proklamálása az Osztrák—Magyar Monarchia és Németország kapcsolatainak új alapokra helyezését igényelte. Ezt mindkét oldalon fontosnak ítélték, és angol részről sem ütközött ellenállásba. Nagy-Britannia népe: „örülne ha jó és szívélyes egyetértést tapasztalna Ausztria és Németország között, és ezt e két ország és Európa érdekében állónak tekinti.”¹¹⁵ Majd Beust kancellárt idézve Lord Bloomfield így folytatja: „... legfőbb óhaja Őfelsége a Királynő kormányával való legbizalmasabb együttműködés ...”¹¹⁶

A Monarchia és Németország kapcsolatainak rendezése komoly lehetőséget jelenthetett Oroszország túlzott ambícióinak korlátozására a „keleti kérdés”-ben. Ezzel kapcsolatos a következő gondolatmenet: „A jelenlegi helyzetben nincs okom azt hinni, hogy az orosz befolyás gyors növekedésével kellene számolni Törökországban; Európa érdekeit nagyban szolgálná a keleti kérdésben megmutatkozó egyetértés Németország és a Monarchia között ...”¹¹⁷ Ugyanebben a kérdésben, Beusttal kapcsolatban, megjegyzi: „Ő nem tenne meg mindent, ellentétben Andrassy gróffal, annak érdekében, hogy elnyerje Poroszország szimpátiáját Oroszországgal szemben ...”¹¹⁸

Lord Bloomfield nem hisz abban, hogy a közeljövőben létrejöhetne egy új „Szent Szövetség” az Osztrák—Magyar Monarchia, Németország és Oroszország között a nyugati demokrácia eszméje ellen: „Uram! Bécsi diplomáciai körökben létezik egy olyan elképzelés, mely szerint a Nyugat-Európában terjedő demokráciával szemben a régi Szent Szövetség újjászervezésére volna szükség, a bécsi Udvar, Berlin és Szentpétervár együttműködésével ... Bécs és Szentpétervár kapcsolataiban azonban semmi változást sem látok. Az osztrák kormány az Oroszországgal való jó kapcsolatok kialakítására törekszik, ám nagy különbség létezik a jó és a szívélyes kapcsolatok között. Beust gróf számos alkalommal hajlandónak mutatkozott arra, hogy kedvezőbb kapcsolatokat hozzon létre Oroszországgal, ám ennek megvalósítása lehetetlennek bizonyult Andrassy gróf e kérdésben képviselt nézetei miatt, s hozzátehetem, hogy ennek a nézetnek sok híve van a magyar parlamentben is. Bizalmatlanságuk mit sem változott 1848 óta, amikor az orosz hadsereg segítségével fékezte meg Ausztria a magyar forradalmat. Ezért nem félek attól, hogy amíg Andrassy gróf lesz Magyarország miniszterelnöke, szoros szövetség alakulhatna ki Oroszország és Ausztria között. Franciaország összeomlása a Poroszországgal vívott háborúban azonban arra kényszeríti Ausztriát, hogy új szövetségest keresen, s ezért valószínű, hogy nagyobb egyetértésre törekszik majd Oroszországgal.”¹¹⁹

Jegyzetek

- 1 *Bridge, F. R., Bullen, R.*: The Great Powers and the European States System, 1815—1914. London, 1980. 1—2.
- 2 A kérdéssel kapcsolatban részletesen lásd i. m. 18—19.
- 3 Uo. 18.
- 4 Uo.
- 5 Uo. 19.
- 6 Az életrajzi adatok forrásai: The Dictionary of National Biography. eds. Sir L. Stephen and Sir S. Lee, vol. II. Oxford University Press 1917-től, és Foreign Office List (1869), London.

- 7 A találkozóra 1867. augusztus 18—21 között került sor Salzburgban.
- 8 Foreign Office, London (a továbbiakban: F. O.) 7/726, „titkos”; No. 297. 1867. augusztus 27.
- 9 F. O. 7/726, Bloomfield Londonba, No. 327. „Titkos”. 1867. okt. 1.
- 10 F. O. 7/726, Bloomfield Londonba, No. 326. 1867. okt. 1.
- 11 A szerző kiegészítése.
- 12 F. O. 7/737, Bloomfield jelentése Londonba, No. 188. 1868. aug. 28.
- 13 F. O. 7/748, Bloomfield jelentése Londonba, No. 6. „szigorúan titkos”, 1869. január 5.
- 14 F. O. 7/748, B. jelentése Londonba, No. 18. „szig. titkos”, 1869. I. II.
- 15 F. O. 7/749, B. jelentése Londonba, No. 93. 1869. március 2.
- 16 *Bridge-Bullen*: i. m. 17.
- 17 F. O. 7/752, B. jelentése Londonba, No. 314. 1869. július 26.
- 18 F. O. 7/727, B. jelentése Londonba, No. 399. 1867. nov. 12.
- 19 F. O. 7/722, No. 42. 1867. ápr. 2.
- 20 F. O. 7/736, No. III. „titkos”, 1868. június 23.
- 21 F. O. 7/736, No. 122. „titkos”, 1868. június 29.
- 22 F. O. 7/767, No. 83. (305 b old.). 1870. augusztus 31.
- 23 F. O. 7/749, No. 108. 1869. március 16.
- 24 F. O. 7/752, No. 286. 1869. július 6.
- 25 F. O. 7/765, No. 99. 1870. március 31.
- 26 F. O. 7/787, No. 92. „titkos”, 1871. február 16.
- 27 F. O. 7/788, No. 132. 1871. március 30.
- 28 F. O. 7/751, No. 252. 1869. június 15.
- 29 F. O. 7/738, No. 205. 1868. szept. 15.
- 30 F. O. 7/749, No. 100. 1869. március 9.
- 31 F. O. 7/765, No. 116. 1870. április 14.
- 32 F. O. 7/749, No. 114. 1869. márc. 16.
- 33 F. O. 7/750, No. 123. 1869. márc. 23.
- 34 F. O. 7/725, No. 254. 1867. július 30.
- 35 F. O. 7/738, No. 336. 1867. október 8.
- 36 F. O. 7/750, No. 189. 1869. április 27.
- 37 F. O. 7/751, No. 252. 1869. június 15.
- 38 F. O. 7/722, No. 8. 1867. március 5.
- 39 F. O. 7/722, No. 27. 1867. március 26.
- 40 F. O. 7/724, No. 199. 1867. június 30.
- 41 F. O. 7/723, No. 141. 1867. május 28.
- 42 F. O. 7/750, No. 128. 1869. március 23.
- 43 F. O. 7/749, No. 102. 1869. március 9.
- 44 F. O. 7/753, No. 355. augusztus 24.
- 45 F. O. 7/739, No. 4. 1869. december 29.
- 46 F. O. 7/748, No. 39. 1869. január 19.
- 47 F. O. 7/722, No. 68. „szigorúan titkos”; 1867. április 16.
- 48 *ibid.*
- 49 F. O. 7/722, No. 82. 1867. április 25.
- 50 F. O. 7/727, No. 169. 1867. június 17; F. O. 7/726, No. 321. 1867. szeptember 30; F. O. 7/765, No. 132. 1870. április 28.
- 51 F. O. 7/751, No. 201. 1869. május 10.
- 52 F. O. 7/722, „titkos”; No. 14. 1867. március 12.
- 53 F. O. 7/722, No. 24. 1867. március 19.
- 54 F. O. 7/722, No. 27. 1867. március 26.
- 55 F. O. 7/727, „titkos”; No. 401. 1867. november 16.
- 56 F. O. 7/748, No. 59. 1869. február 2.
- 57 F. O. 7/748, No. 59. 1869. február 2.
- 58 F. O. 7/749, No. 65. 1869. február 9.
- 59 F. O. 7/722, „titkos”; 1867. április 9.
- 60 F. O. 7/723, „titkos”; 1867. május 7.
- 61 F. O. 7/723, „titkos”; 1867. május 11.
- 62 F. O. 7/727, „titkos”; No. 373. 1867. okt. 31.

- 63 F. O. 7/728, „titkos”; No. 435. 1867. december 16.
- 64 F. O. 7/736, „titkos”; No. 50. 1868. május 1.
- 65 F. O. 7/736, „titkos”; No. 62. 1868. május 19.
- 66 F. O. 7/736, „titkos”; No. 75. 1868. május 26.
- 67 F. O. 7/736, „titkos”; No. 94. 1868. június 12.
- 68 F. O. 7/766, „titkos”; No. 130. 1870. április 28.
- 69 F. O. 7/767, No. 223. 1870. július 7.
- 70 *ibid.*
- 71 F. O. 7/768, „titkos”; No. 119. 1870. szeptember 27; 103/a.
- 72 *Bridge, F. R.,—Bullen, R., i. m. 106—107.*
- 73 F. O. 7/722, No. 65. 1867. április 15.
- 74 F. O. 7/722, No. 67. 1867. április 15.
- 75 F. O. 7/750, No. 191. 1869. április 27.
- 76 F. O. 7/769, No. 259. „titkos”; 1870. december 22. 283/b—284/a o.
- 77 F. O. 7/727, No. 362. 1867. október 22.
- 78 *uo.*
- 79 F. O. 7/788, No. 162. 1871. április 24.
- 80 F. O. 7/751, No. 196. 1869. május 4.
- 81 F. O. 7/769, No. 256. „titkos”; 1870. december 21. 272/b.
- 82 F. O. 7/722, No. 83. 1867. április 25.
- 83 F. O. 7/726, No. 297. „titkos”; 1867. augusztus 27.
- 84 F. O. 7/726, No. 298. „titkos”; 1867. augusztus 27.
- 85 F. O. 7/726, No. 308. „titkos”; 1867. szeptember 10.
- 86 F. O. 7/738, No. 200. „titkos”; 1868. szeptember 8.
- 87 F. O. 7/764, No. 35. „titkos”; 1870. február 3.
- 88 F. O. 7/722, No. 64. 1867. április 9.
- 89 F. O. 7/738, No. 199. „titkos”; 1868. szeptember 8.
- 90 F. O. 7/748, No. 33. „titkos”; 1869. január 19.
- 91 F. O. 7/748, No. 54. „szigorúan titkos”; 1869. február 1.
- 92 F. O. 7/749, No. 73. „titkos”; 1869. február 16.
- 93 F. O. 7/751, No. 214. „titkos”; 1869. május 17.
- 94 F. O. 7/764, No. 13. „titkos”; 1870. január 6.
- 95 F. O. 7/767, No. 2. 1870. július 9. 51/a—51/b o.
- 96 F. O. 7/767, No. 3. „titkos”; 1870. július 9. 53/a—54/b o.
- 97 F. O. 7/767, No. 5. „titkos”; 1870. július 11. 59/b.
- 98 F. O. 7/767, No. 10. 1870. július 16. 73/a.
- 99 F. O. 7/767, No. 9. 1870. július 16. 71/a.
- 100 F. O. 7/767, No. 11. „titkos”; 1870. július 14. 80/a—80/b o.
- 101 F. O. 7/767, No. 27. „szigorúan titkos”; 1870. július 20. 125/a—130/a.
- 102 *Uo.*
- 103 *Uo.*
- 104 *Uo.*
- 105 F. O. 7/767, No. 50. „titkos”; 1870. augusztus 4. 211/a—b.
- 106 F. O. 7/767, No. 64. „titkos”; 1870. augusztus 18. 254/a—256/b.
- 107 F. O. 7/767, No. 77. „titkos”; 1870. augusztus 24. 287/b—289/a.
- 108 F. O. 7/768, No. 90. 1870. szeptember 3. 17/a—17/b.
- 109 F. O. 7/768, No. 94. 1870. szeptember 6. 30/b—31/a.
- 110 F. O. 7/767, No. 38. „titkos”; 1870. július 30. 162/b—163/b.
- 111 F. O. 7/768, No. 129. „titkos”; 1870. október 1. 141/a.
- 112 F. O. 7/768, No. 163. „titkos”; 1870. október 26. 241/a—242/a.
- 113 F. O. 7/787, No. 13. „titkos”; 1871. január 5.
- 114 F. O. 7/787, No. 66. 1871. február 2.
- 115 F. O. 7/788, No. 177. „titkos”; 1871. április 11.
- 116 *Uo.*
- 117 F. O. 7/788, No. 199. „titkos”; 1871. május 25.
- 118 *Uo.*
- 119 F. O. 7/788, No. 137. 1871. március 30.

SZEMLE

JEAN BÉRENGER

HISTOIRE DE L'EMPIRE DES HABSBOURG 1273—1918

(*A Habsburg-birodalom története*)

Paris, Fayard, 1990. 809.

Az ismert francia kiadó 1989-ben már megjelentetett egy kötetet az ottomán birodalom történetéről, Robert Mantran szerkesztésében, sok szerzővel, hasonló terjedelemben, mint Bérenger munkája. Ez utóbbinak azonban az az előnye, hogy egy ember írta, egységes szempontok szerint.

Jean Bérenger Victor-L. Tapié tanítványa volt Párizsban, a caeni és a strassbourg-i egyetem után most a párizsi Sorbonne tanára. Tapié két nagyobb könyvet is publikált a dunai birodalomról: *Monarchie et peuples du Danube* (Dunai monarchia és népek, 1969) és *L'Europe de Marie Thérèse* (Mária Terézia Európája, 1973), mindkettő ugyancsak a Fayard kiadónál. Bérenger mesterétől vette át a témát, Közép- és Kelet-Európa szakértője a Sorbonne-on is, többször hivatkozik is erre. És valóban méltó folytatója mesterének, sokoldalú érdeklődésével is, meg a korai újkor iránti elsődleges elkötelezettségével. Ahogy Tapié a barokkról vagy XIII. Lajosról is írt, a hadtörténetben is járatos Bérenger-nek van egy Turenne-monográfiája is (1987), de írt az osztrák köztársaság történetéről (1971), a dunatáji Európáról 1848-tól napjainkig (1976), vagy Csehszlovákiáról (1978). Sokat forgatják a hallgatók a dunai Európáról készült történelmi lexikonját (1976). A magyar történelemnek (és nyelvnek) jó ismerője, ő adta ki a magyar rendek 1655–1681 közti sérelmi feliratait (1973) értő bevezetéssel és magyarázatokkal. A Monarchia egyéb népeinek a nyelvét is ismeri, s ennek megfelelően sérelmeiket és problémáikat is. A könyv végén található bibliográfia arról tanúskodik, hogy roppant nagy kiadott forrásanyagot és feldolgozásokat használt fel (köztük 1989-ben megjelent munkát is), apró részleteikben is ismeri az eseményeket és a szereplőket. S ezt kiválóan fel tudta használni munkájában.

A könyv a franciáknak szól, akik tele vannak előítélettel a Habsburgokkal és a Monarchiával szemben, ezeket próbálja eloszlatni, anélkül, hogy különösebben francia szempontból tárgyalná témáját. A Habsburgok története különben is elválaszthatatlan Franciaországtól, tehát bizonyos francia szempontok objektíve is beletartoznak ebbe a történetbe.

Bérenger érdemben a dunai Monarchia történetét írja meg. Ezért ad kitűnő földrajzi áttekintést róla, ezért utal röviden az őskori és ókori előzményekre ezen a területen, de természetesen kitekint Spanyolországra is az ottani Habsburg-uralom kapcsán, meg óhatatlanul az összeurópai fejleményekre is. Nyilván nem lehet feladatunk valamiféle tartalmi ismertetés, hiszen az is kisebb könyvet tenne ki. Csak egy pillantást a beosztásra: a szerző négy nagyobb részben tárgyalja mondanivalóját, s már ez is elárul valamit szándékaiból: az első rész a Habsburgokat mint német fejedelmeket tárgyalja (1273–1519), a második rész az univerzális birodalmat (1519–1700), a harmadik Ausztriát mint nagyhatalmat a spanyol örökösödési háborútól, a negyedik pedig a soknemzetiségű birodalmat (1867–1918). Ezen belül a bevezetés és az összegezés mellett 44 fejezetre osztotta a munkát, mindegyiken belül számos alfejezettel, tehát nagyon jól, áttekinthetően tagolta. Mint maga írja bevezetőjében, az uralkodóház társadalmi és politikai történetét írja, de nagyon alapos alfejezetekben tárgyalja koronként a gazdasági viszonyokat, a társadalom struktúráját és mentalitását (!), és nagyon szép kultúrtörténeti fejezeteket írt a humanizmusról, a barokkról, a felvilágosodásról vagy akár a biedermeier Bécsről. Kár, hogy a századforduló kultúráját már nem tárgyalja ilyen behatóan, mindössze néhány mondat jut a témának, ahogy általában az 1848 utáni korszakot kurtábban intézi el a többieknél. De lehet, hogy ezt csak az utóbbi negyven év görcse diktálja nekünk, amely a 19–20. század történetének oly kiemelt jelentőséget (és terjedelmet) szánt.

Ha tartalmi ismertetést nem is kívánunk adni, néhány találó megállapítására azért utalni szeretnénk, ezekkel egyébként mélysegesen egyetértünk. Így azzal, hogy Szapolyai óta (ő Zapolya-nak írja) volt egyfajta magyar–török együttműködés, francia szövetségben, így Magyarország (az egész Magyarország, tehetnénk hozzá) már nem töltötte be a védőbástya-szerepet, ezt egyébként a szerző helyteleníti. Vagy azzal, hogy a török korszakban az örökös tartományok sokkal súlyosabban adóztak, mint Magyarország (igaz, csak részben és

esetlegesen váltak hadszínterré). Amikor 1556-ban Bécsben létrehozták a haditanácsot, a magyar politikusok nem voltak hajlandók részt venni, utólag viszont folyton panaszkodtak, hogy kizárták őket belőle. És a hasonló panaszokból még nagyon sok volt. A tizenöt éves háború után a törökök a magyarok hozzájárulásával tartották meg birtokaikat. Csehországban az 1620 utáni „sötét” korszakban nem a Habsburgok, hanem maguk a csehek voltak a legbuzgóbb ellenreformátorok. A spanyol örökösödési háborút valóságos világháborúnak tartja, amely végül is ésszerű kompromisszummal, az örökség felosztásával zárult. Nagyon jól vonja meg Bérenger Mária Terézia uralmának mérleget, a pozitívumok túlsúlyával. Metternichről is inkább pozitív képet ad, arra utal, hogy az 1815-ös európai rendezés végül is 1914-ig megakadályozta a nagy európai háború kitörését. Ferenc Józsefet közép-szerű uralkodónak tartja, vitathatatlan népszerűsége egyéniségétől független volt. Az 1867-es kiegyezés nem volt rosszabb egyéb rendezéseknél, de sajnálatosan elmaradt a továbbfejlesztése. Bérenger ismételt hangsúlyozza, hogy a Monarchia megreformálását sokan akarták, fenntartását (1914-ig) mindenki, ha különböző megfontolásokból is. A dualista korszakot ugyancsak pozitívan értékeli a szerző, ha koncedálja is, hogy a gazdasági fejlődés területileg egyenlőtlen volt. Viszont nagyon megrója Ferenc Józsefet a szerb hadüzenetért, amely a katasztrófát elindította. Az összetartó erőket Bérenger is az Egyházban, a hadseregben, a hatékony bürokráciában látja. Idézi Masaryk 1913-as birodalmi tanácsi beszédét, amelyben a Monarchia fennmaradását természetes mozzanatként tartja, éppen ezért látja szükségesnek megreformálását. Ahogy Bérenger később maga is kifejti, bizonyos föderálissal a Monarchia még sokáig járható megoldás lett volna. A végső következtetésekben a felbomlást katasztrófálisnak tartja, úgy véli, alapvetően külső erők okozták, nem a népek elégedetlensége vagy az emigráció. A dunai népek együttélésének négy lehetséges változata volt (eddig). Az első a Habsburg-birodalom, amely minden hibája ellenére működött. (Bérenger arra is utal, hogy 400 éven át, míg az 1918 utáni rendezés csak 20 évig tartott.) A második megoldás az 1918 utáni, amikor a francia politika a sok kisállamban (amely megismételte a Monarchia soknemzetiségű összetételét) nagyobb biztosítékot látott a német és a bolsevik imperializmus ellen, mint a Monarchiában. A harmadik a néhány éves német megoldás, a negyedik pedig az ellentéteket mesterségesen elfojtó pax sovietica. Hogy ennek végeztével lesz-e valami lehetőség tartósabb összefogásra, azt Bérenger csak lehetőségként veti fel.

Talán a legfontosabb, amit a szakirodalom kevésbé szokott emlegetni: az osztrák–magyar dualizmus bizonyos elemei már a 17. századtól nyomon követhetők, 1715 után még nyilvánvalóbbakká válnak.

Nemcsak találó megállapításokkal, hanem szellemes megfogalmazásokkal is tele van ez a könyv, hogy csak egyet idézzünk: V. Károly uralma „győzelmek másnapok nélkül és tartós kudarok” (victoires sans lendemain et échecs durables). Bérenger nagyjából az angolszász történetírás világos, áttekinthető, a lényegre törő módszerével fogalmaz, de nem egyszer nem tud ellenállni a franciás esszéstílusnak, amiből azután az következik, hogy apróbb részletek többször ismétlődnek, más-más összefüggésben. (Frankel Leó néhány oldalon belül kétszer is megalapítja a nemválasztók pártját, illetve az általános munkáspártot — 683, 689.)

Sajnos, a szerző sehol sem nyilatkozik arról, milyen elvek alapján használja a helyneveket. A gyakorlatból arra lehet következtetni, hogy ahol van ismert és elfogadott francia alak, azt használja (Presbourg), egyébként általában a mai elnevezéseket, de nem mindig. Egy helyen pl. Nagyvarad — Oradea alakot használ (126.), de néhány sorral lejjebb már csak Oradea szerepel, vagy megint Nagyvarad (Oradea) és Ersékujvár (Nové Zamky) (353.), de egy lappal tovább újra csak a román, illetve szlovák névalak. Wallenstein meggyilkolásának színhelye Cheb (306.), de a 303. lapon lévő térképen Eger szerepel, a német név. Másutt meg fordított rendben Alba Julia (Gyulafehérvár) (452.). Vagy az 583. lapon egymás mellett Kremsier és Olomouc, tehát a német, illetve a cseh név, míg a mutatóban Olmütz szerepel (619–621.). Valami egységes megoldást kellett volna találni, véleményünk szerint nyilván a történeti névalakokat használni a szövegben, és az indexben utalni a mai alakra (az index Ersékujvár alatt még a német elnevezést is közli pl.), vagy pedig fordítva, tehát következetesen csak a mai elnevezéseket használva a szövegben is. Akkor nem is biztos, hogy a mutatóban utalni kellett volna a történeti névalakokra.

Egy ilyen terjedelmű, nagy korszakot és nagy területet átfogó munkában természetesen adódnak tollhibák. Csak néhányat sorolunk fel: Kálmán magyar király nem volt szent (21.). Szent Vencel halálát 929-re teszi (51.), újabban a cseh történetírás megint a 935-ös dátumot fogadja el. 896-ban nem magyarok és kazárok (54.), hanem magyarok és kabarok foglalták el a Duna-medencét (egyébként korábban a ma elfogadottabb 895-ös dátumot használja, 39.). II. Lajos magyar királyt Mohács után nem elfogták és meggyilkolták (174.), hanem a Csele-patakba fulladt. Az eredélyi fejedelmeket nem koronázták meg (216.). Szigetvár (és Kanizsa) nem Szlavóniában van (215, 218 és 265. — ez utóbbi hiányzik a mutatóban), hanem a Dunántúlon, ezzel szemben Szarvas nem a Dunántúlon (483.), hanem a Tiszántúlon. Bocskai koronája nem Budapesten található (280.), hanem Bécsben. Az utolsó budai pasát nem Alinak hívták (365.), hanem Abdurrahmannak. Az osztrák kamealista Hörnigk következetesen Hörngnik alakban szerepel (331., 386., természetesen a mutatóban is, 794.). Vagy Leczinski szerepel (405.) Leszczyński helyett (a mutatóból hiányzik). 1767-ben a szerző nem említi az úrbérrendezésnél az úri és paraszti föld elválasztását (497.), II. József 1789-es, meg nem valósult parasztrende-

letét túl röviden tárgyalja (513.), egyébként a különböző ausztriai úrbéri rendezésekről sem szól, és az 1848-as ausztriai rendezésnél azt mondja, hogy a parasztok csak a rusticalis birtokot kapták meg, a használatukban lévő dominicalist nem (700.), pedig ténylegesen azt is, a kettő különbsége csak a magyarországi rendezésben eredményezett eltérő eljárást. Bérenger beszél az osztrák és magyar területek közti vámhatár 1850-es eltörléséről, később mégis több ízben a kettő közt 1867 után ismét létező vámvonalat említi (641, 660.). A 665. lapon viszont megint az egységes vámterületet említi. A 677. lapon azt írja, hogy a magyarországi középiskolák a dualizmus korában mind magyar nyelvűek voltak (677.), míg utóbb (682.) arról szól, hogy a magyar nyelv kötelező tantárgy lett. A 706. lapon azt írja a szerző, hogy a Monarchia hadseregében a világháború alatt nem volt lázadás, holott csak a cattarói (kotori) felkelésre kell utalni, vagy a katonaszökevény „zöld káderek” léte-re. Ferenc Ferdinánd merénylete Gavrilo Prenzip alakban szerepel (722.), a mutatóban is (797.) a helyes Princip helyett. De talán épp ez utal arra is, hogy ezekben a tollhibákban (sorukat még lehetne folytatni) sokszor talán csupán a sajtóhiba ördöge ingerkedik az olvasóval. Mindenesetre a mű érdemein ezek mit sem módosítanak.

Külön kell még szólni a mellékletekről, a jegyzeteken kívül egy ügyes és hasznos glosszáriumról, amely a német történeti szakkifejezések magyarázatát adja, a feldolgozott anyag mennyiségét érzékeltető nagy bibliográfiáról (külön a forráskiadványok, azután a feldolgozások tematikus rendben). Ugyancsak hasznos segéd-eszköz a rövid kronológia. Nagyon jó, áttekinthető a II térkép, kár, hogy a 644–645. lapon lévő, a dualizmus-kori nemzetiségi viszonyokat ábrázolón nyilván valamilyen elnézés miatt a székelyek románokként szerepelnek.

Röviden összefoglalva: nagyon jó könyv. Öröm elolvasni.

Niederhauser Emil

PEASANT ECONOMY, CULTURE AND POLITICS OF EUROPEAN RUSSIA, 1800—1921

ED. BY: ESTHER KINGSTON-MANN AND TIMOTHY MIXTER
WITH THE ASSISTANCE OF JEFFRY BURDS

(*Parasztagazdaság, kultúra és az európai Oroszország politikusai,
1800—1921*)

New Jersey, Princeton University Press, 1991. 411.

A tanulmánykötetben a szerkesztők egy amerikai szovjetológiai kongresszus előadásait mutatják be. Elsőként hangoztatják a nyugati tudományban az orosz eredetű Theodor Shanin tevékenységének a fontosságát a nyugati russzisztikai kutatások esetében, de ezzel párhuzamosan a kongresszus előadói a szovjet szerzőkre úgy hivatkoznak, hogy olyan 19. századi orosz szerzőket is idéznek, mint: Kaufmann vagy Efimenko. A fontosabb terminus technikusokat oroszul is megadják, tematikailag szorosan követik az egykori orosz, ill. szovjet kutatásokat, kivéve a vodkakimérés monopóliumának kérdését a vodka lázadásokkal egyetemben, melyeknek irodalmát szovjet kutatások esetében hiába keressük. David Christian idevágó dolgozata úgy tűnteti fel, hogy az orosz népnél a vodkaivás szokása a nemzeti jelleg megnyilatkozásának egy formája. Ilyen formában az eddigiekben nem olvashattunk e kérdésről a szovjet irodalomban, noha a nagybirtokok szeszfőzési iparának nagyon komoly könyvészete van.

A munka magában három fő részre tagolódik: az elsőben a gazdasági kérdéseket vázolják fel a szerzők, pl. a faluközösség működésének mechanizmusát; a másodikban a kultúrára vonatkozó részben az orosz parasztság háziipari tevékenységével kapcsolatban a nyugati irodalomban jól ismert protoindusztrializációt mutatják be. A tanulmánykötet harmadik, záró része a politikai mozgalmak és a radikalizáció kérdéseivel foglalkozik.

A kötet bevezetőjében Esther Kingston-Mann az orosz történelem és a paraszti társadalmi intézmények alapvető elemeit és jegyeit említi és analizálja. Így röviden jelzi a faluközösségeken belül a háztartások és nagycsaládok szerepét, a nagycsalád élén sztaroszta jellegű vezető, a patriarchális jellegű nagycsaládfő, a „bolsak” áll. Az orosz fejlődés sajátos intézményei mellett a szerző általánosabb összefüggésekre is kitér. Felveti a kérdést: hol kereshetők az orosz fejlődés párhuzamai? A társadalmi gondolkodás és a filozófiai felvilágosodás mellett említi a szlavofil filozófia áramlatát — az orosz fejlődés értékelését és helyének kijelölését illetően. Az általános filozófiai gondolati áramlatok feltüntetése után jelzi, hogy pl. Plehanov, Preobreszenszkij és Buharin munkái alapján az orosz fejlődés nagyon sok vonásában azonos vagy összevethető az ázsiai vagy pedig az afrikai fejlődéssel. E kérdéskör marxizált jellegű vizsgálatával kapcsolatban azt értelmezi, hogy mi a parasztság igazi fogalma a jelzett ideológiai áramlatokat is figyelembe véve. Így Preobreszenszkij és Buharin a paraszttal kapcsolatban kispolgárokról értekeznek, Trockij esetében álparaszttokról volna esetükben szó, viszont a szlavofilek elsősorban az orosz parasztság faluközösségi intézményeit hangsúlyozzák. A marxizált nézőponttal kapcsolatban az látható, hogy az nagy figyelmet szentel azoknak a paraszti munkásoknak, akik a falun kívül vállalnak munkát — ez a falu társadalmának differenciálódásának jegye —, e réteget a szakirodalom oroszul „othodniki” terminus alatt ismeri. Az orosz asszonyok foglalatosságával kapcsolatban említi a háziipart és szövés-fonás mesterségét (a mezőgazdasági munkákon túl), ami szintén a nyugat-európaira emlékeztető protoindusztrializációval vethető össze, ez tehát az orosz talajon is fellelhető.

Szintén Esther Kingston-Mann tollából származik az *első*, a faluközösségre vonatkozó tanulmány. Az orosz faluközösség közigazgatási egységekkel — lásd zemsztvo — együtt jelentkezik, mely körzetek statisztikai analízisével Lenin is foglalkozott. A faluközösség léte és működése szempontjából a nyugati szerzők is szívesen foglalkoznak ilyen forrásanyag kutatásával. Az orosz vidék adminisztratív beosztásában az alapegység a faluközösség a maga autoratív szervével egyetemben, amely alapvetően a társulás vagy pedig a „kollektivizmus” elvén alapszik. A vizsgált időszakban az orosz „obscsina” vagy „mir” már nem volt egységes, és a szerző azt hangoztatja — amit általában a marxizáló szerzők is meg szoktak tenni —, hogy a faluközösség ekkor belülről is differenciált volt társadalmilag. A társadalmi differenciálódás az orosz faluközösségen belül odáig haladt, hogy itt akadt egy vagyonosabb, vállalkozói paraszti elem és ezen kívül adva voltak a szegényebb faluközösségi társak csoportjai, akik a későbbiekben a faluközösségen kívül vállaltak munkát. Alapvetően kollektív társadal-

mi intézménynek tünteti fel a szerző az orosz „mir”-t, azonban a földek újraosztását, a „zsereberovká”-t és „peregyelü”-ket angolszász módon az egyéni individualizmus megnyilatkozásaként tartja számon. Továbbiakban elemzi a faluközösségen belül a vagyonosabb és szegényebb elemek közötti ellentéteket. A vagyonosabb parasztok a faluközösségre nézve általánosan kötelező háromnyomásos gazdálkodás esetében az ugaron takarmánynövényeket termelnének vagy legeltető gazdálkodást is folytatnának. A faluközösség vagyonosabb eleme ekkor már a földek meliorizációjára is kísérletet tett, azonban mindezek a „modernizációs” törekvések — a szerző szerint — az apatikus, passzív és lusta szegényebb faluközösségi tagok ellenállása miatt megghiúsultak. Hasonló volt az eset még pl. a műtrágyák alkalmazása esetében, a régi istállózó fejtrágyázással szemben.

Jeffrey Burd tanulmányában a falun kívül munkát vállaló „othodnik”-ok rétegét vizsgálja, akik elsősorban a központi s északi iparvidékeken jelentek meg a 19. század második felében, és jelentős súlyukat támasztja alá az a tény, hogy ekkor a falusi népesség 16,2 százaléka ilyen formában kereste meg kenyerét. A faluközösségen kívül munkát vállaló „othodnik”-ok családtagjait a faluközösségekben hagyták vissza, így nem csak ők, hanem családjaik tagjai is faluközösség részeseként maradtak, s így az „othodnik”-ok távolléte ellenére nekik és családtagjaiknak is a „krugovaja poruka” intézménye miatt adót kellett fizetniük a faluközösség számára. Külön említi a szerző, hogy szabadságukat redempciós adó formájában megválthatták, vagy ha állandó jelleggel a falun kívül éltek és dolgoztak, akkor a „vándorlási adót” is meg kellett fizetniük. A falun kívüli munkavállalás lehetett állandó vagy pedig szezonális jellegű. Az ipari munkavállalás esetében a manufaktúrákban való dolgozást is jelzi a szerző, azonban felhívja a figyelmet, hogy ennek is lehetek feudális vonásai, amire a „kabalnüje otnosenijija” kitételrel és terminus technikusszal hívja fel a figyelmet.

A gazdaságra vonatkozó harmadik tanulmány Elvira M. Wilbur tollából származik. Ez abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a paraszti szegénység jelenségének kutatása hogyan vethető össze A. V. Csajanov neopopulista, neomarxista elképzeléseivel. S Csajanov alapján jelzi, hogy a paraszti gazdaság és a nagycsalád esetében döntő tényező, hogy ez a termelés és fogyasztás alapja egységet képezi. Továbbiakban ezen elmélet része a paraszti család — ciklikus dinamizmusa révén való — felduzzadása, majd — későbbiekben — ismételt kisebb nukleuszokra való lebomlása. Mindezen folyamatok természetesen a faluközösség keretein belül jelentkeznek. A paraszti szegénység és a csajanovi ciklikusság elve olyan összefüggésben jelentkezik, hogy a paraszti család dinamizmusának végső célja nagycsaláddá való felduzzadása, majd továbbiakban, amikor már az együttes gazdálkodás nem lehetséges: bekövetkezik a nagycsaládoknál kisebb egységekre való lebomlása. E kisebb egységekre, nukleuszokra való lebomlás képezi a szerző kiindulási pontját az orosz paraszti család szegénységének a kutatására vonatkozóan.

A tanulmánykötet második nagyobb egysége a *paraszti kultúrára* vonatkozik. Samuel C. Ramer tanulmányában folklorisztikus összefüggésben mutatja be az orosz falubeli javasok és kuruzslók hiedelembeli tevékenységét a hivatásos orvosokkal szemben. E részben igen figyelemre méltó tanulmány származik Christine D. Worobec tollából, aki az orosz protoindusztrializációt is kimutatja. Jelzi, hogy a háztartás vezetése alapvetően az asszony feladata, ez azonban nem jelenti egyértelműen csak a mezőgazdasági foglalkozás űzését. A tejtermelés és baromfigazdálkodás, ill. annak jövedelmei ugyan az asszony kezében vannak, azonban ezen túl olyan foglalatosságok jelentkeznek körükben a téli időszakokban, mint a szövés és fonás, valamint a házi- és kézműipar. Itt csak említeni kívánjuk, hogy az orosz történészek a 19. században felhívták a figyelmet arra, hogy milyen szerepet játszik a fagy és a tél az orosz ember életében. Így lehetett a szövés-fonás és a háziipari tevékenység téli foglalatosság, amely egyértelműen a nyugat-európai protoindusztrializációra emlékeztet.

A tanulmánykötet harmadik részében a szerzők a *korai orosz paraszti politikai mozgalmakkal és a parasztság politikai radikalizációjával* foglalkoznak. Rodney Bohac tanulmányában a közsímsert arisztokrata család, a Gagarinok családi birokain lezajló paraszti ellenállási mozgalmakról olvashatunk; arról, miként tanúsítottak ellenállást a robotolással, a „barscsina”-val szemben, majd a fejadó egy formája, a „tjaglo” ellen.

A *politológiai* részben foglalkozik David Christian az orosz paraszti vodkabojkottok és lázadások kérdésével, melyről igen keveset olvashattunk ez idáig oroszul, annak ellenére, hogy a majorsági szeszőfőzés iparűzésének jelentős és tekintélyes könyvészete van. Az orosz nemzeti jelleg és tudat egyik meghatározó vonása a vodkaivás. Minden ünnep, így a munkaünnepek is vodkaivással párosultak, és ennek a szerepe olyan volt, hogy pl. az aratási munkálatok költségeibe eleve beszámították a vodka árát. Közsímsert módon a vodka kimérésének joga, vagyis a kocsmáltatás földesúri monopólium volt, és az ezzel szemben való ellenállás az antifeudális harc egyik megnyilatkozási formája, egyben egyik eleme volt a jobbágyszabadságért folytatott harcnak. A litván és orosz vodkabojkottok esetében tömegesen tagadták meg a földesúri tabernákban való kocsmáltatást, lázadtak a vodka árának önkéntes emelése ellen és a jó cártól várták az olcsó vodka állami monopóliumának kialakítását. A vodkabojkottok további oka volt, hogy pl. a részegség esetében az egyház bizonyos szankciókkal élhetett — és ez ellen is lázadtak az orosz parasztok.

A záró részben Timothy Mixer tanulmányában elsősorban azt jelzi, hogy a dél-ukrajnai csernozjom gabonaművelő területek nagybirtokain miként jelentkeztek a migráns mezőgazdasági bérmunkások, vagy magyarok

san a sommások. Bemutatja munka- és létfeltételeiket, majd pedig azt, hogy radikalizálódásuk következtében miként alakulhattak ki körükben az agrármozgalmak. Zárt csoportokban dolgozva s élve — a szemtől szembeni kapcsolatokkal és a közöttük lezajló szabad információáramlás következtében — a paraszti mozgalmak és szervezkedések első formái is kialakulhattak körükben. A paraszti radikalizációt gazdasági kizsákmányoló intézmények is elősegíthették, mint a részes művelés és annak feudális jellegű kötöttségei, majd pedig ezzel együtt járóan a ledolgozás (oroszul az „otrabotka”) kényszere.

A tanulmánykötet záró dolgozatában Orlando Figes mutatja be az 1917-es évi események hatását a paraszti társadalomra. Ekkor előfordulhatott, hogy a parasztok a nagybirtokok eszközeit és inventáriumait lefoglalták, a szegényebb elemek, a „batrakok” megszállták és önkényesen elfoglalták a faluközösség osztatlan földjeit. Az is megtörtént, hogy a faluközösségből kiválva elsősorban saját tulajdonú tanyás „hutor” udvarokat alakítottak ki, amit már a sztolipini földreform is szorgalmazott. Az is megfigyelhető, hogy a kézműves zsellérek, a „batrak”-ok lefoglalták saját maguk számára a faluközösségi haszonélvezeteket, amelyek nyersanyagot biztosítottak kézműiparuk üzéséhez, vagy ennek segítségével manufaktúrákat is alapíthattak. Ezen iparokkal kapcsolatosan említi a szerző, hogy ezek a későbbiekben a kolhozok és szovhozok járulékos kisegítő iparágaivá is válhattak.

Ez a tanulmánykötet egy szovjetológiai kongresszus eredménye, gyümölcse. A szerzők támaszkodnak a szovjetológiai kutatások anyagaira, csakhogy, mint olyan szerzők tevékenységére, mint az orosz Theodor Shanin nyugaton írott munkáira, majd pedig egy olyan orosz agrárközgazdász elméletét mutatják be távolabbi nézőpontból, amit a maga korában — a 20-as években — Csajanov dolgozott ki. Az említett Worobec-féle tanulmány a manapság nyugaton nagyon divatos és közismert protoindusztrializáció jelenségeit is bemutatja.

A tanulmánykötet használatát megkönnyíti a megfelelő orosz terminusok megadása, ami arról tanúskodik — amit a bevezető is jelez —, hogy a tanulmányok szerzői az orosz és szovjet levéltárakban is dolgozhattak.

Tagányi Zoltán

WILLY BUSCHAK

DAS LONDONER BÜRO. EUROPÄISCHE LINKSSOZIALISTEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

*(A Londoni Iroda. Az európai baloldali szocialisták
a két világháború között)*

Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
1985. 359.

Furcsa kontrasztjelenség, amikor az utóbbi 2–3 évben annyi különféle szociáldemokrata „kezdemenyezés” történt, amikor oly sokan „vállalják fel” a szociáldemokrata eszmeiséget, amikor még igazán befolyásos konzervatív avagy liberális szellemiségű körökben is eltöprengenek a szociáldemokrácia hiányán Kelet-Európában, nem tűnik fel, hogy az új Európa-háznak sok országban az egyik legerősebb eleme éppen a szociáldemokrácia. A Szocialista Munkásinternacionálé múltja hazai történetírásunkban ismeretlen, úgy mint az egész 1920–1939-es korszak egészére alig található utalás a lexikonszerű összefoglalókon kívül.

W. Buschak könyve hiánypótló munka, hiszen egyfelől nyomon követi a Szocialista Munkásinternacionálé kongresszusait, de emellett képet ad az egyes fontosabb politikai fordulókról, korszakokról, s az SzMI-nek erre való reagálásáról, s ennek során eljut a német, az osztrák, az angol, a francia és a spanyol, avagy az északi országok reagálásainak forrásaihoz. Buschak jól ismeri a forrásokat, s a források megszólaltatása sem gond számára, minthogy a német egyetemi oktató tökéletesen „ura” az angol, a francia, a spanyol nyelvnek, és talán nincs is számára „zárt terület”, ahol a nyelvi korlátok miatt ne tudna a felszínnél mélyebbre ásni.

Buschaknak azonban nemcsak ilyen érdemei vannak. Mint a kötet alcíme is mutatja, elsősorban éppen a szocialista baloldali áramlatok felelevenítésére törekedett, és ezen a vonalon ténylegesen úttörő munkát végzett.

Mielőtt még Buschak kutatási eredményeiről szólnék, úgy hiszem, érintenem kell egy általános megközelítési problémát, hiszen már az első lépésnél nálunk, Magyarországon valamiféle hallatlan amnéziás tünettel találkozunk — s az „ifjabbak” esetében ugyanilyen méretű tudatlansággal. Ugyanis míg a hajdani „sztálinista tél” korszakában e téma egyfelől tabu volt, másfelől a „baloldalt” egyszerűen „ábaloldalnak” illet minősíteni, később ezt ellenkező előjeltű „új hullám” váltotta fel. Az utóbbi 2–3 évtizedben még azt is sokan megkérdőjelezték, hogy egyáltalán volt baloldal a szociáldemokrata pártokban, amikor a tökéletes elvi és történeti elbizonytalanodás (és tudatlanság) alapján csak egységes szociáldemokráciáról beszéltek. A baloldalt vagy lényegtelennek tekintették (vagy tekintik), illetőleg olyan csoportosulásoknak, akiket a Komintern vagy egyszerűen „beépített”, „lefizetett”, avagy más esetben ugyanezek a baloldali csoportosulások a Komintern „balkelei”. Ez a tökéletesen történetietlen, de nálunk elterjedt szemlélet azonban nagyon messze áll mind a valóságtól, mind az alapos nyugat-európai feldolgozástól.

W. Buschak minden vonatkozásban valóban „hézagpótlót” nyújt. Az egyes országok keretei között is pontosan életre kelti ezeket a baloldali csoportosulásokat, pártokat, orgánumokat; bemutatja, hogy ezek mikor keletkeztek, a fontos történeti fordulópontok törésvonalai mentén mi volt a mondanivalójuk, miben különböztek a „többségi” szociáldemokratáktól. Német talajon ennek a baloldalnak ugyanúgy gazdag a története. A hajdani USPD helyébe a nálunk szinte soha nem hallott SAP (Sozialistische Arbeiterpartei — ehhez a csoportosuláshoz tartozott az 1930-as években Willy Brandt is), a Neu Beginnen csoportosulás lépett. Hasonló történelmi szerepet játszott a francia Gauche Révolutionnaire, a PSOP (Parti Socialiste Ouvrier et Paysan) pártocskája, a befolyásosabb angol ILP, az elég erős spanyol POUM, a norvég párt, egy időben az olasz párt a maga teljes súlyával, később ennek egy üldözött és megvékonyodott töredéke. Ugyanilyen problematikus volt az osztrák, a finn, az orosz emigráns mensevik, a Bund és a lengyel részvétel a szociáldemokrácia ezen irányzatán belül. Mindennek az egyszerű megjelenítése is már történetírói érdem lenne, ám Buschak e pártokat, vezetőket és orgánumokat beszéltetni is tudja.

Buschaknak azonban mindennél messze nagyobb érdemei és eredményei vannak. Az országoként széttagozott baloldali szociáldemokrata csoportosulásokra ugyanis mindig is jellemző volt, hogy megkísérelték

megszervezni erőik nemzetközi koordinációját. Ez egyaránt megtörtént szakszervezeti síkon, végbement az SzMI keretein belül, annak balszárnyán, de bizonyos időszakokban megtörtént azon kívül, sőt bizonyos fókig határozottan azzal szemben is. A két tendencia természetesen időben szintén keveredett, voltak pártok, amelyek az egyik „skatulyából” átkerültek később a másikba. Mindenesetre így alakult ki az 1920-as években a Párizsi Iroda, amelynek élén egy kétségtelenül történeti személyiség, Angelica Balabanova állt, majd így formálódott ki a Londoni Büro, amelyben ILP-sek, Fenner Brockway és H. N. Brailsford, akik szintén ismert történeti személyiségek, megannyi könyvvel és seregnyi cikkel, játszottak szerepet. Kialakult a Forradalmi Szocialisták Nemzetközi Szövetsége. Miközben Buschak történeti helyzeteket, vitákat, kongresszusokat és személyiségeket mutat be, jó történeti érzékkel rávilágít, hogy milyen nagy szerepet játszik e korszakban a történeti dinamizmus. Mert hiszen a kitűnő szerzői gárdával (Alexandre Bracke, Paul Faure, Jean Lebas) rendelkező francia Bataille Socialiste c. orgánus már 1927-től jelentősen hatott, nem utolsósorban az SFIO revizionista jobbszárnyának „neoszocialista” hangadói, Marcel Déat, Marquet, ill. Pierre Renaudel ellenében, akiknek szintén megvolt a maguk orgánusa, a kéthetente megjelenő *La Vie Socialiste*, ám 1932-re e folyóiratnál az élet változásai nyomán szintén bekövetkeztek a belső lényegi elmozdulások. Ahogyan 1932–1933-ban bekövetkezett a „neok”-nak az SFIO-ból való kizárása, így a Bataille-nak sem a „házon belüli” jobboldaliak ellen kellett hadakozniuk. A Bataille egyfajta defenzív, a klasszikus marxi értékeket védő, valamint a polgári liberalizmus és a radikális párt „használatatlanságát” bizonyító cikkei után az 1930-as évek elejére új mondanivalóval, offenzív és friss szocialista mondanivalóval jelentkezett, ami szellemileg szinte előkészítette a népfront korszak nagy történeti reformjait, változásait. S persze ekkor már új „csillagok” is feltűntek e folyóirat hasábjain: Jean Zyromski és Marceau Pivert. Hasonló elmozdulás figyelhető meg a spanyol szocialistáknál, sőt a PSOE egyik legjelentősebb képviselőjénél: Largo Caballeronál is.

Ebben az időszakban, a kettős kemény tragédia, 1933 és 1934 nyomán, amikor a szociáldemokrácia is még fokozottabban szembesült a háború és a fasizmus veszélyével, az elválások és különféle reakciók variációi nem csökkentek — mindezt Buschak kitűnően világítja meg. Az SzMI balszárnyán nemcsak a Bauer-T. Dan—Jean Longuet (bizonyos fókig Léon Blum) féle szárny jelentkezett, amely támaszkodhatott a már ugyancsak emigrációban élő olaszokra (P. Nenni), az SzMI megfáradó főtítkárára, Fritz Adlerre és a belga „öreg gárdára” Vanderveldére és L. Brouckere-re, hanem ez az áramlat határozottan súrlódott nemcsak az SzMI jobbszárnyával, hanem az SzMI-n kívül álló radikális baloldaliakkal is. Mindez nagy és gazdag szellemi örökség, aminek életre keltésére nagy szükség lenne.

Buschaknak nemcsak az az érdeme, hogy e többszörösen szövevényes talajon remekül eligazít, hanem az érdeklődő olvasónak annyiban is segítségére siet, hogy jó mutatókkal (a névmutató mellett külön a szervezeteket, illetőleg az orgánusokat felsoroló mutatókkal) könnyíti meg a tájékoztatást, amit alapos történeti irodalomjegyzék egészít ki.

Buschak az egykori jegyzőkönyvek, periodikák mellett messzemenően felhasználta a későbbi visszaemlékezéseket, önéletrajzokat, történeti feldolgozásokat, beleértve a késő 1970-es évek nemzetközi történetészkonferenciáinak anyagát is. Támaszkodott archívumok, így persze elsősorban az amszterdami IISG anyagaira. Mint minden ilyen esetben külön lehetne még szólni olyan személyiségekről, munkákról és forrásanyagokról, amelyek a kötet minden gazdagsága mellett is kimaradtak a kötet oldalairól. Ilyenek például A. Balabanova sokszor nagyon érdekes és keserű feljegyzései, levelei akár az 1920-as, akár az 1930-as évekből, miként a kelet-európai reláció valóban még bővíthető. A magyar kontúrok természetesen (itt a nyelvi korlátok valóban hathatnak) elhomályosultak. A magyar szociáldemokrácia és baloldali szórványainak nemzetközi kapcsolatai Magyarországon sincsenek feldolgozva.

Jemnitz János

MACMILLAN, 1894–1956
The Official Biography. Vol. 1. London, 1988.
MACMILLAN, 1957–86.
Vol. 2. London, 1989.

A. Horne mint Macmillan hivatalos életrajzírója csaknem 10 éven keresztül hallgatta Macmillan visszaemlékezéseit, követte társalgását. Macmillan arra intette leendő életrajzíróját, hogy arcképén a szemölcsök is jelen legyenek, és valóban ez meg is történt. A két kötet híven tükrözi Macmillan politikai életútjának azt a jellegzetességét, hogy tulajdonképpen élete utolsó harminc évében lett igazán elismert politikus és így — ambíciójának megfelelően — boldogabb ember.

A kötetek együttes megjelenése talán kiegyensúlyozottabb összképet adott volna Horne vállalkozásáról, viszont — terjedelmükénél fogva — nehezebben kezelhető olvasmány lett volna. A két kötet stílusa, szerkezete, a személyiség bemutatásának élessége mindkét kötetben egyenletes.

Macmillan 92 évesen hunyt el, életében hipochondernek számított. Élete 1956-ig terjedő szakaszában sem politikailag, sem személyes életében nem volt kimondottan boldog vagy elégedett, mégis eléggé bölcsen vésszelte át ezeket az évtizedeket. Például 1945-ben jellemző módon meg akart szabadulni stocktoni képviselőségétől, de tudta, hogy ez nem fog neki sikerülni. Ugyanígy szintén sikertelenül igyekezett odahatni, hogy Churchill lemondjon 1953–55-ben. A realitások iránti érzéke mégis egyik szembevetendő, bár életének e politikai szakaszában nem méltott vonása volt. Ugyanakkor az arrogancia politikai ellenfeleivel szemben is — szembevetendő és nem rokonszenvesen — jelentkezett, Crippset éppenúgy lenézte, mint Molotovot. Az előbbiről gúnyosan állapította meg, milyen nemzet lehet az, amelyik „fish and Cripps világában él” (Közismert angol eledel a 20. században a „fish and chips”, a rántott hal és sült krumpli), Molotovról pedig az volt a benyomása, hogy olyan, mint egy „főkertész vasárnapi ruhában”.

A második kötet átöleli Macmillan 7 hivatali és 23 nyugdíjas — de nem csendes — évét. Macmillan jelenlegi értékelése főleg idős, szinte aggastyán korának eredményeire támaszkodik. Ő volt az egyetlen miniszterelnök azok közül, akik közel 90 évet éltek, aki nagyban profitált öregkorából. Ha Churchill életéből leszámítjuk az utolsó 10–15 évet, akkor is megmarad Churchill jelentősége. Ugyanez áll Gladstone-ra. Macmillan személyiségének jegyei az előbbiekkal ellentétben sikerélményeinek következtében megváltoztak. Az unalmas, visszahúzó, szegletes, néha bántó, középkorú, sikertelen politikusból sikeres államférfi, jó társalgó és saját érdekeinek kitűnő képviselője lett.

Ő volt az első miniszterelnök Angliában Szuezt követően. Az ország ekkor távol állt attól, hogy felfogásában egységes legyen, maga a konzervatív párt sem volt egységes. Macmillan elsődleges célkitűzése az volt, hogy helyreállítsa az angol-amerikai szövetséget. Hiszen Szuezt teljesen egyértelművé tette a konzervatívok számára, hogy Nagy-Britannia nem első számú nagyhatalom: Eisenhower ezt sohasem titkolta vagy próbálta szép szavakkal enyhíteni. Világossá vált mindkettőjük számára és ezt Macmillan követte is, hogy a brit kormány nem fog önálló lépéseket kezdeményezni a világpolitikában anélkül, hogy a Fehér Házzal konzultálna. Horne jól jeleníti meg Eisenhower és Macmillan barátságát, ami visszanyúlt a háborús évekre. Jól jeleníti meg Macmillan és Kennedy kapcsolatát is. Az idős brit államférfi elbűvölte az ifjú Kennedyt, de mégsem annyira, hogy titkos döntéseibe — pl. Kubával kapcsolatban — beavatta volna. A kapcsolat nem az egyenlők kapcsolata volt.

A belpolitika, a gazdaságpolitika Macmillan idején szerencsésnek mutatkozott. Az átlagjövedelem, a produktivitás, a profit nőtt, a konzervatívok jelszava ez lett: „Soha nem volt ilyen jó”, s ez nagyjából igaz is volt, s a toryk győztek 1959-ben. Macmillan ezután igyekezett a védelmi költségeket csökkenteni az eléggé erőteljes saját pártjabeli ellenzékkal szemben, és Afrika dekolonizációjához kezdett. Jól választotta Ian Macleodot gyarmatügyi miniszterévé, aki tisztában volt az afrikai nacionalizmus erősödésével s megszervezte a függetlenségükhöz vezető átalakulásokat.

A szerző gyengéi: gyarmatosító attitűdje, valamint a politikai elemzőképesség hiánya. Érdeme viszont kitűnő humorérzéke, erre egy példát hoz fel a munka egyik ismertetője, s ezzel nagyon egyet lehet érteni. 1985-ben hat volt miniszterelnököt hívtak meg a Downing Street 10-be, hogy megünnepeljék a 250-ik évfordulót. James Callaghan volt Labour miniszterelnök feltette a kérdést, vajon hogyan lehetne általánosan jellemezni a volt miniszterelnököket? Mire Macmillan azonnali válasza ez volt: „Az elvek hiánya megfélelne?”

E számunk szerzői:

H. Haraszi Éva, a történelemtudomány doktora, London

Jemnitz János, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Kaló Ferenc, főiskolai docens, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger

Langewiesche, Dieter, egyetemi tanár, Tübingen

Makai János, főiskolai adjunktus, Esterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger

Niederhauser Emil, akadémikus, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet

Press, Volker, egyetemi tanár, Tübingen

Tagányi Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

Tomka Béla, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Tüzes Károly, tudományos ösztöndíjas, Budapest

